

ВЕСНІК

Беларускага дзяржаўнага
універсітэта

СЕРЫЯ 4

Філалогія
Журналістыка
Педагогіка
Псіхалогія

3'96

ЗМЕСТ

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

<i>Зарэмба Л.І.</i> "Плач Яраслаўны" М.Сяднёва (паэтыка пералажэння)	3
<i>Мячыкава І.І.</i> Дынаміка фармавання міфалагічнай сістэмы	6
<i>Шпакоўскі І.І.</i> Сюжэтна-кампазіцыйная структура "жыццёнага" апавядання	10
<i>Пугачова Т.Л.</i> Асаблівасці паэтыкі постмадэрнізму ў паэме В.Ерафеева "Масква-Петушкі"	14
<i>Каладзінскі В.В.</i> Матывы і вобразы беларускай сямейна-бытавой пазаабрадавай лірыкі	16
<i>Бутырчык Г.М.</i> Архетып у літаратурным творы	20

МОВАЗНАЎСТВА

<i>Чарнаброўкіна Н.У.</i> Лексіка-семантычная група аказіянальных назваў адцягненых паняццяў	24
<i>Ларыса Пісарэк (Польшча)</i> Прагмалінгвістычная характарыстыка адрасатных форм у драматычных творах Янкі Купалы	27
<i>Міхайлава А.У.</i> Вертыкальныя сінтаксічныя палі дзеясловаў <i>смяяцца</i> і <i>плакаць</i> у рускай і беларускай паэзіі	32
<i>Скікевіч Т.І.</i> Да гісторыі фарміравання заалагічнай тэрміналогіі ў рускай мове	34
<i>Новікава В.М.</i> Канататыўныя назоўнікі з агульнай семантычнай прыметай "брудны" у рускіх гаворках Беларусі	37
<i>Бугай Т.П.</i> Эксплікацыя семантычных уласцівасцей уласных імёнаў у мастацкіх творах	41
<i>Зінкевіч А.В.</i> Сістэма прыналежных займеннікаў сучаснай балгарскай мовы ў лагічным аспекце	44
<i>Германовіч І.К.</i> С.М.Грабчыкаў як мовазнавец	49
<i>Лукашанец А.А.</i> Граматыка-словаўтваральны аспект семантыкі словаўтваральных сродкаў	53
<i>Пісецкая А.У.</i> Лінгвістычны аналіз цыкла вершаў І.Аненскага "Трилистники"	57

ЖУРНАЛІСТЫКА

<i>Наркевіч А.І.</i> Стылістыка тэксту: моўныя штампы, клішэ (на матэрыяле прэсы)	62
---	----

ПЕДАГОГІКА, ПСІХАЛОГІЯ

<i>Кальчэўская М.М., Сманцар А.П.</i> Праблема дыферэнцыраванага навучання матэматыцы і фізіцы ў сярэдняй школе	64
<i>Беспразванні В.В.</i> Аб надзённых праблемах педагагічнай самаадукацыі выкладчыка ваеннай кафедры ВНУ	66
<i>Сайко У.П.</i> Метадычная сістэма маўленчага развіцця пры вывучэнні марфалогіі	68

ХРОНІКА

<i>Красней В.П.</i> Письменник — мова — стиль	72
---	----

ПАМЯЦІ ВУЧОНАГА

Леў Міхайлавіч Шакун	74
-----------------------------------	----

РЭЦЭНЗІІ

<i>Супрун А.Я.</i> Симеон Полоцкий. Вертоград многоцветный	77
--	----

НАШЫ ЮБІЛЯРЫ

Ніна Барысаўна Мячкоўская	79
---------------------------------	----

ВЕСНІК

Беларускага дзяржаўнага
універсітэта

НАВУКОВА-ТЭАРЭТЫЧНЫ ЧАСОПІС

Выдаецца з сакавіка 1969 года
адзін раз у чатыры месяцы

СЕРЫЯ 4

Філалогія
Журналістыка
Педагогіка
Псіхалогія

3'96

СНЕЖАНЬ

МІНСК
"УНІВЕРСІТЭЦКАЕ"

Галоўны рэдактар В.Р. РУДЗЬ
Адказны сакратар П.М. БАРАНОЎСКИ

Рэдакцыйная калегія серыі:

Л.М. ШАКУН (адказны рэдактар),

Л.І. БУРАК, У.Б. ЖУРАВЕЛЬ (адказны сакратар), Г.М. КУЧЫНСКИ,
А.А. ЛОЙКА, Б.А. ПЛОТНИКАЎ (нам. адказнага рэдактара),
М.Р. ПРЫГОДЗИЧ, В.П. РАГОЙША, А.Г. СЛУКА, А.П. СМАНЦАР,
Б.В. СТРАЛЬЦОЎ, А.Я. СУПРУН, П.І. ТКАЧОЎ (нам. адказнага
рэдактара), І.А. ЧАРОТА, І.В. ШАБЛОЎСКАЯ, П.П. ШУБА

ВЕСТНИК БЕЛОРУССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Серия 4, №2, 1996.

Заснавальнік: Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
Рэгістрацыйнае пасведчанне №805.

Издательство "Універсітэцкае"

220048, Мінск, пр. Машэрова, 11. Дом кнігі.

Адрес редакции: 220080, Минск, Университетский городок. тел. 220-65-42.

На белорусском языке

Рэдактар А.А. Сычоў

Мастацкі рэдактар Ю.С. Сергачоў

Тэхнічны рэдактар і карэктар Г.І. Хмарун

Набор і вёрстка выкананы ў рэдакцыі часопіса Г.М. Добыш і У.А. Сямёнавым

Падпісана да друку 13.12.96. Фармат 70х108 1/16. Папера афс. Друк афсет. Ум. друк
арк. 7.0. Ум. фарб.-адб. 7.52. Ул.-выд. арк. 8.67. Тыраж 340 экз. Заказ 1979. Цана 15000р.

Адрес редакций: 220080, Минск, Университетский городок, тел. 220-65-42. Выдавецтва
"Універсітэцкае". 220048, Минск, праспект Машэрава, 11, Дом кнігі.

Надрукавана з готовых дыяпазітываў заказчыка ў друкарні выдавецтва "Беларускі
Дом друку". 220013, Мінск, праспект Ф. Скарыны, 79.

© Веснік Белдзяржуніверсітэта, 1996

Л.І. ЗАРЭМБА

"ПЛАЧ ЯРАСЛАЎНЫ" М.СЯДНЁВА (паэтыка пералажэння)

Верш М.Л.Сяднёва "Плач Яраслаўны" (1991)¹, несумненна, мае сваёй літаратурнай першакрынічай урывак са старажытнага "Слова аб палку Ігаравым" і пры першым набліжэнні дазваляе кваліфікаваць яго нават як пераклад. Так, у даведніку "Беларускія пісьменнікі (1917–1990)" чытаем, што Сяднёў "пераклаў на беларускую мову... "Плач Яраслаўны" ("Слова аб палку Ігаравым")². Сапраўды, верш родніць гэтаму твору назва, што традыцыйна замацавалася за адпаведным пасажам "Слова", імёны, дамінанты характараў дзеючых асоб, асноўныя іх учынкi. Больш таго, сучасны паэт нібы выходзіць за межы ўласна лірычнага маналогу княгіні (што пачынаецца, згодна з думкай большасці даследчыкаў, словамі "На Дунаі Яраславнынь гласъ..." і заканчваецца "...тугою імъ тулы затче"³), уключае ў сваю мастацкую сферу сюжэтныя і асацыятыўныя сувязі з усім расповядам. Верш Сяднёва адкрываецца замалёўкай-супастаўленнем, якой літаральна не існуе ў арыгінале, але паралель гэта выразна адчуваецца ў эстэтычнай тканіне "Слова": Ігар "въ полѣ незнаемъ среди земли Половецкыи" паранены, паланены, і таму Яраслаўна на Радзіме горка плача. Паэт падкрэслівае сінхроннасць гэтых падзей, узаемасувязь псіхалагічнага стану персанажаў:

Ігар у паходзе знемагае, слаўны,
А ў Пуціўлі плача горна Яраслаўна.

Пры гэтым ён апускае інфармацыю пра тое, што спеў Яраслаўны, як голас "зегзицы незнаемъ", гучыць на Дунаі, гераіня яго з першых жа радкоў – "гукае" ў Пуціўлі. Магчыма, такі паэтычны варыянт быў абраны з-за не вельмі зразумелага ўпамінання Дуная ў гэтым месцы арыгінала. Найбольш пашыраныя варыянты тлумачэння даследчыкаў не да канца пераканаўчыя (1. "Голос Ярославны долетает до берегов Дуная – до крайних границ Руси"⁴. 2. "О реке вообще. "На Дунаи Ярославнынь глас... Полечю, рече, зегзицею по Дунаеви"⁵). Аднак жа ў прастай мове гераіні, што знаходзіцца ў Пуціўлі, гэта значыць на рацэ Сейм, "Дунай" захаваны:

Пушкай па Дунаю палячу я.

Таксама захаваны зварот да Дняпра і жаданне тварыць магiчныя дзеяннi вадой Каялы. Паэт пераўтварае прасторава аддалення рэкі ў аб'екты так званай паэтычнай геаграфіі, мастацкія вобразы аднаго парадку з сонцам і ветрам. Апошнія ж паралельна з увасабленнем "рэальных" сіл язычніцтва набылі ў творы XII ст. адцягненыя эстэтычныя рысы. Сяднёў нібы развівае ўслед за Аўтарам прыём, можна сказаць, медытацый-паэтызацыі, ён піша пра магчымасць непасрэднага кантакту з вельмі аддаленым аб'ектам, нават калі пра гэта толькі намёкам, не так выразна, акрэслена гаворыцца ў "Слове". Напрыклад:

Ярославна рано плачеть Путивлю городу на
забороль, аркучи: "О, Днепре... а быхъ не слала
къ нему слезъ на море рано".

Да Няпра звяртаецца ў Пуціўлі:
"...Щі ж у твае воды сінія замала
гарачыя слёзы я раняла?"

Паэт тут, часам адступаючы ад літаральна-дакладнай перадачы зместу, вытрымлівае адзіны, вельмі блізкі да арыгінала прынцып аілюстравання рэчаіснасці: вольнае, панарамнае бачанне, адухоўлена-паэтычнае адчуванне прасторы, навакольнага свету. У адпаведнасці з гэтым у прастай мове княгіні Сяднёў заўсёды пазбягае сацыяльнага "госпадин" або якога-небудзь зваротку з адценнем павагі, пашаны афіцыйнага плана (магчыма, тут паралельна спрацоўвала і тое, што старажытнарускае слова асацыяравалася з сучасным русізмам, а яны ўспрымаліся паэтам як асабліва непажаданыя). Рэпрызам, звернутым да сонца, ветру, Дняпра, надаецца больш ласкавасці, душэўнасці, адчування роднасці сабе сіл прыроды, надзеі, што яны зразу-меюць і паспачуюць.

О, вѣтръ вѣтрило! Чему, господине...
О, Днепре Словоутицю! Възлелѣй,
господине...
Свѣтлое и тресвѣтлое слънце!..
Чему, господине...

Ветрыку, вятрыска...
Непру, Непру, мой Славуце...
любы сыне...
Сонца, сонейка...

Як бачна, найбольш даверлівы і фамільярны зварот "любы сыне" адра-саваны да Дняпра. Тут удала ўлічваецца мастацкая асаблівасць старадаў-няй крыніцы. Ветру і сонцу Яраслаўна слала лірычныя дакоры, у якіх не выказвалася, а толькі мелася на ўвазе просьба: "Чему, господине, насильно въеши? Чему мычеши хиновъския стрѣлки... на моя лады вои?.. Мало ли ти бяшетъ горѣ подѣ облакы въяти?.. Чему, господине, мое веселіе по ковылію развѣя?"

...Всѣмъ тепло и красно еси. Чему, господине, простре горячую свою лучю на ладѣ вои? Въ полѣ безводнѣ жаждею имѣ лучи съпряже, тугою имѣ тули затче".

А да Дняпра (магчыма, у адпаведнасці з калісці язычніцкім богам "ніжэйшага рангу", чым сонца і вецер) звяртаецца пасля традыцыйнага ўхвалення яго з просьбай выканаць канкрэтныя дзеянні: "Възлелѣй, господине, мою ладу къ мнѣ". У вершы ўвогуле больш настойлівае маленне-пажаданне, чым у "Слове", гучыць ва ўсіх трох рэпрызах, але ў дачыненні да Дняпра яно заканчваецца нават пэўнай прэтэнзіяй. Параўнаем:

Ветру: "адварні ад мужа майго стрѣлы".

Сонцу: "прыкрийся цѣмнай хмарай,
уратуй ад спѣкі майго Гаспадара.
А ці накіруйся да свайго заходу,
дай ты нашым воям прахалоду".

Дняпру: "памажы майй пакуце..
Жывым майго мужа, любы сыне,
плыняю спагаднай прынясі мне.
Ці ж у твае воды сінія замала
гарачыя слёзы я раняла?"

Падобна да лексемы "госпадин" пазбягае паэт афіцыйнага тытула "князь" у дачыненні да Ігара як у аўтарскай, так і ў прастай мове гераіні. Параўнаем у аўтарскай мове найменні князя Ігара:

"Слова"

"Плач Яраслаўны"

Игоря, сына Святъславля
Игоря Святъславлича
Игорь князь
Игорь
князь

Игар у паходзе знемагае

У прастай мове:

[рукавом] утру князю кровавые его раны твае раны ім абмыю

Не называе Яраслаўна Ігара Святаслаўліча і вельмі выйгрышным у да-дзеным выпадку для перакладчыка словам "лада", які і сэнна добра зразу-мелы, бо захаваўся ў славянскім фальклоры ў якасці паэтычна прыўзня-тага наймення каханага ці каханай. Гераіня Сяднёва ўжывае стылістычна нейтральнае "муж" і размоўнае "гаспадар", высоўвае на першы план ролю Ігара ў сям'і, а не ў дзяржаве, будзённасць, а не рамантычную ўлюбёнасць. Такая падкрэсленая асацыяльнасць, "камернасць" выказванняў дэмакраты-

зуе жаночы вобраз, набліжае яго па светапогляду хутчэй да маладой сялянкі, чым княгіні. Гэта замацоўваецца і падкрэсленай арыентацыяй яе маўлення на фальклор (напеўнасць, размоўныя формы слоў, дыялектызмы):

Нізка ходзіш ты й высока,
узлятаеш пад аблогі.
Зямельцы наскай
свеціш ты гаючай ласкай.

Дняпро ў вершы Сяднёва мае дыялектна-цёплую назву "Няпро", у клічнай форме — "Нёпру".

Паэт усё ж не заўсёды ўдала выкарыстоўвае прыёмы народнай творчасці. Напрыклад, паўтору ў радках:

Птушкай па Дунаю палячу я,
у рацэ Каяле памачу я
рукавок я свой бабровы.

Ні эстэтычны, ні лагічны сэнс выказвання, мяркую, не патрабаваў тройчага "я", тым больш, што ўжо сама канструкцыя "я палячу", "я памачу" у плане граматычнай семантыкі (займеннік першай асобы і дзеяслоў у гэтай жа форме) — празмерная. Такім чынам атрымліваецца пяціразовае "я".

Мастацкі неабгрунтаваным здаецца і зварот да Дняпра "любый сыне", што прычыцу светаадчуванню чалавека XII ст. Дняпро — адна з галоўных рэк Русі, людскія пакаленні прыходзілі і адыходзілі, а рака здавалася вечнай, у мысленні княгіні вецер, Дняпро і сонца — з'явы аднаго парадку. Таму малаверагодна, каб яна магла параўнаць яго з малодшым у родзе — сынам. Такіх супастаўленняў нам не ўдалося адзначыць і ў народных песнях. Лагічна не стасуецца са "Словам", гістарычнымі фактамі і тое, што сын тут гіпатэтычна павінен выратаваць і вярнуць мужа. Як слушна адзначае Л.Сакалова, "мастацкая функцыя Плачу Яраслаўны — у апраўданні, асвятленні ўцёкаў Ігара з палону, а гэта не пакідае месца для ўпамінання Уладзіміра"⁶. Больш таго, дададзім, што ўспамін пра сына тут успрымаўся б як дакор Ігару, парушаў бы ідэйна-тэматычнае адзінства твора ў цэлым.

Звяртае на сябе ўвагу і наступная акалічнасць. У многіх папярэдніх творах Сяднёва, такіх, як вершы "Сэрца" (1988. Да сэрца: "Мне даруй, што я цябе... квяліў"), "У адзіноце блукаў я..." (1988), раман "І той дзень надышоў" (1987), не аднойчы сустракаецца дыялектызм "квяліць", што адпавядае даўняму па паходжанню "цвяліць"⁷. У "Слове" яно выкарыстана ў тэматычна звязаным з Плачам Залатым слоўе Святаслава, звернутым да Ігара і брата яго Усевалада: "рано еста начала Половецкую землю мечи цвѣлити". Здаецца, натуральным было б сустрэць гэтую лексему і ў "Плачы Яраслаўны", напрыклад, у радку "працінае сэрца слязою гарачай". Гэта наблізіла б верш да літаратурнай першакрыніцы, але аўтар не пайшоў па гэтаму шляху.

Не зусім удалым здаецца і ўжыванне размоўнага варыянта "зварачацца" ("Яраслаўна зварачаецца да ветру"), які з'яўляецца амаформай дзеяслова незакончанага трывання "зварнуцца" і залежнага стану дзеяслова "зварачаць". Двухсэнсоўнасць набывае тым большую негатыўнасць, што згаданай форме падпарадкавана спалучэнне прыназоўніка з назоўнікам "да ветру" (амонім фразеалагізма).

Унутранае прырэчэнне выклікае і заключная частка малення да сонца:

Прыкрыйся цёмнай хмарай...
А ці накіруйся да свайго заходу...

Яна не ўлічвае адной з галоўных сімволік "Слова аб палку Ігаравым" — света і цемры. Зацменне сонца, чорныя хмары, ноч, сон і г.д. — усё гэта прадвесце бяды. І наадварот, плач Яраслаўны адбываецца ўранні, яна носыбіт святла і радасці збавення ад палону: "Солнце свѣтитъ на небесѣ — Игорьъ князь въ Руской земли... Страны ради, гради весели". Цытаваны вышэй зварот прычыцу ідэйна-мастацкай логіцы арыгінала. Акрамя таго, у "Слове" Яраслаўна, як мы ўжо казалі, толькі мякка дакарае галоўнае свяціла, у Сяднёва ж, ні многа ні мала, просіць змяніць свой ход па нябёсах: раніцай накіравацца да заходу.

Не прарыў да свету і перамогі, а мінорнасць, сум — галоўная танальнасць верша. Ігар знікае ў далечыні, гаротная Яраслаўна — няўцешная,

моліць, здаецца, увесь свет, каб суцішыць яго боль, зменшыць нягоды. Сяднёву, безумоўна, удалося раскрыць бязмерную глыбіню і пляшчоту таго лірызму, што складае аснову створанага ім жаночага характару. Тут уражвае самаахвярнасць, гатоўнасць пераліць свае жыццёвыя сілы Ігару і яго воям, іх параженне стала яе пакутай:

Непру... памажы маёй пакуце.

Калі ў "Слове" Яраслаўна дакарае сонца, што тое перашкодзіла ваяваць ("простре горячую свою лучю на ладъ вой? Въ полъ безводнъ жаждею имъ лучи съпряже, тугою имъ тули затче"), то для Яраслаўны з верша Сяднёва зусім не існуе ваяўнічага, наступальнага характару пахода Ігара, яе муж нібыта не па сваёй волі апынуўся на чужыне ў бядзе. Пра актыўнасць варожых сіл у вершы гаворыцца значна больш, чым у "Слове":

Чему, господине, насильно вбеши?
Чему мычеши хиновския стрѣлки
на своею нетрудною крилю на
моея лады вой?

Ну пашто, зацяты, ашалелы
гоніш ханскія ты стрэлы?
Ці не досып табе будзе
імі біць у вояў маіх грудзі?
...адварні ад мужа мойго стрэлы!

Галоўны — пакутніцкі пачатак усяго роднага, дарагога:

Ігар у паходзе змагае, слаўны...

Да Дняпра: Ці ж у твае воды сінія замала
гарачыя слёзы я раняла?

Да сонца: Зямельцы наскай
свеціш ты гаючай ласкай.

Пакутніцай, перш за ўсё, паўстае і Яраслаўна. Калі ў старажытна-рускім тэксе чытаем вельмі лаканічныя фразы "кычеть" ("плачеть въ Путивль на забраль, аркучи") "плачеть Путивлю городу на забороль, аркучи", то сучасны паэт значна эмацыянальна прыўзнямае іх, дадае разнастайнасці адценняў іх зместу:

...плача горна Яраслаўна,
...гукае няўцешна,
смуткуе і плача,
працінае сэрца слязою гарачай.
У часіне гэтакай няветлай
Яраслаўна зварачаецца...
Яраслаўны плач-мальба не ціхне.
У мальбе пакорнай і бясконцай
Яраслаўна моліцца да сонца.

Усё гэта, мяркую, дазваляе зрабіць вывад, што верш "Плач Яраслаўны" трэба назваць пералажэннем, бо ён створаны па матывах Плачу і мае на мэце з дапамогаю шырокавядомых вобразаў "Слова аб палку Ігаравым" перадаць комплекс пачуццяў сучаснага пісьменніка, разлучанага з Бацькаўшчынай.

¹ Сяднёў М. Масеева кніга: Успаміны, старонкі дзённіка, эсэ. Мн., 1994. С.169–171. Далей цытую па гэтаму выданню.

² Беларускія пісьменнікі (1917–1990): Даведнік. Мн., 1994. С.524.

³ Слово о плъку Игоревъ, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". СПб., 1995. Т.1. С.13. Далей цытую па гэтаму выданню.

⁴ Лихачев Д.С. "Слово о полку Игореве": Историко-литературный очерк. М., 1982. С.73.

⁵ Словарь-справочник "Слова о полку Игореве". Л., 1967. Вып 2. С.56.

⁶ Соколова Л.В. Плач Ярославны // Энциклопедия...Т.4. С.115.

⁷ Сяднёў М. Патушаныя зоры: Вершы. Раман. Мн., 1992. С. 140, 141, 222, 265, 301, 312, 348.

І.І. МЯЧЫКАВА

ДЫНАМІКА ФАРМАВАННЯ МІФАЛАГІЧНАЙ СІСТЭМЫ

Фармаванне міфалагічных сістэм непасрэдна звязана з працэсамі развіцця чалавечага мыслення, пазнання чалавекам навакольнага свету. У перша-

бытных людзей мысленне мела пераважна канкрэтна-пачуццёвы характар — чалавек успрымаў і асэнсоўваў кожны прадмет "у чыстым выглядзе", па-за ягонымі сувязямі і адносінамі да другіх прадметаў¹. Напрыклад, у першабытных плямёнаў Поўначы існуе каля 50 асобных назваў снегу: снег, які ляжыць, снег, які падае, снег, які тае і г.д. — снег кожнай якасці мае сваю асобную назву, але пры гэтым у лексіконе адсутнічае агульнае паняцце "снег"². Такая ж з'ява характэрная і для паўднёвых першабытных плямёнаў — пры наяўнасці шматлікіх словаў для абазначэння хваста кожнай канкрэтнай жывёліны і птушкі, адсутнасць агульнага паняцця "хвост"³. Адпаведна прынцыпу анімізма і канкрэтна-пачуццёвага ўзроўню мыслення чалавек першапачаткова адухаўляў кожны прадмет ці з'яву прыроды. Водгаласам таго далёкага часу, вынікам адухаўлення кожнага прадмета прыроды з'яўляюцца старажытнагрэчаскія німфы і дрыяды, заходне-еўрапейскія эльфы. На Беларусі аж да XX ст. захоўваўся звычай пакланення і прыносіць ахвяры камяням (якія мелі разнастайныя імёны: "Святы камень", "Кравец", "Шавец", "Князь", "Бык" і г.д.), а таксама дрэвам, крыніцам⁴.

Разам з развіццём абстрактнага мыслення, здольнасцю да абагульнення і аб'яднання прадметаў у сістэмы з'яўляюцца абстрактныя антрапаморфныя, зааморфныя вобразы-духі гэтых сістэм. Калі сукупнасць дрэваў, іншых раслін, жывёлін, птушак стала "лесам", тады з'яўляецца агульны дух лесу — Лесавік. Гэта значыць, што лес пачынае ўспрымацца як комплексная з'ява, сістэма з разнародных кампанентаў, між якімі існуюць пэўныя збалансаваныя адносіны, пэўны парадак. Таму побач з асобнымі духамі дрэваў, звяроў, птушак і інш. пачынае існаваць галоўны дух усёй сукупнасці, які рэгулюе адносіны ўнутры сістэмы. Такім чынам узніклі "духі мясцовасці": лесуны, палевікі, дамавыя, вадзяныя і інш.

Гэта азначае, што чалавек пачаў заўважаць сістэмную ўпарадкаванасць, наяўнасць шматлікіх і складаных сувязей і адносін паміж прадметамі і з'явамі прыроды. Адначасова чалавек адчуў уласную залежнасць ад з'яў прыроды і неабходнасць спасцігаць характар адносін кампанентаў навакольнага свету. Рэгуляванне адносін кампанентаў прыроды, адпаведна прынцыпу анімізма, чалавек прыўлашчваў вышэйшай сіле ў вобразе духаў мясцовасці, мясцовага бога.

Працэс абагульнення ведаў аб прыродзе прывёў да абстрагавання некалькіх галоўных стыхій, з якіх складаўся, на думку чалавека, свет. Гэтымі стыхіямі былі: неба, вада, зямля і агонь. Адпаведна ўзніклі духі гэтых стыхій, якія рабіліся галоўнымі багамі ў старажытных міфалагічных пантэонах. Так, у пантэоне старажытных грэкаў Зеўс увасабляў стыхію неба, Пасейдон — вады, Аід — зямлі, Гефест — агню. Побач са старэйшымі існаваў шэраг малодшых, сацыялізаваных багоў, якія кантралявалі асобныя сферы чалавечага жыцця, грамадскай вытворчасці і адносін: Гермес — паводзіцель прадпрыемльнасці, вястун божай вярхоўнай волі, Афіна — багіня мудрасці і справядлівасці, Афродзіта — багіня кахання і прыгажосці... Натуральна, што на гэтых, выразна антрапаморфных багоў, былі перанесены ўсе асаблівасці і адносіны антычнага грамадства. Такім чынам, міфалогія ў сваёй сукупнасці з'яўляецца і касмалагічна-прыроднай і сацыяльна-грамадскай філасофскай сістэмай, якая адлюстроўвае як ступень развіцця пазнання чалавекам сусвету, так і ступень развіцця сацыяльна-грамадскіх адносін.

Непасрэднае дачыненне да міфалогіі мае такая з'ява, як татэмізм. Дакладней, татэмізм як праява ўсведамлення людзей пра паходжанне чалавека, плямёнаў, народа з'яўляецца часткай міфалагічнай сістэмы. Татэмізм — вераванні ў звышістотную сувязь ці генетычную роднасць пэўнага віда жывёлін, птушак, раслін з людзьмі⁵. Гэтая з'ява ўзнікла на падставе атаяснення чалавекам сябе са светам прыроды. Вызначэнню пэўнага татэма спрыяў род заняткаў людзей і кліматычна-геаграфічныя ўмовы існавання. Напрыклад, у некаторых жыхароў лясной зоны былі татэмы мядзведзя, ваўка. Нярэдка татэмам становіўся аб'ект палявання, у чым выяўлялася залежнасць жыцця старажытных паляўнічых ад колькасці пагалоў жывёл, іхніх міграцый, эпідэміяў. У жывёлаводаў найбольш пашыранымі татэмамі з'яўляліся бык (карова), конь, казёл (каза); адначасова магчыма захаванне ў якасці татэма ваўка — старажытная форма жывёлагадоўлі, асабліва ў

месцах шырокага распаўсюджвання ваўкоў, была ў значнай ступені залежнай ад драпежных нападаў ваўкоў на статкі. Для Беларусі найбольш характэрнымі з'яўляюцца татэмы каня, ваўка, мядзведзя, казы. Характэрнай нацыянальнай асаблівасцю беларусаў з'яўляецца татэмістычная функцыя боўла, якога ў некаторых дыялектах называюць "бацян": найменне адлюстроўвае сакральны змест гэтай птушкі. Земляробам, якія прыйшлі на змену старажытным збіральнікам і паляўнічым, жывёлаводам, дасталіся ў спадчыну старыя татэмы, якія набывалі новыя функцыі і якасці. Але з'яўляліся і новыя — спецыфічна земляробчыя. На тэрыторыі Беларусі такім татэмам быў вуж, якога нават на пачатку XX ст. часта трымалі ў хатах як хатнюю жывёліну (вуж часта атаясамліваўся з дамавым). Карысць вужа для чалавека абумоўлівалася аседлым ладам жыцця земляроба і неабходнасцю захавання прадуктаў сельскай гаспадаркі — вуж ловіць мышэй і адначасова выключае магчымасць з'яўлення на падворку атрутных гадзюк, што немалаважна для лясной зоны. Такім чынам, выбар татэма быў не адвольны, а матываваны гаспадарчымі сувязямі і адносінамі людзей з жывёльным светам.

Але татэмізм меў дачыненне і да касмалагічнай сістэмы міфалогіі — адпаведна ўласцівай стыхіі існавання раслінна-жывёльнага свету і яго відавочных асаблівасцей. Пры такіх абставінах татэм рабіўся сімвалам пэўнай стыхіі. Так, звычайна неба сімвалізуюць птушкі: паводле міфаў птушкі з'яўляюцца вестунамі божай волі (па іх палёту нават варажылі, асабліва аб надвор'і), птушкі дапускаюцца ў нябеснае царства — "рай", "вырай". Звяры сімвалізуюць зямлю, рыбы — ваду, агонь — міфалагічныя зааморфныя істоты: саламандра, фенікс, вогнік. Адпаведна касмалагічнай сутнасці зааморфныя сімвалы стыхій маглі сімвалізаваць сабою і богоў ці змешвацца з імі, як гэта, скажам, адбывалася ў Старажытным Егіпце альбо на Беларусі, дзе Вужыны Цар ці Цар Змеяў сімвалізаваў сабою Вялеса — бога стыхіі зямлі. Увогуле багам і духам больш уласцівыя абліччы зааморфныя, чым антрапаморфныя.

Галоўная цяжкасць пры распрацоўцы праблематыкі беларускай міфалогіі заключаецца ў адсутнасці пісьмова зафіксаваных міфаў дахрысціянскага перыяду (да IX ст.). Самыя раннія пісьмовыя ўрывачныя адлюстраванні міфалогіі ўсходнеславянскага рэгіёну адносяцца да хрысціянскага перыяду і непасрэдна этнічнай тэрыторыі Беларусі не тычацца. Гэта кіеўска-наўгародскія зводы летапісаў і царкоўныя творы палемічнага характару. Непасрэдна да Беларусі адносяцца фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы XIX—XX стст., на якія і трэба ў першую чаргу абапірацца. Але для рэстаўрацыі беларускай міфалогіі трэба выходзіць з факта гістарычнага існавання дзяржаўнай самастойнасці старажытнага Полацка, які знаходзіўся ў цеснай сувязі з Кіевам і Ноўгарадам. Таму мэтазгодна ўжываць матэрыялы, якія датычацца міфалогій старажытных Кіева і Ноўгарада. Надзвычай значнымі для асвятлення міфалагічнай сістэмы старажытных беларусаў з'яўляюцца і матэрыялы балцкай міфалогіі. Увогуле на беларускай этнічнай тэрыторыі ў вытокаў культуры выяўляюцца сляды як славяна-балцкага сімбіёзу, так і элементы скіфскага, кельцкага і германа-скандынаўскага паходжання. Напрыклад, у пантэоне кіеўскага князя Уладзіміра Краснае Сонейка багі мелі рознае этнічнае паходжанне: Пярун — балцкае, Хорс — скіфскае, Стрыбог — славянскае. Наяўнасць рознаэтнічных міфалагічных уплываў абумоўлівала наяўнасць дублікатаў (рознаіменных) аднаго бога. Прынамсі, Хорс — бог Сонца, Дажбог (Далібог, Дайбог) — таксама бог Сонца. Але скіфскі Хорс адрозніваўся функцыянальна — у скіфаў існаваў культ ваяра, звязаны з богам Сонца, Хорсам (востраў Хорціц на Дняпры — былая сталіца запарожскіх казакаў — старажытнае культавае месца). Функцыянальная ваенізаванасць Хорса-Сонца і абумовіла яго наяўнасць у пантэоне князя-ваяра. Дажбог у адрозненне ад Хорса быў звязаны з сялянствам, сельскай гаспадаркай. На гэта ўказваюць назвы розных іпастасяў Дажбога, адпаведныя розным фазам сонцастаяння: Ярыла — веснавое Сонца, якое выклікае рост раслін (параўн. з "ярына" ці "яравое жыта"); Купала — летняе Сонца; Каляда — зімовае. Купала і Каляды — самыя галоўныя святы-абрады сельска-гаспадарчага каляндарнага цыклу.

Сістэма Сусвет—Прырода—Чалавек у "касмалагічнай" міфалогіі беларусаў выглядала прыблізна так. Сімвалам Сусвету быў вярхоўны бог, які

ўяўляўся ў вобразе Агнявога Змея (па матэрыялах чарадзеяных казак — Змей Гарыныч, Цмок — драконападобная істота). Сусвет у сваіх непасрэдных праявах усведамляўся як спалучэнне чатырох асноўных стыхій: неба, зямлі, вады і агню. Гэтым стыхіям адпавядалі чатыры галоўныя багі: стыхію неба ўвасабляў Пярун, стыхію вады — Вадзянік, зямлю — Вялес, агонь — Сварог. Правобразам Агнявога Змея паслужылі каметы і палярнае ззянне, якое зрэдку дасягае Сярэдняй Еўропы. Аб тым, што Агнявы Змей быў Сімвалам Сусвету, сведчыць уласцівасць гэтай міфалагічнай істоты лятаць па небе, плаваць па вадзе і жыць ў норах пад зямлёй; агонь з'яўляецца адзінай зброяй Змея. У яго часцей за ўсё тры галавы, што сімвалізуе трыадзінства стыхій свету: неба, вады і зямлі, а агонь знаходзіцца ўнутры Змея. Пацвярджае гэта і сведчанне пра існаванне ў старажытным Ноўгарадзе свяцілішча галоўнага драконападобнага бога "какадрыла" — скажонае ад "кракадзіл". На Беларусі існуе народная гульня "Яшчур" (Яшчар). У гэтым лексічным радзе значнае слова "прашчур" — прабацька, пачынальнік роду. Нашай гіпотэзе таксама адпавядае пабудова адносінаў паміж галоўнымі багамі антычнай міфалогіі: багі асноўных стыхій генетычна лічыліся братамі і функцыянальна былі раўназначнымі, хаця ўмоўнае верхаўства было за богам неба Зеўсам. Спалучым звесткі, якія датычацца Усяслава Чарадзея: у "Слове аб палку Ігаравым" Усяслаў у вобразе ваўка "самоу Хорсу шлях перацінаў" — быў на справе "роўны багам"; у быліне пра Волаха Усяславіча адзначана нараджэнне Усяслава-Волаха ад Змея, прычым падобная легенда існавала і ў дачыненні Аляксандра Македонскага. Калі ўсе багі сыны ці ўнукі Змея-Сусвета, дык нараджэнне чалавека-героя ад Змея рабіла яго роўным багам, і гэтану чалавеку надаваліся звышчотныя якасці і магчымасці, асаблівае спрыянне "боскай радні". Змей-Сусвет функцыянальнае дачыненне да людзей меў даволі слабое: у сваім жыцці людзі непасрэдна сутыкаліся з праявамі стыхій, багі якіх для чалавека былі функцыянальна больш значымі. Бог неба Пярун насылаў дождж, навальніцы і віхуры. Бог вады Вадзянік мог утапіць чалавека, жывёлу, прынесці ўдачу ці няўдачу рыбаку, пасадзіць ладдзю на водмель. Бог зямлі Вялес загадваў раслінна-жывёльным светам, Сварогу падпарадкоўвалася стыхія агню, таму ён быў пакравіцелем кавальства і ўсіх прафесій, звязаных з агнём.

Асноўнымі асаблівасцямі беларускай міфалагічнай сістэмы (па матэрыялах XIX–XX стст.) з'яўляецца слабая выражанасць стыхіі вады, змешванне вобразаў падземнага і падводнага свету. З аднаго боку, гэта абумоўлена адсутнасцю буйнамаштабнага вадаёма (мора), а з другога — наяўнасцю вялікай колькасці рэк, азёр, балот, у якіх змешваюцца стыхіі вады і зямлі. Асабліва наглядна гэта з'ява выражана ў апавяданнях пра русалак, якія функцыянальна звязаныя і з вадой, і з зямлёй, лесам. Змешванне назіраецца і ў адносінах да Вогненнага Змея-Сусвета і Вялеса — бога падземнага свету. Паўзуны, натуральныя змеі больш за іншых зааморфных сімвалаў маглі ўвасабляць падземную стыхію, але толькі не Вогненны Змей, які лятае па небу. У гэтым выпадку адбылося наладжэнне двух асобных міфаў і двух зааморфных сімвалаў. У антычнай міфалогіі сын Зеўс перамагае бацьку Хронаса і адначасова пастаянна варагуе з братам Аідам за старшынства на Алімпе. Так, відавочна, адбывалася і з Пяруном, які функцыянальна вышесніў старэйшага бога (па балцкіх матэрыялах — Дзіеўса) і заўсёды змагаецца з Вялесам, які выступае ў розных зааморфных абліччах, у тым ліку і Змея, толькі не Вогненнага, а звычайнага, звязанага са стыхіяй зямлі. Галоўная ж прычына такіх змешванняў і аднесенасці ўсяго старажытнага пантэону да падземнага свету змяшчаецца, на наш погляд, ва ўплывах на народныя ўяўленні хрысціянскай міфалогіі, дуалістычнай па сутнасці, у якой супрацьстаўляецца толькі нябесны і падземны свет. Неба ўвасабляе Бог, там жа знаходзіцца Рай, а падземны свет увасабляе Д'ябал, пад началом якога — Пекла. Хрысціянства ўсіх язычніцкіх багоў абвяшчала параджэннем Д'ябла і змяшчала іх у Пекла. Толькі Пярун, які атаясамліваўся ў свядомасці людзей з нябесным пачаткам, даўжэй за астатніх праіснаваў у фальклорнай традыцыі. Пад уплывам хрысціянства функцыі Пяруна пераняў св. Ілля і пад гэтым хрысціянскім найменнем Пярун працягваў існаваць у фальклорных творах.

У балцкай традыцыі Пярун быў патронам земляробства, загадваў дажджом. Таму на Беларусі пашыраны вераванні аб сувязі забіцця жабы з

выкліканнем дажджу (жаба сімвалізуе падземны свет). Гэтае вераванне адлюстроўвае міфалагічнае ўсведамленне пра барацьбу Пяруна і Вялеса – процістаянне стыхій зямлі і неба. У славянскай жа традыцыі патрон земляробства – Дажбог (у беларусаў Далібог, Дайбог). Таму шырокараспаўсюджаныя абрады шанавання Сонца: Каляда, Купала. Сувязь гэтых абрадаў з земляробчым каляндарным цыклам бяспрэчная. Таксама вынікі земляробства залежалі ад духа палёў – Палявіка, якога шанавалі абрадамі "зажынак" і "дажынак". Захаванне прадуктаў земляробства залежыла ад духаў дома ці гумна – Дамавіка і Гуменніка, якіх ушаноўвалі адпаведнымі абрадамі-ахвяраваннямі. Стан жывёлагадоўлі залежыў ад яго патрона Вялеса і духа хлява – Хлеўніка, якому ў ахвяру прыносілася грамнічная свечка і забітая сарока. На пасьбе ў лясных угоддзях статкі жывёлы траплялі ў залежнасць ад Лесавіка ці Ляснога Цара, часта ўвасобленага ў выглядзе Белага ці Сівога Ваўка, якога ўміласціўлялі звязанай ахвярай авечкай.

У беларусаў адсутнічае агульны дух стыхій і вады: кожны вадаём мае свайго Вадзяніка ці Цара Рыбаў. Ад Вадзяніка – Цара Рыбаў залежаць поспех рыбалоўства і шанаванне людзям на вадзе. Дух агню, Сварог, функцыянальна ўплываў на прафесіі, звязаныя з агнём, у першую чаргу кавальства. Апасродкавана, праз свайго сына Дажбога, бога Сонца, ён уплываў і на стан земляробства. Свяшчэнны агонь у беларусаў называўся Зьніч, альбо Жыжа. Зьніч, відавочна, сімвалізаваў нябесны, пярунаў, агонь – параўнайце са "зьнічка" (метэарыт). Жыжа, верагодна, сімвалізаваў увогле стыхію агню (параўн. рускае "жечь" – паліць, спальваць).

Міфы і міфалагічныя сістэмы ў адпаведнасці са зменамі ў грамадстве пераасэнсоўваюцца і набываюць новае гучанне; з лакальных легендаў узнікаюць новыя, адны могуць страчвацца назаўсёды, другія пераходзяць у разрад легендаў і паданняў – захоўваюцца ў рэліктава-рудыментарнай форме ў лакальнай традыцыі.

Міфалагічная сістэма язычніцкага перыяду адлюстроўвае асаблівасці этнічнага светаадчування, светаасэнсавання. Інакш кажучы, міфалогія – першасная праява этнакультурнай адметнасці, адметнасці ў плане этнічнай псіхалогіі і ментальнасці. Менавіта ў адрозненні міфалагічных сістэм першапачаткова выяўляецца культурна-філасафічная розніца асэнсавання прадстаўнікамі пэўнага этнасу Сусвету, Прыроды, Грамадства, Чалавека; асэнсаванне суадносін з навакольным светам, вызначэнне месца кожнай прыроднай з'явы ў сістэме і структуры Сусвету, Прыроды і Грамадства.

¹ Гл.: Мячыкава І. І. // Культура ў Рэспубліцы Беларусь: гісторыя, сучасны стан і перспектывы развіцця: Тэз. дакл. навуковай канферэнцыі. Мн., 1993. С.93–94.

² Гл.: Леви-Брюль. Первобытное мышление. М., 1930. С.114.

³ Там жа. С.114–115.

⁴ Гл.: Ляўкоў Э. А. Маўклівыя сведкі мінуўшчыны. Мн., 1992.

⁵ Гл.: Спенсер Г. Об антропоморфизме. Разные мелкие статьи. СПб. Б.Г. С.223–224.

І.І. ШПАКОЎСКИ

СЮЖЭТНА-КАМПАЗІЦЫЙНАЯ СТРУКТУРА "ЖЫЦІЙНАГА" АПАВЯДАННЯ

Вяртанне ў "малую прозу" структурна-жанравых прымет агіяграфій звязана перш за ўсё з набуханнем "раманных пупышак" (Б.Анашчанкаў) у апавяданні, з рэалізацыяй у яго жанравых рамках раманняга прынцыпу суаднясення сацыяльна-гістарычных працэсаў і асобы, якая фарміруецца ў гэтых працэсах. У лёсе героя "жыццёвага" апавядання якраз па-раманняму і адлюстроўваецца "ўся рэчаіснасць", як у канкрэтна-індывідуальным, так і ва ўніверсальна-быццёвым праламленні, але, акрамя таго, яго сюжэт, як і ў жыццях, будзеца на супрацьстаянні духоўнай свабоды і ўнутранай гармоніі героя недасканалому "грахоўнаму" свету. Захоўваецца і кампазіцыйная схема агіяграфій (слова пра бацькоў, нараджэнне дзіцяці, пра час станаўлення і выбару, пакуты і падзвіжніцтва, cudатворства, смерць і ўваскрэсенне), з той, аднак, розніцай, што сучасныя героі не праваднікі боскай сілы, а самі творцы "цудоўнага". Нават у такіх тыпова жыццёвых

"цудах", як вылячэнне і ўваскрэсненне, адсутнічае звышнатуральнае: дадатковай мерай лагерных пакут і зневажанняў плаціць за "цуд вылячэння" гераіня В.Астаф'ева ("Аб хітрамудрым ідальга"), "уваскрашае з мёртвых" каханага ў блакадным Ленінградзе слоікам таматнага соку гераіня Т.Талстой ("Соня", ахвяруючы жыццём, выраतोўвае дзяцей герой А.Пашчанкі ("Колька Медны, яго блароддзе"). І хоць дар такога "цудаворства" цалкам зямны, рэальны, ён таксама, як і ў агіяграфіях, дае героям права на безумоўны духоўны аўтарытэт. Больш таго, яны па-жыццёваму ўвасабляюць адцягнены ідэал. Перад абліччам смерці споведзь героя "Цяльняшкі з Ціхага акіяну" В.Астаф'ева ачышчана ад усяго выпадковага і дробнага і таму пашыраецца маштаб успрыняцця падзей яго лёсу — перад намі чалавек і свет, не быт, але быццё, прасякнутае біблейскім пафасам стварэння свету: герой сам творца свайго жыцця, сваёй неўміручай душы. Матывы евангельскіх "страстей" у сцэне смерці героя Э.Сафонава ў апавяданні "Лесвіца ў неба" ("...аспідныя галіны дрэў былі як абвугленыя рукі раскрыжаваных пакутнікаў"¹) падкрэсліваюць "ідэальнае" ў як быццам нічым не прыметным жыцці: чалавек узыходзіць на сваю галгофу, загладжваючы грахі людзей, якія жывуць у нянавісці адзін да аднаго. "Ідэальнае" — у бясконцай адданасці нацыянальнай ідэі героя А.Кудраўца ("Смерць нацыяналіста"), у "донкіхотстве" гераіні В.Астаф'ева ("Аб хітрамудрым ідальга").

Героі жыццё прыз свой боль далучаюцца да болі Хрыста і тым набываюць права на вечнае жыццё. "Жыццё пасля смерці" забяспечана і героям "жыццёвых" апавяданняў: эмалевага галубка вялікага кахання Соні "агонь не бярэ" ("Соня" Т.Талстой), узыходзіць па "лесвіцы ў неба" герой Э.Сафонава ("Лесвіца ў неба"), "святая і нятленная душа" ў Алены Дзянісаўны ("Аб хітрамудрым ідальга" В.Астаф'ева).

Як у жыццях, героі ахоплены пакаянным настроем, маюць патрэбу ў споведзі, і таму часта іх жыццёвы шлях і маральнае аблічча адлюстроўваюцца "знутры", праз унутраны маналог. "Струмень свядомасці" бярэ на сябе задачу аналізу рэчаіснасці не толькі на ўзроўні сацыяльнай псіхалогіі, але і родавага светаразумеання, а г.зн. выступае як форма "раманнага мыслення", якая здольная спалучаць агульнае і асабістае ў арганічнае адзінства, абумоўленае самім жыццём. Сюжэтна-кампазіцыйную арганізацыю ў гэтым выпадку вызначае структурны рад "сцэн з жыцця", якія канцэнтрычна засяроджваюцца вакол ключавой падзеі ў жыцці героя. Гераіня апавядання "Адзін доўгі дзень" Л.Арабей у гады вайны ўзарвала фашысцкае казіно, але разам з ворагамі загінулі невінаватыя людзі. Як гэта ўласціва "спавядальнай" прозе новага часу, аўтар разам са сваёй гераіняй "эксперыментуе" з рознымі варыянтамі вырашэння драматычнай калізіі. Логіка разгортвання падзей, якія складаюць сюжэт, з аднаго боку, абумоўлена іх узаемным ацэначным супастаўленнем, імкненнем аўтара па-раманнаму паказаць лёс персанажа з двух пунктаў погляду — этычнага і гістарычнага, з другога боку, "унутраным адлікам" часу самой гераіні, што больш характэрна для агіяграфічных твораў². Знімаецца неабходнасць храналагічных "скрэп" паміж "кадрамі"; абрывістыя ніці ўспамінаў, карціны мінулага "счапляюцца" кантрастам альбо падабенствам, каузальнай залежнасцю альбо лагічнай сумежнасцю, што толькі пашырае шматмернасць ацэнкі падзей. Тое, што за асноўнымі сцэнамі ідзе развязка, часам падвояная, стварае ілюзію іх сюжэтнай аўтаномнасці. Аглюцінатыўны прынцып "прымыкання" сцэн паскарае тэмп апавяду, ушчыльняе падзеіны рад.

Пры іншым варыянце сюжэтнай распрацоўкі вобраза галоўнага героя дамінуе прынцып каузальна-храналагічнай сувязі эпізодаў і сцэн: мы непасрэдна сочым за працэсам духоўнага станаўлення асобы. Калі спачатку герой апавядання "Лесвіца ў неба" Э.Сафонава толькі спрабуе адгарадзіцца цесным сямейным колам ад тых, хто "проста бярэ", то ў канцы жыцця ён знаходзіць сілы, каб актыўна супрацьстаяць чалавечай жорсткасці і абьякавасці. Перад намі не столькі факты біяграфіі, колькі этапы "гісторыі душы", цяжкага шляху "выхавання", у выніку якога герой набывае тыя якасці, якія робяць яго "поўным" чалавекам, вызначаюць яго "жыццёнасць".

Сюжэтным кантрапунктам жыццёвай драмы героя Э.Сафонава выступае жыццё яго дачкі, якое напоўнена ўяўнымі пачуццямі, пошлымі прыгодамі. "Жыццёвая" разгалінаванасць супрацьстаяння цэнтральных фігур — розназараджаных маральных палюсоў — патрабуе адэкватнай "драматыза-

ванай" формы раскрыця характару. Дыялагічныя сцэны, аднак, падпарадкоўваюцца вышыні эпічных абагульненняў у аўтарскім апавядзе і тым самым набываюць перспектыву выхаду ва "ўсясвет", змяшчаюць у сабе магчымасць шырокіх аналогій. Пранікае ў жанравую структуру "жыццйнага" апавядання і лірычны пачатак: споведзі герояў адлюстроўваюць сабыццё (акцэнціроўка Г.Д.Гачава) іх жыцця з жыццём народа і лёс народа, які канцэнтруецца ў іх лёсе, лірычна імі перажываецца. Да таго ж нельга пагадзіцца з тым, што і апавядальнік "як быццам з боку назірае за падзеямі, апавядае, не даючы волі асабістым прыхільнасцям"³. На наш погляд, вобраз аўтара, як, дарэчы, і ў жыццях, уяўляе нейкую ідэальную мадэль той эмацыянальнай рэакцыі, якая павінна ўзнікнуць у кожнага, хто даведваецца пра лёс героя. Шматлікія лірыка-публіцыстычныя "выхады" аўтара-відавочцы ("Жыццё пражыць"), аўтара-адрасата ("Аб хітрамудрым ідальга"), аўтара-рэтранслятара ("Людэчка") у апавяданнях В.Астаф'ева, акрэсліваючы псіхалагічныя і філасофскія грані лёсу героя, ясна выражаюць "асабістыя прыхільнасці". Іншая справа, што ўсё ж асноўная функцыя вобраза аўтара — не стварэнне сферы вольнага лірычнага перажывання, а сінтэзаванне ў структурнае адзінства эпіка-падзейнага раду і экспрэсыўна-выразнай сістэмы апавяду. Аўтар знаходзіцца ў нейкай сюжэтнай метапрасторы, якая з падзейным аспектам твора стварае адзіны паэтычны свет, і з гэтага боку яго функцыя — уключаць лёс героя ў сістэму каардынат "вечных каштоўнасцей".

Асаблівай формай выяўлення аўтарскай свядомасці з'яўляецца герой, які апавядае. Яго вуснамі раскрываецца абагульняючая значнасць жыццёвых сітуацый. Гэты вобраз цэментуе ўсю пабудову апавяду не толькі за кошт маналагічнай формы, але і дзякуючы даручанаму яму мантажу розных пунктаў гледжання і праву заяўляць аб сабе ацэнкай расказанага. Герой, ад імя якога вядзецца апавяд у "Кольку Медным, яго благароддзі" А.Пашчанкі, сустракае аднакласніка, дзіўныя паводзіны якога цяжка спачатку зразумець. Ён упускае ў кватэру чужых, якія ім жа і папіхаюць, кахае прыгожую жанчыну, якая адказвае яму ўзаемнасцю, але збіраецца жаніцца з іншым, сам не багацей, але раздае грошы і г.д. Герой выклікае недаўменне і шкадаванне ў апавядальніка. Але паступова высвятляецца, што жыццёвыя погляды герояў антаганістычныя: "пажыві для сябе" — вучыць Кольку апавядальнік; "не цягні добрыя сокi з іншых" — дае парадку яму Колька. І насуперак іранічнай устаноўцы апавядальніка скрозь шалупінне дзівацтваў галоўнага героя пачынае вымалёўвацца вобраз неардынарнага чалавека, які прысвяціў сваё жыццё служэнню людзям. Канчатковае асэнсаванне яго "жыццйнасці" адбываецца на перасячэнні розных "куткоў зроку": аўтара, які неўпрымет прысутнічае ў мастацкай сістэме твора, непасрэднага назіральніка-апавядальніка, слухача-чытача.

Такая іерархічная сістэма "суб'ектыўных прызм" (В.У.Вінаградаў) — свайго роду эквівалент змены апавядальнікаў у рамане. Яна дазваляе не толькі шматгранна адлюстроўваць унутраны свет герояў, але і, пераадолюючы навілістычную лакалізацыю канфлікту, "уцягваць" іх у разнастайнае кола жыццёвых супярэчнасцей. Канфлікты лакальныя і парабалістычныя, сацыяльна-гістарычныя і прыватныя ў структуры "жыццйнага" апавядання не суіснуюць, а сінтэзуюцца ў цэльную поліканфліктную форму, якая мае ў сваёй аснове адвечную антыномію жыцця і смерці. У ракурсе "ад жыцця" жыццйнае падзвіжніцтва герояў успрымаецца як няздзейсненая абстракцыя ў свеце, дзе няма месца высакароднасці і самаахвярнасці; ракурс "ад смерці" (г.зн. з пункту погляду вечнасці) дае гісторыю маральнага "самастаяння" герояў, сьведчыць іх мінулае жыццё з узроўнем адвечных ідэалаў. "Сонечнае спляценне" двух гэтых ракурсаў становіцца ідэйна-стылявым цэнтрам структуры "жыццйнага" апавядання. Жыць гераіне апавядання "Аб хітрамудрым ідальга" В.Астаф'ева "адзін добры дзядзечка дапамагаў — Дон Кіхот Ламанчскі"⁴. Яна як бы прымае эстафету шляхетнасці і высокай духоўнасці, нават калі ёй здраджвае той, каго яна "ўваскрэсіла", яна і перад смерцю клапоціцца, каб "дзіця засталася ў надзейных руках" (9). Структура вобраза другога "жыццйнага" героя апавядання іншая, але яна таксама ўласцівая агіяграфіям: звычайную плынь жыцця Крапалёва парушае крызісны момант прасвятлення і ён асэнсоўвае пражытае ім як "ілжывае" жыццё. Перасячэнне жыццёвых шляхоў двух герояў выпадко-

вае, але мастацкая мэтазгоднасць паслядоўнага адлюстравання іх лёсаў не-сумненна, паколькі праз гэта ўяўляецца такая карціна маральнага росту асобы, якая абагульняе каласальны духоўны вопыт. Акрамя таго, відавочна арыентуючыся на жанравыя традыцыі жыццё, аўтар дае не толькі прыклады "ратунку", але і пакарання грэшнікаў". Як і ў жыццях, праклён падае і на "калена" няправедных – дэтанатар подласці, які быў закладзены мінулым сям'і Гарошкіных, "спрацоўвае" у лёсе іх дзяцей. Гісторыя сям'і Гарошкіных уключана ў споведзі "жыццёных" герояў асобнымі "драматызаванымі" сцэнамі-прыкладамі, таму і тыпалагізацыя іх ідзе ў асноўным праз вобразатворчую сферу аповяду: у самой іх знешнасці, мове, форме паводзін праступаюць горкія прыметы эпохі. Яны асуджаны за знікненне з гістарычнай арэны разам з сацыяльным ладам, які іх спарадзіў, але застаецца і працвітае муж гераіні – "пісьменнік-сацрэаліст". Эпізод наведвання ім магілы Алены Дзянісаўны, фабульна завяршаючы апавяд, тым не меней пакідае яго сюжэтна адкрытым: існуюць подласць і нізасць, але і Дон Кіхоты неўміручыя, а значыць, працягваецца іх супрацьстаянне. Фінальнае шматкропе ўраўнаважвае жыццёвую канкрэтнасць біяграфічных матываў і маштабнасць маральнай ідэі, прыватны выпадак выводзіцца ў эпічную прастору асэнсавання ўніверсальных супярэчнасцей быцця.

Адразу заўважым, што праблема "завяршэння" ў жанравай структуры "жыццёнага" апавядання выходзіць за сферу чыста літаратурнай тэхнікі. Адкрытасць сюжэта абумоўлена імкненнем па-раманнаму ўвасабляць "жывую, генетычную сувязь мінулага са стыхійнай негатывай сучаснасці"⁵. Дарэчы, гэта сувязь уласцівая і агіяграфіям з іх павучальнай накіраванасцю, як водгукам на актуальныя пытанні свайго часу. Пры навілістычнай "закругленасці" знешнепаздзейнага раду (смерць героя ці падвядзенне вынікаў яго жыцця) пераводзіць сюжэт у эпічна пашыраны, "міфалагічны" план можа не толькі эпілагічны метаапавяд, як у апавяданні В.Астаф'ева, але і метафарызацыя канцовак ("Лесвіца ў неба" Э.Сафонава), стылістычны ход ("І тады цябе я забуду" М.Карабейнікава), а найчасцей – сюжэтная інверсія: калі хроніку жыцця і маральных шуканняў героя папярэджвае іх вынік, то кожны этап яго шляху міжволі ўзважваецца на шалых самых высокіх субстанцыянальных катэгорый – Час, Чалавек, Лёс ("Гасцініца над Прыпяццю" І.Навуменкі).

Змястоўна-кампазіцыйная цэльнасць "жыццёнага" апавядання забяспечваецца па-раманнаму дбайным абгрунтаваннем усіх падзей, якія складаюць сюжэт, але зразумела, што паказаць лёс героя ва ўсёй маштабнай паўнаце жанравыя рамкі "малой формы" не дазваляюць. Эквівалентам раманнай раўнаважкі асвятлення ўсіх складваючых тэматычнага комплексу выступаюць падрабязнасці "фону". Менавіта інкруставаныя ў "шырокія мазкі" пазафабульныя эпізоды, тыя дэталі і падрабязнасці, якія за кошт шматграннай асацыятыўнасці і сімвалічнага гучання становяцца паэтычнымі аналагамі "цэлага", і перадаюць эпічнае адчуванне адзінства, рухомасці і маштабнасці свету. Так, загаловак апавядання В.Астаф'ева спачатку ўспрымаецца як прыватны алюзіны сімвал, але шматразова вар'іруючыся, ён падлягае гіперсемантызацыі, становіцца асацыятыўнай дамінантай універсальных абагульненняў. Раз-пораз даказваючы, што стрыжнявое ў характары Алены Дзянісаўны – "душа сучаснага Дон Кіхота" (23), аўтар стварае "цэлы", ідэйна завершаны вобраз. Калі ў яе кніга Сервантэса "самая вялікая каштоўнасць", то Нюся Гарошкіна "кошку любіла больш за ўсіх людзей на свеце" (19). Жыццё яе прайшло і закончылася па законах жывёльнага свету: "каля дзвярэй знайшлі яе костачкі. Генеральшу з'ела ўлюбёная кошка" (20). Кар'ера яе мужа-ката таксама мае свой лагічны фінал – вар'яцкі дом. Эпічная "самастойнасць" гэтых і іншых элементаў характаралагічнага боку аповяду ўключае "сюжэты" індывідуальна-непаўторнага лёсу герояў у гістарычную перспектыву, робіць іх "каментарыямі" да жыцця народа.

Пераводзіць канкрэтнае ў план эпічных абагульненняў і метафарызацыя сюжэта. Менавіта сюжэтная паралель з гогалеўскім "Шынялём" дазваляе А.Макараву ў апавяданні "Паліто са скупкі" суаднесці характар свайго героя з вечнымі канстантамі душы чалавека і адначасова падкрэсліць тыя змены ў старым вобразе "маленькага чалавека", якія дазваляюць яму духоўна, як гэта і належыць "жыццёнаму" персанажу, супрацьстаяць сацыяльнай сістэме, якая падаўляе асобу. Стварыць канцэнтраваную "мадэль

свету" ў цесных навелістычных рамках дазваляе адкрытая ўмоўнасць характараў і абставін, звязанне лёсу героя да разумовага канструявання ідэі, а сюжэтна-кампазіцыйнай структуры – да схемы "тэзіс–прыклад" ("Рымлянін" Ул.Курноса). Усеабдымнае раманае слова замяняюць у "Людачцы" В.Астафьева паэтычныя іншасказанні ("помнік" паміраючай вёсцы, пасёлак, які "задыхнуўся ў дзікаросце", "загон-звярынец" танцпляцоўкі і г.д.), у "Соні" Т.Талстой – паўтор дэталі-намеку, ланцужок слоўных комплексаў, "рыфмоўка" сюжэтных сітуацый.

Мы акрэслілі найбольш распаўсюджаныя формы арганічнага ўзаемадзеяння навелістычных, раманных, агіяграфічных прыныпаў і прыёмаў вобразнага засваення рэчаіснасці ў сюжэтна-кампазіцыйнай структуры "жыццінага" апавядання, якія дазваляюць аўтарам рэалізоўваць іх канцэпцыю свету, у цэнтры якой – лёс "жыццыйнай" асобы.

¹ Рассказ-88. М., 1989. С.329.

² Гл.: Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. Л., 1971. С.303.

³ Огнев А. В. Русский советский рассказ 50–70-х годов. М., 1978. С.52.

⁴ Рассказы и повести последних лет. М., 1990. С.9. Пры цытаванні ў тэксце ўказваюцца старонкі па гэтым выданні.

⁵ Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. М., 1975. С.481.

Т.Л. ПУГАЧОВА

АСАБЛІВАСЦІ ПАЭТЫКІ ПОСТМАДЭРНІЗМУ Ў ПАЭМЕ В.ЕРАФЕЕВА "МАСКВА–ПЕТУШКІ"

У пачатку 90-х гг. у крытычнай літаратуры з'явілася шмат артыкулаў, у якіх разглядалася такая плынь сучаснай літаратуры, як постмадэрнізм. Найбольшую ўвагу крытыкаў выклікаюць тыя рысы постмадэрнізму, якія выяўляюць адрозненне яго ў рускай і замежнай традыцыях.

У нашых постмадэрністаў у адрозненне ад іх заходніх калег славуцая фрагментарная рэчаіснасць усё-такі выстройваецца ў суцэльную і завершаную карціну. Што гэта? Уплыў моцнай рускай рэалістычнай традыцыі? Ці адбываецца гэта апрача аўтарскай волі? Р.Барт пісаў: "У постмадэрнісцкай культуры пісьменнік страчвае ролю творцы, ён можа толькі адвечна следаваць таму, што было напісана раней". Усё гэта так, але не ў дачыненні да рускага постмадэрнізму, а тым больш да Ерафеева. Па словах М.Ліпавецкага, "цельность и отчетливость собственного авторского взгляда на мир у него легко уживается с не менее щедрой и искусной игрой со стилем, с чужим словом, с цитатой"¹.

Паспрабуем прааналізаваць тэкст паэмы "Масква–Петушкі" з пункту гледжання адлюстравання тэндэнцый постмадэрнізму. Назавем некаторыя яго рысы і адзначым, як яны выявілі сябе ў паэме.

I. Жанравы сінкратызм.

Гэта і аповесць, і паэма, але ў аснове – драматычны пачатак. На ўсім працягу паэмы Венечка размаўляе з сабутыльнікамі, з уяўнымі субяседамі, з самім сабой, прадстаўленым у розных іпастасях.

II. Ігнараванне пазнавальнай і выхаваўчай функцыі літаратуры.

III. Размыванне катэгорыі аўтарства.

IV. Цытатнасць, алюзіўнасць, рэмінісцэнтнасць, цэнтоннасць тэксту.

Ерафееў бярэцца цытаваць усё: ад егіпецкіх помнікаў другога тысячагоддзя да н.э. і Бібліі да Пушкіна і Баратынскага, ад вядомых ленінскіх і чэхаўскіх выразаў да алюзій з Дастаеўскага.

М.Ліпавецкі называе паэму "евангелием, которое сдвинуто по зеркальным законам". І таму "распятие свершилось ровно через 30 дней после вознесения".

У сцэне п'янай любові з'яўляюцца радкі з "Песні песень". Ерафееў апісвае каханую Венечкі ў духу гэтай біблейскай кнігі: "белый живот, круг-

лый, как небо и земля", "колдовство и голубиные глаза", "О, ты прекрасна, возлюбленная моя, ты прекрасна!".

Некаторую параллель з Бібліяй магчыма прасачыць і ў з'яўленні п'янай удавы ў вагоне электрацягніка. Гэтая "жанчына цяжкага лёсу" прэтэндуе на ролю "беднай удавіцы" з Бібліі. І тая і гэтая — бедныя. Але ў ерафееўскай пуста не толькі ў кішэні, але і на душы. (Яшчэ б! Яе пакінуў хаханак — непараўнальны трактарыст Еўцюшкін).

Ёсць у паэме і Сатана, які спрабуе спакусіць Венечку. Тут можна прасачыць новазаветны сюжэт спакушэння на даху храма, які ў паэме пераносіцца ў вагон электрацягніка.

Ерафееў выкарыстоўвае і біблейскую сімваліку лічбаў. Так, лічба 4 пастаянна праследуе Венечку:

— цягнік на Петушкі адпраўляецца ў 8 гадзін 16 хвілін з чацвёртага тупіка;

— дзесяць гадоў таму Венечка жыў у Арэхава-Зуева з "чатырма";

— у брыгадзе Венечкі было 4 чалавекі;

— і, нарэшце, чацвёрта забойцаў. (У Евангеллі ад Іаана знаходзім: "Воины же, когда распяли Иисуса, взяли Его одежды и поделили на 4 части, каждому воину по части".) У гэтых "чатырех рожах с самым свирепым и классическим профилем", якія Венечка бачыў у газетах, мы пазнаем "вялікую троицу": Маркса, Энгельса і Леніна. А чацвёрты? А чацвёрты быў падобны да самога Венечкі, таму што гэта быў яго сын.

Лічба 40 — гэта лічба выпрабавання, здзяйснення выпрабавання:

— Венечка выходзіць з пад'езда па 40 прыступках. "Какую тяжесть вынес я на воздух". 40 прыступак — як 40 апошніх дзён Ісуса ад Уваскрасення да Узнясення;

— Ісус посціцца 40 дзён і 40 начэй, а Венечка то не п'е 40 дзён, то п'е потым 4 дэкады.

Ці ведаў Ерафееў, што, распавядаючы пра Венечку, які ў рэстаране Курскага вакзала разглядаў цяжкую люстру над галавой і цытаваў Дастаеўскага? Венечка, чакаючы херасу і аддаючыся разважанню пра тое, як будзе балюча, калі люстра сарвецца, а ўрэшце, не — калі ты сядзіш і нічога не падзраючы, п'еш херас, то не паспееш адчуць боль, — паўтарае ход думак маньяка Кірылава, які гаварыў пра жахлівы боль як адну з прычын, што ўтрымлівае людзей ад самагубстваў. Жахліва стаяць пад вялізным камнем, які можа ўпасці? — жахліва; а ці будзе балюча? — не будзе, — але пакуль вісіць, усякі будзе ведаць, што не балюча, і ўсякі будзе баяцца, што балюча. Як расцаніць значэнне гэтай рэмінісцэнцыі (вольнай ці нявольнай?) у жыццяпісе незабыўнага Венечкі, што стаў на свой крэсны, па сутнасці, самагубны шлях? Нам здаецца, што трэба прыняць яе сур'ёзна.

Алюзіі і цытаванне матываў і сітуацый з Дастаеўскага:

а) п'яная жанчына (у "Злачынстве і пакаранні");

б) лесвіца — як сімвал жыцця, яго ўзлётаў і падзенняў (Венечкавы забойцы "поднимались с последнего этажа");

в) правалы памяці, разгубленасць, ліхаманка.

"Я онемел и заметался", "я встрепенулся", "я лежал, как труп, в ледяной испарке", "я стиснул виски и забился", "и опять началось все то же, и озноб, и жар, и лихоманка", — чытаем у Ерафеева.

У Ф.М.Дастаеўскага ў "Злачынстве і пакаранні": "А куда ж я иду? Странно, ведь я зачем-то пошел?", "и тотчас нестерпимый озноб затряс его", "затем наступило беспмятство", "это было лихорадочное состояние, с бредом и полусознанием".

Дастаеўскаму падабаецца заўважаць у людзях знешнія ненармальнасці. Вось як ён апісвае знешнасць Дуні Раскольнікавай: "Нижняя же губка, свежая и алая, чуть-чуть выдавалась вперед, вместе с подбородком — единственная неправильность в этом прекрасном лице". Ерафееў жа даводзіць гэтыя ненармальнасці да абсурда, у яго ўвесь чалавек складаецца з гэтых ненармальнасцей: "Нет, внучек — совершенный кретин. У него и шея-то не как у всех, у него шея не вырастает в торс, а как-то вырастает из него, вздымаясь к затылку вместе с ключицами. И дышит он как-то идиотически: вначале у него выдох, а потом вдох, тогда как у всех людей наоборот. И смотрит на меня, разинув глаза и сощутив рот".

У. Тэндэнцыя да сінкрэтызму мастацтваў.

Героямі паэмы нараўне з рэальна існуючымі людзьмі і гістарычнымі асобамі становяцца і творы мастацтва, напрыклад скульптуры "Мінін і Пажарскі", "Рабочы і сялянка".

Усё дзеянне паэмы адбываецца пад безупынную музыку. Усюды Венечку суправаджаюць плячучыя анёлы. Потым на Курскім вакзале героя сустрае ненавідны яму Казлоўскі: "Музыка с какими-то пёсыми модуляциями. Это ведь и в самом деле Иван Козловский поет, я сразу узнал, мерзее этого голоса нет". Адзін з важнейшых герояў паэмы – М.Мусаргскі. У пачатку паэмы аб ім узгадваецца ўскосна ("Царь Борис убил царевича Дмитрия"), потым Венечка параўнае сябе з вялікім трагікам Шаляпіным (зноў намёк на "Барыса Гадунова" Мусаргскага). Затым ідзе гісторыя стварэння бессмяротнай оперы "Хаваншчына": "Мусоргский лежит в канаве с перепоею, а мимо проходит Н.Римский-Корсаков, в смокинге и с бамбуковой тростью. Остановится Римский-Корсаков, пошекочет Модеста своей тростью и говорит: "Вставай! Иди умойся, и садись дописывать свою божественную оперу "Хованщина". У чымсьці Венечка падобны да Мусаргскага. Венечка і п'е, як піяніст ("Я пил без тошноты и без бутерброда, из горлышка, запрокинув голову, как пианист, и с сознанием того, что еще только начиналось и чему предстоит быть"). І яго дзяўчына п'е, як піяністка ("А она взяла – и выпила еще 100 грамм. Стоя выпила, запрокинув голову, как пианистка"). Ды і ўвогуле, "все пили, запрокинув головы, как пианисты".

І напрыканцы паэмы гучыць жудасная і злавесная музыка: "А кимвалы продолжали бряцать, а бубны гремели. И звезды падали на крыльцо сельсовета. И хохотала Суламифь".

¹ Липовецкий М. Диалоги с Хаосом // Знамя. 1992. №8.

В.В. КАЛАДЗІНСКІ

МАТЫВЫ І ВОБРАЗЫ БЕЛАРУСКАЙ СЯМЕЙНА-БЫТАВОЙ ПАЗААБРАДАВАЙ ЛІРЫКІ

У багатай песеннай палітры беларускага народа адметнае месца належыць народным песням пра сямейнае жыццё. Бо, як вядома, тэма сямейнага жыцця, матывіроўка долі жанчыны, а дакладней, яе бяздолля, выразна прасочваецца ў многіх жанрах фальклору, асабліва песенных. Песні, як правіла, самі складалі і спявалі жанчыны на попрадках ў доўгія зімовыя вечары, у час сумеснай працы на поліве, сенаванні, жніве, а таксама ў перадсвяточныя і святочныя дні, на сямейных урачыстасцях: радзінах і вясельлі.

Іменна ў жаночым асяроддзі маладыя замужніцы і пажылыя жанчыны маглі "паспавядацца" адна адной праз песню пра сваю долю, пра адносіны да нявесткі ў чужой сям'і, пра рэальную і ўяўную сустрэчу і размову з сваімі бацькамі, братамі, сёстрамі, пра мужа-лайдака, п'яніцу, гуляку, а іншы раз і пра лянівую жонку, няўдаліцу і недарэку, з якой "ні ў пір, ні ў мір" нельга пайсці, або пра надта ж схільную да любошчаў. У песнях-споведзях некаторыя з названых матываў нярэдка падаваліся іранічна, жартоўна і як быццам з боку назірання мужчыны, які сам паведамляе пра наяўныя адмоўныя рысы жанчыны. Такіх песень найбольш бытуе на Віцебшчыне, дзе яны спяваліся амаль пастаянна за бяседным сталом, асабліва ў час хрышчэння дзіцяці. Таму на Віцебшчыне большасць песень пра сямейнае жыццё не толькі рэалістычных, але і жартоўна-сатырычных называецца "ксціннымі" (хрысціннымі).

У адпаведнасці з захаваннем пэўных традыцый жанр, змест і матывы песень складаліся ў асобных рэгіёнах Беларусі, аддаючы перавагу пэўнай жыццёвай сітуацыі.

Мноства песенных сюжэтаў можна налічыць у вызначаных намі пяці найбольш важных тэматычных груп сюжэтаў сямейна-бытавых песень:

1. Песні-роздумы дзяўчыны і хлопца пра будучае сямейнае жыццё.
2. Песні замужняй жанчыны аб жыцці ў няроднай сям'і.
3. Песні аб па-

кутлівым жыцці ўдавы і ўдаўца. 4. Песні-скаргі мужчыны на няўдалы шлюб і прымацае жыццё. 5. Песні аб бяздоллі сіраты.*

Гэтыя групы песень у сваю чаргу можна падзяліць на падгрупы, кожная з якіх мае свае варыянты сюжэтных матываў. Першая тэматычная група песень цесна звязана з вясельнай лірыкай, яе нават цяжка іншы раз адрозніць ад вясельных песень. Гэтую тэматычную групу песень мы назвалі "песнямі вясельнага прыгатавання". У гэтай групе вядзецца размова паміж братамі і сёстрамі рознага ўзросту аб сватанні, што хутка чакаецца, бо пра гэта ў ваколіцы ходзяць чуткі. Брат сястры гаворыць: *Быў я на рынку, чуй навінку – Пра цябе маладую. // Купляюць венчык і шэсць шпілечак // На тваю галоўку.*

У гэтых песнях адчувальна некаторая ўмоўнасць, іншасказанне. Творы пабудаваны іншы раз у форме разгорнутага паралелізму, дзе карцінам прыроды адпавядаюць чалавечыя адносіны. У некаторых дзявочых песнях даюцца павучанні, парады будучай нявестцы як паводзіць сябе ў чужой сям'і. Гэтыя творы могуць мець таксама іншасказальны характар: *Быстрая рэчка беражыстая, // Пакідай берагі, ды ідзі ў лугі. // А ты, дзевачка наравістая, // Пакідай наравы, што ў маткі былі. // А бяры наравы свакройчыны. // Трэба рана ўстаць, ды цяляткам даць, // Сени і хату падмясці, і вады прынясці. // Усё дзела парабіць і свакройцы ўнаравіць.* У дадзенай песні вобразны план не такі разгорнуты, як у вясельных. Тут паралель толькі пазначана, але затое адразу выяўлена галоўная думка твора: імклівая рэчка з крутымі берагамі павінна змяніць сваё рэчышча, роўна прайсці праз лугі, а дзяўчыне неабходна адкінуць свае кепскія звычкі, прыладзіцца да новых, невядомых ёй абставін ў чужой сям'і.

Песня сцвярджае думку аб тым, што як нельга змяніць рэчышча, так і немагчыма змяніць прыроджаны і гадамі выпрацаваны характар чалавека. Пра гэта гераіня адной з песень гаворыць: *Маёй натуры не перастано-ваць, // Мая натура айца і матулі.*

У дзявочых песнях тыпу выказванняў і лірычных роздумаў выяўляюцца розныя матывы: ад жалбы-споведзі на няўдалае каханне, на нешчаслівы лёс, горкае бяздолле да значных разважанняў-абагульненняў паводле шматлікіх жыццёвых фактаў. У так званых "пераходных" песнях ад любоўных да вясельных з сямейнай тэматыкай глыбока і шматгранна намаляваны карціны вольнага і шчаслівага жыцця дзяўчыны да замужжа ў бацькоўскай хаце. У гэтых песнях дзяўчына паслухмяная, яна паважае сваіх бацькоў, ва ўсім просіць іх дазволу і парады, разважае з імі: *Што мне рабіць? // Ці замуж ісці, // Ці дома быць? // Замуж пайшоўшы – вялікае гора, // А дома быць – людская мова.* Песні гэтай падгрупы ўсебакова раскрываюць душу дзяўчыны, у іх адбілася гама пачуццяў дзяўчыны перад замужам, які з'яўляецца для яе загадкай: *Ручанькі мае, ручанькі белыя, // Каму ж вы будзеце, мілыя? // Калі старому – бронь божа! // Калі парайні мяне – дай божа.* Дзяўчыну палохаюць абставіны, якія прымушаюць яе выйсці замуж за старога, малага, п'яніцу ці ўдаўца. Іншы раз яна асмельваецца звярнуцца да бацькоў з просьбай не аддаваць замуж за каго не хочацца, ні за старога, ні за малага, а за роўнага, бо не за роўным быць – сухата мая, // А за любым быць – красата мая.

У дзявочым роздуме найбольшы страх выклікаюць лютая свакроў і свёкар з іх павучаннямі і нараканнямі, бо ім маладзіца павінна будзе ва ўсім падпарадкоўвацца. На нявестку мужава радня глядзіць перш за ўсё як на рабочую сілу, даўно жаданую ў сям'і:

А ў мяне дома дый ліхі свёкар,
Ды ліхі свёкар дый ліха свакруха.
Ой, сустрэнуць мяне на варотачках,
Ой, пашлюць мяне дый па вадзіцу,
Ой, у шчыры бор у крыніцу.

Аднак ў дзявочых песнях у адрозненне ад песень замужняй жанчыны менш смутку, гора, а больш аптымізму, бадзёрасці, чакання шчасця. Праў-

* У артыкуле выкарыстаны тэксты песень з архіва фальклорна-дыялекталагічнай лабараторыі БДУ і асабістыя запісы.

да, і сярод гэтых песень сустракаюцца такія, у якіх праглядваюцца тры-
вожныя моманты: дзяўчыну з маленства праследуюць няшчасці, гора, бяда:
*За гару сонца закацілася, // Няшчасная дзявіца нарадзілася. // А як
была маленькая ў пялёначках – // Стаяла горушка ў галовачках. //*
А як стала падрастаці – // Стала горушка прыбываці. Іншы раз
дзяўчына вінаваціць маці, што тая не ўзбудзіла яе рана, бо ўсе дзевачкі
рана ўсталі, шчасце і долю разабралі.

Персаніфікаваны вобраз долі-гора больш дасканала раскрыты ў песнях
замужняй жанчыны. У такіх песнях-роздумах жанчына звычайна звяртаец-
ца ў думках да маці, якая можа яе пачуць і ўспомніць, сядучы за стол вя-
чэраць. Дачка не апавядае ёй пра свае пакуты, а толькі ў марах адмаўля-
ецца ад запрашэння ісці вячэраць: *Я ўжо дома вячэрала, // Не сухі хлеб
ела, // Слёзкамі палівала, // Сваю долю праклінала.*

Роздум аб долі тут не толькі ўмоўны, сімвалічны, але набывае рэаль-
ную аснову. Клічучы долю, якая невядома дзе дзелася, *ці ў моры ўтані-
лася, ці ў агні згарэла* маладзіца ўяўляе сабе свой родны бацькоўскі кут
і раздумвае над сваім лёсам.

У беларускай сямейна-бытавой лірыцы песень-роздумаў хлопца пра бу-
дучую жаніцьбу значна менш, чым у любоўнай. Гэта абумоўлена розным
тэматычным зместам саміх песень. Акадэмік Я.Карскі заўважыў, што ка-
ханне беларускага хлопца некалькі разважнага характару. Перш чым звяр-
нуць увагу на якую-небудзь дзяўчыну, ён разважае, ці задавальняе яна
эканамічным меркаванням будучай сям'і, ці дастаткова яна працаздольная.

Выбіраючы сабе будучую жонку, хлопец звяртаецца да маці з пытан-
нем: *Каторую браці? // Ці тую, што хораша ўбрана? // Ці тую, што
сэрцу прыстала? // Ці тую, што золатам багата або // Ці тую ба-
гатую, што валы ды каровы? // Ці тую сіраціначку, што чорныя
бровы.*

У некаторых варыянтах гэтай песні ўслаўляецца працавітасць дзяўчы-
ны-сіраціны, якая "што ні возьме, то зробіць", і тут жа супрацьпастаўля-
ецца ёй "багатая нехарошая, што па садзе пахаджала, а бедная сіраціначка
капу жыта склала".

У песні "Заездзіў я каня варанога для твайго ліца румянога", запісанай у
Докшыцкім раёне, хлопец звяртаецца да дзяўчыны з пытаннем: *Скажы
ты мне, дзейка, прайду, // Ці пойдзеш ты за мяне замуж? Уся песня
пабудавана ў форме дыялогу, што дазваляе адчуць глыбіню пачуццяў пе-
сенных персанажаў. Дзяўчына ўжо папярэдзіла хлопца і яго радню, што ім
не сыйсціся разам, бо яна бедная, а ён багатый. Але хлопец яе моцна кахае і
ўгаворвае браць шлюб. Дзяўчына верыць у шчырасць пачуццяў хлопца,
але баіцца магчымых папрокаў яго маці: *Нашто было бедную браці.**

У песнях падрыхтоўчага перыяду да жаніцьбы часта дарадчыкамі хлоп-
ца выступаюць не толькі бацькі, але браты і сёстры. У такіх творах іншы
раз выкарыстоўваецца шырока вядомы ў фальклорнай паэтыцы прыём тра-
чнасці (траістасці):

Як паедзеш, мой братка, у дарожку,
Там будзе стаяць тры паненачкі ў радочку.
Не бяры ж ты, мой брацейка, у золаце,
А бяры ж ты, мой брацейка, у серабры,
А бяры ж ты, мой брацейка, з розумам.
Самі мы на яе золата наложым,
А ў галоўку мы ёй розуму не ўложым.

У канцы твора выяўляецца мэтавы ідэйна-мастацкі вывад-абагульненне,
сфармуляваны ў выглядзе народных прыказак і прымавак: *Свайго вума
не ўложыш; Свайго розуму не дасі / не прыставіш; Золата і ў краме
дастанеш, а свайго розуму нікому не прыставіш; Розуму грашыма не
заменіш; Не жыві дабром, а жыві ўмом і інш.*

Песні-роздумы пра будучае замужжа і жаніцьбу адлюстроўваюць інтым-
ныя пачуцці маладых людзей. Яны жывуць надзеяй на лепшую долю і
трывожацца з-за магчымых няшчасцяў у будучым сямейным жыцці.

Больш дэталёва сямейныя калізіі раскрываюцца ў вялікай тэматычнай
групе песень замужняй жанчыны аб жыцці ў няроднай сям'і. Тут яскрава

вылучаюцца матывы журботнага разважання замужніцы над сваёй доляй, якая закінула яе, магчыма, далёка ад радзімай старонкі ў нялюбы чужы край, дзе "трудно жыці, трудно быці, з чужынай гаварыці". У гэтых песнях раскрываюцца драматычныя адносіны родзічаў мужа да нявесткі.

Як паказвае аналіз фальклорных тэкстаў сямейна-бытавой лірыкі з розных рэгіёнаў Беларусі, найбольш сустракаецца варыянтаў матыва сустрэчы замужняй жанчыны, якая жыве ў чужой сям'і, з роднымі бацькамі, братамі, сёстрамі. Часцей за ўсё тут прадстаўлены варыянты сустрэчы ўяўнай, "мысліцельнай", чым рэальнай, наяўнай.

Маладзіца-замужніца ў гэтых песнях-марах карцінна малюе дарожку да бацькоўскай хаты, якая "чабром зарасла, чабром зарасла, лісцем запала, чырвонай калінай пазавісала", або "дуб'ём зарасла, лісцікам зялёным завешалася", ці "спарышом-травой зарасла, калінаю завісла, вадой заплыла".

Уяўнае вобразнае апісанне маладзіцай дарожкі дапаўняе надзея на пераадоленне ўсіх дарожных перашкод: "чабор я парву, лісцік падмяту, чырвоную каліну на бок пахілю, ці я ўрашуся, ці я ўмачуся, у сваёй роднай мамкі перасушуся, спарышок-траву ножкамі патапчу".

У асобных варыянтах песні апісанне дарожкі з'яўляецца антытэзай сямейнаму жыццю маладзіцы: "дарожка дуб'ём зарасла, лісцікам завешалася — я худым мужам нацешылася". У некаторых песнях паказ дарожкі набывае сімвалічна-вобразны сэнс, абумоўлены наказам маці не забываць родны куток, пакуль яна жыва, бо як памрэ, то "дарожка зарасце ельнікам-бярэзнікам і горкім рапейнікам". У песнях, апавядаючых пра праводзіны дачкою маці-госці, няма такога вобразнага апісання самой дарожкі як рэальнасці, хоць і ўяўнай, а ёсць толькі сімвалічная дэталі затрымкі дачкі і маці на дарозе-ростані "травічкай, што ногі сплутала", або "расічкай (не слязьмі) вочкі выбіла". Нежаданне раставання з маці доўга не дазваляе дачцы прызнацца, што: *Не травічка ножкі сплутала, // А сплутала мяне, мамачка, // Чужа-далняя староначка // І няверная дружыначка.*

Такіх вобразна-апісальных песень раставання дачкі з маці найбольш бытуе на Гомельшчыне. На Віцебшчыне ў сямейна-бытавых песнях часцей вар'іруецца матыву гасцявання бацькі, брата і сястры нявесткі.

Начлег бацькі ў чужой хаце трывожны. Бацька "пад акошкам спаць лажыцца, бо дамоўкі туравіцца" (турбуецца — ад "туравала" дарожнага), спяшаецца. Калі дачка прапануе бацьку пачакаць у яе абеду, то ён адказвае: *А я ўчора павячэраў, к абеду дамоў заеду*, што азначае, "не за далёкі свет ехаць", можна і без снядання абысціся, якое гаспадары, відаць, не шчыра ці зусім не прапанавалі. Гэта акалічнасць моцна крыўдзіць бацьку і саму дачку, якая, гаворачы ў хаце з блізкім чалавекам, устрымліваецца ад слёз, а на вуліцы дае ім волю. Таму бацька на запытанне дачкі, калі ён зноў будзе ў яе гасцяваць, адказвае: *Вазьмі, дачка, пяску жменю, ды пясей на каменю, // Калі гэты пясок узойдзе, тады ў госці к табе буду.*

Гэта трапнае народнае выслоўе часта выкарыстоўваецца як сімвал безнадзейнасці ў сіроцкіх, рэкруцкіх і ўдовіных песнях.

Часта пры сустрэчы бацькоў маладзіца адразу жаліцца ім на сваё гаротнае замужняе жыццё. Апавяданне пра гэтае жыццё часам будуецца на трапных афарызмах-выслоўях: *Ай гарую, мой татулька, гарую // Ды і скрозь ночку на вадзіцу хадзіла, // Ды з трох крупін сабе кашу варыла.* Тут, як бачна, гіпербалізацыя вельмі змястоўна стасуецца з літотай: *ую ноч ваду насіць, каб з трох крупін кашу зварыць.*

У песнях пра гаротнае жыццё маладзіцы замужам нярэдка вар'іруецца матыву пра ганарлівага брата, які каля "двору ездзіць, а к сястрэ ў двор не заедзіць". А прычынай таму бывае няўдалае замужжа альбо беднасць замужняй маладзіцы: *А як я багата жывала, // Цераз мой двор дарожка ляжала, // Тады ка мне радзіна язджала. // А як мяне худобачка ўбіла, // Дык мяне радня ўся забыла.*

У памяці народнай нямала захавалася песень пра жанчыну-ўдаву, сірату. Часта гэтыя вобразы спалучаліся ў адно цэлае. Жанчына-сірата на кароткі час спазнае замужняе шчасце. Але няўмольны лёс хутка разлучае закаханых: муж або раптоўна памірае з-за трагічнага выпадку, хуткацечнай хваробы або гіне на вайне і маладзіца застаецца ўдавою, нават не спазнаўшы мацярынскага шчасця. І для яе застаецца адзіная дарога: ісці з гора ў

манастир маліцца богу і прасіць яго паслаць супакой і ўцеху, а, магчыма, і новую радасць кахання.

У сіроцкіх песнях маладзіца не толькі пабуджае сваіх бацькоў і просіць іх даць параду, але і шле пракляцце зімовым вятрам, каб неслі з двара "траўку-мураўку зялёну... кветкі па полю", "пакрышылі яловыя дошкі на крошкі і паднялі мамку і татку на ножкі". Гэтае магічнае закліццё набывае ў песні важнае эмацыянальна-мастацкае значэнне.

У сіроцкіх песнях і песнях удавы часта выкарыстоўваюцца амаль аднолькавыя выказванні аб намеры адшукаць родзічаў жывымі. Толькі парознаму вар'іруюцца месцы пошукаў: каля лесу, поля, даліны, Дону, Дунаю, каля берага ракі, возера, зялёнай дубравы. Па інтуіцыі песенныя персанажы лёгка знаходзяць месцы гібелі або захавання праху сваіх блізкіх людзей, якія загінулі выпадкова або на вайне. У вар'іруемых песенных тэкстах пра пошукі трагедыяных месцаў гібелі родзічаў у гэтых тэматычных групах песень своеасабліва пераасэнсоўваюцца словы *даліна* і *доля*. У адным выпадку *даліна* — рэальнае месца гібелі мужа, у другім — *доля* азначае магілу маці, якую знайшла сірата. Такія песні бытуюць у Ельскім раёне Гомельскай вобласці. У адной песні ўдава *Кругом Дона абышла, // Мілага не знайшла (жывога). // Толькі знайшла даліну // І мілага магілу*; у другой песні сірата *Кругом поля абышла, // Ох, жураўліка не знайшла. // Толькі знайшла долечку, // Ох, свае ж мамкі магілачку. Даліна і доля* тут выступаюць як сінонімы слова *магіла*.

Назіраючы за ідэйна-мастацкімі асаблівасцямі песень удоў і сірот, мы заўважаем падабенства ў разважаннях пра ўзаемаадносіны братоў і сяцёр. У сіроцых песнях заўважаецца пэўная іх адчужанасць, аддаленасць. У асобных выпадках браты наведваюць сяцёр, спачуваюць ім, хочуць дапамагчы.

Падагульняючы сказанае, заўважым, што матывы і сюжэты ў асноўных пяці тэматычных групах сямейна-бытавых песень раскрываюць сутнасць задумы твораў, а вобразы як саміх песенных персанажаў, так і сімвалічныя даюць мажлівасць глыбей пранікнуць у сутнасць іх мастацкай палітры.

Г.М. БУТЫРЧЫК

АРХЕТЫП У ЛІТАРАТУРНЫМ ТВОРЫ

Архетып — паняцце, якое аформілася ў аналітычнай псіхалогіі К.Г.Юнга, што спрыяла адраджэнню міфалагічнай школы літаратуразнаўства на пачатку XX ст. і стала падмуркам псіхааналітычнага (юнгіянскага) падыходу да літаратуры.

К.Г.Юнг вызначаў архетыпы як першавобразы і найбольш грунтоўнае тлумачэнне даў ім у сваёй працы "Аб адносінах аналітычнай псіхалогіі да паэтыка-мастацкай творчасці": "Правобраз (архетып) ёсць фігура — дэман, чалавека ці падзеі, — што паўтараецца на працягу гісторыі ўсюды, дзе свабодна дзейнічае фантазія... Усярэднана адлюстроўваючы мільёны індывідуальных перажыванняў, архетыпы даюць такім шляхам адзіны вобраз псіхічнага жыцця, расчлянёны і спраецываны на розныя лікі міфалагічнага пандэмоніуму... У кожным з гэтых вобразаў крысталізуецца часцінка чалавечай псіхікі і чалавечага лёсу, часцінка пакут і насалоды — перажыванняў, што незлічона паўтараюцца ў бясконцым шэрагу продкаў... і што заўжды прымалі аднолькавы ход"¹.

Разгледзім, што значыць архетып для літаратуразнаўчай навукі. Архетыпічныя вобразы, якія паўстаюць з калектыўнага бессвядомага, з'яўляюцца містэрычнымі і невызначальнымі. Гэта не канкрэтныя паняцці ці ўяўленні, а хутчэй своеасаблівыя "энергетычныя цэнтры", "магнетычныя палі", якія не толькі ўплываюць, але часам культывіруюць індывідуальныя думкі, пачуцці, паводзінныя ўзоры. Адзін з буйнейшых даследчыкаў архетыпаў Э.Эдэнгер пісаў: "Архетып для псіхікі — тое самае, што інстынкт для цела... Паводле падабенства ў біялагічных паводзінах мы робім выснову пра інстынкты. Так, назіраючы за псіхалагічнымі феноменамі, можна

зробіть заключенне про архетыпы. Значыць, псіхіка суадносіцца з архетыпамі такім самым чынам, як паводзіны — з інстынктамі”². Схематычна гэта можна ўявіць так:

$$\frac{\text{паводзіны}}{\text{інстынкты}} = \frac{\text{псіхіка}}{\text{архетыпы}}$$

Мастацкі тып ствараецца дэміургам, творцам (незалежна ад таго асобны гэта пісьменнік ці цэлы народ). Архетып — спрадвечнае, першаснае, пачатковае — тое, што закладзена ў свядомасці чалавека, нацыі. Архетып існуе незалежна ад волі індывідуума і не можа быць створаны (але яго можна рэканструюваць).

“Архе” паводле розных крыніц азначае: пачатак, прычына, першакрыніца, першааснова. Слова таксама мае іншае значэнне — пазіцыя лідэра, вярхоўнае правіла, урад. “Тып” інтэрпрэтуецца як павеў, ці тое, што атрымліваецца пры павевах; адбітак манеты, вобраз, копія, прататып, мадэль, парадак, норма, першасная акрэсленая форма.

Архетып — базавая мадэль, узор, абстрактная ідэя, якая змяшчае ў сабе найбольш тыповыя і істотныя характарыстыкі, уласцівыя пэўнаму класу прадметаў. Твор мастацтва будзецца па пэўнай мадэлі. Адночы прасякнёўшы ў свядомае, энергетычная сіла архетыпа бярэцца на ўзбраенне аўтарам. Ён выкарыстоўвае здабыткі падсвядомай сферы, каб стварыць вобраз, акрэсліць сюжэтную лінію і структуру твора. Для пісьменніка архетыповая архітэктура можа разглядацца як унутраны свет, які аморфна існуе ў калектыўным бессвядомым, пакуль не аформіцца ў вобраз. У гэтым рэчышчы архетыпы моцна звязаны з жыццём вымярэннем і формай. Яны могуць разглядацца як узор ці спосаб псіхалагічнага функцыянавання, які азначае разгляд вобраза ў працэсе ягонага стварэння. Маючы гэта на ўвазе, можна гаварыць пра тое, што архетыпічныя канструкцыі выкарыстоўваюцца ў сакральных і адвечных творах з даўніх часоў, адлюстроўваюць унутраныя перажыванні, спадзяванні, эмоцыі, думкі, крэда і рэлігійныя канцэпцыі.

Найбольш істотныя моманты чалавечага існавання можна разглядаць як архетыпы: нараджэнне, выхаванне, каханне, асабістае і грамадскае (племяннае) жыццё, не кажучы ўжо пра ўзаемаадносіны бацькоў і дзяцей і супроцьстаянне братоў. Так, ужо згаданы Э.Эдэнгер, спасылаючыся на работу К.Г.Юнга “Псіхалогія і рэлігія”, сцвярджае, што падзеі, якія мелі месца ў жыцці Ісуса Хрыста, паўтараюцца заўжды і ўсюды. Ён вылучае 14 найбольш значных падзей у жыцці Хрыста, называючы іх інкарнацыйным колам: дабравесце, нараджэнне, падарожжа ў Егіпет, Хрышчэнне, з’яўленне Хрыста, Тайная вячэра, Гефсіманскі сад, арышт і суд, бічаванне і асмяянне, распяцце, прычытанні ля надмагільнай пліты, уваскрэсенне і ўзнясенне, Троіцын дзень, прылічэнне да ліку святых і каранацыя Марыі³. Мадэль Эдэнгера можна лічыць універсальнай, бо ў той ці іншай ступені яна ўласціва любой міфалагічнай традыцыі.

Падобным чынам можна разглядаць сістэму найбольш традыцыйных вобразаў, якія па сутнасці сваёй — архетыпы: бунтар, Дон Жуан, заваёўнік, нязграбны юнак, сарамлівы чалавек, хвастун, дабрадзеі, чалавек, які ўсяго ў жыцці дасягае ўласнымі намаганнямі, паляўнічы, вядзьмарка, разбойнік, сірэна, здраднік, сноб, кар’ерыст, баязлівец, апантаны віной персанаж у пошуках магчымасці выкупіць яе, дзяўчына, ахопленая душэўнымі перажываннямі.

На ўзроўні тэмы архетыпы змяшчаюць вырашэнне якога-небудзь цяжкага пытання, пошук, праследаванне ворага з мэтай адпомсціць, пераадоленне цяжкасцей, сашэсце ў іншасвет, сімвалічныя земляробчыя абрады і рытуалы ініцыяцыі ці прыняцця пэўнай веры.

Архетыпавая структура, з аднаго боку, адпавядае спецыфічным запатрабаванням аўтара, на якога падсвядома можа ўплываць адзін з фактараў — прасвятленне, адкрыццё і натхненне. З другога, яна цесна звязана з чытаннем, які таксама можа падпадаць пад яе панаванне. Архетыпы часта забяспечваюць як пісьменніка, так і чытача жыццёвай энергіяй, натхняючы іх рухацца наперад праз здабыванне інфармацыі, што доўгі час была незапат-

рабаванай іх падсвядомай сферай. Гэтым шляхам могуць лячыцца дэпрэсіі (індывідуальны Юнг), дапаўняцца фрагментарныя і адрывістыя сістэмы, гармідар замяняцца парадкам.

Разгледзім структуру архетыпа як частку сістэмы, мноства элементаў якой не існуюць ізалявана. Структура архетыпа можа будавацца паводле структуры знака, які мае месца толькі тады, калі штосьці (нейкае **В**) мэтанакіравана становіцца чымсьці замест чагосьці іншага (замест **А**) з мэтай інфармаваць некага пра гэтае **А**: $A = B (=A)$. У нашым выпадку **А** — пачатковая інфармацыя, закладзеная ў калектыўным бессвядомым. **В** — прадукт выражэння гэтай інфармацыі ў творы мастацтва.

Вынікае, што архетып-знак — матэрыялізаваны ідэальны аб'ект, падзея, якая выступае ў якасці прадстаўніка нейкага другога прадмета, уласцівасці ці адносінаў.

Архетып як знак мае дваістую прыроду. З аднаго боку, ён нешта абазначае, мае змест, а з другога — нешта адлюстроўвае (экспануе) знакам, мае адлюстраванне. Знак сам па сабе бяссэнсавы. Яго можна пазнаць у выніку агульнага ўжывання. Знак пэўным чынам абазначае прадмет, да якога адносіцца. Сімвал, у адрозненне ад яго, мае спецыфічнае, дадатковае значэнне, схаванае ад нас. Мы гаворым, што слова ці вобраз сімвалічныя, калі яны змяшчаюць нешта большае, чым іх відавочнае і непасрэднае значэнне. Разгляд знака, сімвала можа быць ступенню разгляду архетыпа.

Архетып складаецца з **формы зместу, формы выражэння і формы рэцэпцыі**. Форма зместу з'яўляецца універсальнай, бо захоўвае ў сабе інфармацыю пра агульначалавечыя каштоўнасці. Гэта якраз і ёсць “калектыўнае бессвядомае”, агульнае для ўсіх. Без формы выражэння, аднак, мы не можам патлумачыць яго. Іншымі словамі, змест таго ці іншага архетыпа заўжды будзе нязменным, незалежна ад месца і часу з'яўлення. Форма выражэння — нацыянальны варыянт архетыпа, замацаванне яго ў пэўнай нацыянальнай свядомасці, пэўнай эпосе. І ўрэшце, форма рэцэпцыі паказвае, як тая ці іншая літаратура ўспрымае і інтэрпрэтуе (праз вобразы, сімвалы) той ці іншы архетып.

Пісьменнік з дапамогай формы выражэння трансфармуе форму зместу ў мастацкі твор, дзе яна становіцца зразумелай чытачу. Асацыяцыі, якія ўзнікаюць у свядомасці чытача падчас чытання таго ці іншага твора, актывізуюць яго генетычную памяць, спрыяюць новаму тлумачэнню знаёмых вобразаў і сімвалаў. Такім чынам, ацэнка таго ці іншага твора ў пэўнай ступені залежыць ад характару асацыяцый, якія ўзнікаюць пры чытанні.

Узнікае пытанне, ці можна ўвогуле гаварыць пра архетып адносна творчасці канкрэтнага пісьменніка. У псіхалогіі, літаратуразнаўстве, філасофіі, эстэтыцы, міфалогіі можна адшукаць мноства розных азначэнняў архетыпаў, тым не менш яшчэ Юнг сцвярджаў, што немагчыма даць універсальнае азначэнне архетыпа. У беларускай навуцы глыбокае даследаванне архетыпаў нацыянальнай свядомасці належыць У. Конану. У дакладзе “Архетыпы беларускага менталітэту...” ён слухна заўважаў, што тыпалагічнае даследаванне культуры (а значыць, і літаратуры) “раскрывае беларускі культурна-гістарычны тып, які шматгранна выявіўся ў этнічнай творчасці... у формах мастацкай прафесійнай культуры, філасофіі, эканомікі, дзяржавы і права, навукі і асветы, аднак паводле сваіх архетыпаў (універсальных сімвалаў) застаўся інварыянтным, стабільным, спрадвечу ўзнаўляючы беларускую этнічную, а пазней нацыянальную ментальнасць (лад быцця і думак, светаўспрыманне і склад душы)”⁴.

Звернем увагу на работы адной з буйнейшых даследчыц літаратуры, прафесара Нью-Йоркскага ўніверсітэта, аўтара шэрагу публікацый па юнгіянскім падыходзе да літаратуры Беціны Кнэп. “Архетыпічны аналіз выдзяляе твор з індывідуальнага і агульнапрынятага кантэксту і суадносіцца з гісторыяй чалавецтва ўвогуле. Гэты унікальны падыход пазбаўляе чытача яго спецыфічнага і, магчыма, ізаляванага свету і дазваляе яму пашыраць светапогляд, лягчэй знаходзіць магчымасці супроцьстаяння нягодам і разумець сваю ўласную рэчаіснасць як частку існуючай і цыкляючай рэчаіснасці”⁵, — піша даследчыца. Беціна Кнэп падзяляе аналіз твора на эктыпічны і архетыпічны. Эктыпічны аналіз дае кароткі агляд пэўнага перыяду, знаёмы чытачоў з фактамі, якія датычаць акружэння аўтара і гісторыі твора,

а таксама змяшчае даследаванне яго структуры, якое праводзіцца ў адпаведнасці з жанрам твора. Архетыпічны аналіз ускрывае архетыпічныя ці першасныя вобразы, якія ўсплываюць з глыбейшых пластоў падсвядомага і знаходзяць адлюстраванне ў міфах, легендах і творах літаратуры.

Псіхааналітыка ў літаратуразнаўстве максімальна набліжае твор да індывідуума, суадносіць яго са штодзённымі запатрабаваннямі, дапамагае адказаць на жыццёва важныя пытанні. Знаходзячыся на скрыжаванні трох навук — псіхалогіі, філасофіі і літаратуразнаўства, — яна спрыяе найглыбейшаму даследаванню твора, прыроды яго стварэння, суаднесенасці падзей, апісаных у творы, з біяграфіяй пісьменніка, разглядае ўплыў таго ці іншага твора на чытача.

¹ Юнг К. Г. Феномен духа в искусстве и науке. М., 1992. С.117.

² Edinger Edward F. An Outline of Analytical Psychology. Canada, 1986. P.XII. Тут і далей пераклад з англійскай мовы аўтара.

³ Гл.: Edinger Edward. The Christian Archetype — (A Jungian Commentary on the Life of Christ). Canada, 1987. P.17.

⁴ Конан У. //Беларусіка Albaruthenika. Мн., 1992. Кн.2. С.18.

⁵ Knapp Bettina L. A Jungian Approach to Literature. New York, 1984. P.X.

Н.У. ЧАРНАБРОЎКІНА

ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЯ ГРУПА АКАЗІЯНАЛЬНЫХ НАЗВАЎ АДЦЯГНЕННЫХ ПАНЯЦЦЯЎ

Разуменне лексікі як сістэмы "знаходзіць сваё практычнае ўвасабленне ў даследаванні разнастайных лексіка-семантычных падсістэм – сінанімічных радоў, лексіка-семантычных груп (ЛСГ), семантычных палёў (СП)"¹.

Аб'яднанне лексічных адзінак у названыя падсістэмы адбываецца на аснове іх здольнасці ўступаць паміж сабой у парадыгматычныя адносіны. Найбольш глыбока і ўсебакова сістэмны характар лексікі можа быць выяўлены праз апісанне па ЛСГ.

Лексіка-семантычныя групы слоў "уяўляюць сабой уласна моўныя адзінкі, прадукт гістарычнага развіцця той ці іншай мовы"². Даследчыкі кваліфікуюць ЛСГ як "клас слоў адной часціны мовы, якія маюць у сваіх значэннях дастаткова агульны інтэгральны семантычны кампанент (або кампаненты) і тыповыя ўдакладняючыя (дыферэнцыйныя) кампаненты, а таксама характарызуюцца падабенствам спалучаемасці і шырокім развіццём функцыянальнай эквівалентнасці і рэгулярнай мнагазначнасці"³.

Сярод найбольш характэрных прымет ЛСГ вылучаюць такія, як 1) наяўнасць катэгарыяльнай прыметы (агульнага паняцця, выражанага словамі ЛСГ); 2) агульныя сінтагматычныя ўласцівасці, г.зн. "словы адной лексіка-семантычнай групы як адзінкі, прызначаныя для фарміравання сказа, могуць выконваць аднатыпныя сінтаксічныя функцыі, спалучацца з пэўнымі тыпамі кантэкстуальных партнёраў"⁴; 3) агульныя парадыгматычныя асаблівасці.

Сістэмнасць лексіка-семантычнага плана назіраецца і сярод аўтарскіх наватвораў. Гэта тлумачыцца тым, што ўстаноўка гаворачага (пішучага) на стварэнне новага слова можа ўзнікнуць толькі на аснове ўліку тых складаных сувязей, адносін, якія існуюць паміж словамі як адзінкамі лексіка-семантычнай сістэмы мовы. Аднак сістэмныя адносіны паміж аказіянальнымі словамі праяўляюцца на ўзроўні не агульнанароднай, а індывідуальнай мовы, бо менавіта яна з'яўляецца той сферай, дзе створаныя аказіяналізмы ўступаюць у сінтагматычныя і парадыгматычныя адносіны паміж сабой, а таксама са словамі агульнанароднай мовы.

Аўтарскія наватворы, з'яўляючыся адзінкамі лексікі, уступаюць у сістэмныя адносіны і аб'ядноўваюцца ў лексіка-семантычныя групы. Адну з самых яркіх ЛСГ аказіянальных назоўнікаў складаюць назвы адцягненых паняццяў, г.зн. "назоўнікі, якія выражаюць паняцці, што абазначаюць дзеянне ці прымету ў адрыве ад утваральніка гэтага дзеяння ці носьбіта прыметы і па гэтай прычыне супрацьпастаўляюцца канкрэтным назоўнікам"⁵. Найбольш цікавымі для даследавання многія мовазнаўцы лічаць назвы адцягненых паняццяў на *-асць*.

Традыцыйна ў беларускай літаратурнай мове падобныя назоўнікі ўтвараюцца "на аснове якасных прыметнікаў альбо адносных прыметнікаў, што атрымалі якаснае значэнне"⁶. Аднак у кантэксце паэтычнага твора адцягненныя назоўнікі на *-асць* утвараюцца практычна ад любога прыметніка, які

мае ў аснове канкрэтна-прадметнае значэнне, як якаснага, так і адноснага⁷.

Так, на аснове якаснага прыметніка *бурапенны* (бурлівы, кіпучы), уласцівага паэтычнай мове, узнік аказіянальны назоўнік *бурапеннасць* у значэнні "бурліваць, кіпучаць" (Не адарвацца ад усіх, і не адчуць сябе адзінкай Касмічных сіл дзівосных тых, Той *бурапеннасці* вялікай! **Л.Сільнова. Я так хачу па-свойму жыць...**). На аснове адноснага прыметніка *ангарны* (такі, які мае дачыненне да ангара, спецыяльнага памяшкання, дзе захоўваюцца і рамантуюцца самалёты) утварыўся назоўнік *ангарнасць* са значэннем "прасторавая велічнасць, маштабнасць, суадносна з ангарным памяшканнем" (Інтэр'ераў *ангарнасць* бетонна-шкляная, Антыфазы дзвярэй, Заблудзіўся скразняк.. **Г.Булыка. Гарадскі скразняк**).

У якасці лексічных паршаасноў аказіянальных новаўтварэнняў на *-асць*, якія абазначаюць адцягненыя паняцці, сучасныя паэты часам выкарыстоўваюць і прыслоўі: *знянацкасць* — ад прыслоўя *знянацку* (раптоўна, нечакана, без папярэджання) — у значэнні "раптоўнасць, нечаканасць" (Хто ў ноч мяне гэту завёў, Дзе голас і зірк твой вядзьмацкі? Ад дому за гэтулькі верст Такая *знянацкасць*. **К.Камейша. Вераб'іная ноч**); *стрымгаловасць* — ад прыслоўя *стрымгалоў* (вельмі хутка, імкліва) — са значэннем "надзвычай вялікая хуткасць, імклівасць" (Ідуць гады Зусім іначай, чым мы хочам.Непажаданасць з'явы — часу *стрымгаловасць*. **А.Барскі. Яно злажылася...**) і пад.

У апошні час нярэдкамі сталі выпадкі ўтварэння адцягненых назоўнікаў ад дзеепрыметнікавых першаасноў. Так, на аснове дзеепрыметніка *абуджаны* (ад дзеяслова *абудзіць* у значэнні "вывесці са стану спакою") утварыўся аказіянальны назоўнік *абуджанасць*, які называе стан, супрацьлеглы стану спакою (На хвалі *абуджанасці* людскай, на хвалі, што сцены каменныя трэсла, узняўся і сам на пасаднае крэсла... **П.Макаль. Не раз ён паказваў...**). Ад дзеепрыметніка *распяты* (у аснове — дзеяслоў *распяць*, г.зн. "прыбіць цвікамі да крыжа рукі і ногі") утварылася аказіянальнае слова *распятасць* са значэннем "стан пасля распяцця" (...заманліва стаць крылатым, Ды, што ні кажы, *Распятасць* — нязмерна вялікая плата За ззянне душы?... **Н.Мацяш. Адкажы**).

Розныя паводле адзначаных словаўтваральных мадэляў назвы адцягненых паняццяў аб'ядноўваюцца ў паасобныя тэматычныя мікрагрупы. Падставай для такога аб'яднання з'яўляецца іх семантыка.

1. Назвы маральных якасцей чалавека.

Сюды адносяцца такія наватворы, як *самазначнасць* (ад спалучэння часткі *сама-*, якая абазначае накіраванасць дзеяння на самога сябе, са словам *значнасць* — важнасць) са значэннем "усведамленне ўласнага значэння, важнасці" (На падмурку, дзе дух узвышалі калісьці анёлы, Будзе дух узвышаць *самазначнасць* маіх землякоў. **І.Багдановіч. Палачанка**), *сыноўнасць* (ад прыметнікавай першаасновы *сыноўні*, г.зн. "уласцівы сыну") у значэнні "характар адносін, уласцівы сыну" (Зямля без пачуццяў *сыноўнасці* Намножыць трывог і бед. **М.Арочка. Прага супольнасці**), *чыстасць* (ад якаснага прыметніка *чысты* — маральна бездакорны, шчыры) са значэннем "маральная чысціня, бездакорнасць, шчырасць і сумленнасць" (Я не веру ў *чыстасць* чыстаплюяў, Мёд іх слоў смалы гарчэй на справе, Не, не з імі чарку разап'ю я Чыстага густога сапэраві. **А.Лойка. Сапэраві**) і пад.

2. Назвы стану навакольнага асяроддзя.

Да іх ліку належаць наватворы, суадносныя з назвамі пор года. Так, аказіянальнае слова *вясновасць* (ад *вясновы* — такі, які мае адносіны да вясны) ужываецца ў значэнні "наяўнасць прымет вясны" (Выйсці ў *вясновасць* двара і захлынуцца адразу песняй, пакуль не пара правіць і слова, і фразу. **А.Каско. Выйсці ў вясновасць двара...**).

Тэмпературныя з'явы ў прыродзе называюцца наватворамі *гарачнасць* (ад прыметніка *гарачы* — такі, які мае высокую тэмпературу, моцна нагрэты) са значэннем "высокая тэмпература, высокая ступень нагрэву"

(О, рукі, Рукі ў ільнянай старонцы – Духмянасць поля і гарачнасць сонца. **В.Зуёнак. Успамін**), *настыласць* (ад *настылы* – такі, які стаў халодным, ахаладзіўся) у значэнні "халоднасць" (Драўляны гатэль найгутэйшага стылю. Прастуканы кашлем і дзверы і сцены. Пакоя майго векавую *настыласць* І лета не выпаліць сонцам нясцерпным. **К.Камейша. У леце палескім**) і г.д.

3. Адцягненыя назвы прыродных з'яў.

Да гэтай мікрагрупы адносяцца наступныя наватворы *баравіковасць* (ад *баравіковы* – такі, які належыць высокакаштоўнаму грыбу баравіку) са значэннем "наяўнасць вялікай колькасці баравікоў" (Як мне табой не гарыцца (Я лёсам звязаны з табой), Былой раённаю сталіцай, *Баравіковай* – не былой... Спрадвечным верасам мядовым, *Баравіковасцю* бароў. **Ю.Свірка. Бягомлю**), *грымотнасць* (ад *грымотны* – такі, які стварае гром, грымоты) у значэнні "наяўнасць грому, грымотаў" (Вежа праўды тваёй непрыступная ўся, як *грымотнасць*, Вежа веры тваёй, як паветра пасля бліскавіц. **М.Арочка. Замак Уладзіміра**), *плыннасць* (ад назоўнікавай першаасновы *плынь*, г.зн. рух вады ў рэчышчы) са значэннем "падабенства да плыні" (А ўсё азёры ды азёры, Бруенне рэчак, *плыннасць* рэк... **Н.Гілевіч. Родныя дзеці**), *шатрыстасць* (ад *шатрысты* – з вялікай разгалістаю кронай) у значэнні "наяўнасць дрэў з вялікімі разгалістымі кронамі" (Як сон адышла, і застылі сляды ў *шатрыстасці* цмянахваёвай. **У.Дубоўка. Як сон адышла...**) і пад.

4. Адцягненыя назвы якаснай ацэнкі гуку, колеру, матэрыялу, паху.

Сюды можна аднесці наступныя наватворы: *арфазвоннасць* у значэнні "звон, падобны да гуку арфы" (Мой любы браце, блізкі і далёкі, няма сталёвасці і *арфазвоннасці*. Такая сцюжа на душы, навокал, Як дзень з дажджамі, быццам сённяшні. **У.Дубоўка. Мой любы браце, блізкі і далёкі...**), *бронзавасць* (ад прыметніка *бронзавы* – цмяна-залацісты або карычневы, колеру бронзы) са значэннем "колера, падобны да колеру бронзы" (О смуглявая *бронзавасць* скуры І кашулі даўнейшая бель! **Л.Сільнова. Слухаю народную песню**), *каменнасць* (ад лексічнай першаасновы *каменны*, г.зн. выраблены, пабудаваны з камення або цэглы) у значэнні "ўласцівасць каменнай пабудовы" (Паўразбураны і паўжывы, Ні ўздыхнуць, ні падняць галавы *Над каменнасцю* цмянай дамоў. **Г.Булыка. Сінтэз**), *водарнасць* (ад *водарны* – пахучы, духмяны) са значэннем "духмянасць" (Над *водарнасцю* праталін, Над цеплынёю млечнай Бязвоблачная світае Ціхіх вачэй сінеча. **Г.Кляўко. Сем пісем**) і г.д.

Большасць аказіянальных назоўнікаў на *-асць* створаны па аналогіі з узуальнымі словамі, хоць і адрозніваюцца ад апошніх высокай ступенню экспрэсіўнасці і больш складанай семантыкай. Некаторыя з іх нават з'яўляюцца лексічнымі і словаўтваральнымі сінонімамі узуальных слоў. Так, аказіянальная лексічная адзінка *бунтарнасць* ужываецца ў тым жа значэнні, што і ўласцівае літаратурнай мове слова *бунтарства*, г.зн. рэзкае абурэнне, пратэст, якія суправаджаюцца непакорнасцю (Акуніцесья, дакраніцесья Да *бунтарнасці* трапяткой, І заб'ецца ў вас, як у віцязя, Грыва вечнасці пад рукой. **П.Макаль. Белы бераг**), наватвор *буянасць* называе тое ж паняцце, што і узуальнае слова *буянства* – свавольства (Люты холад і ранні зазімак сівы. Блюзніцца стынь палян і слоў, *Буянасць* фарбаў – для другога. **Л.Забалоцкая. Ты на самоце, як вясло...**).

Думаецца, большасць прыведзеных наватвораў узнікла ў выніку імкнення да абнаўлення славеснага выражэння, да замены слоў звычайных і тых, якія часта паўтараюцца, новымі, невядомымі, і таму больш выразнымі. Акрамя таго, аказіянальныя назвы адцягненых паняццяў на *-асць*, будучы ўтворанымі па мадэлях, уласцівых літаратурнай мове, маюць тэндэнцыю да засваення іх лексічнай сістэмай, да набыцця імі статусу узуальных слоў. Пацвярджэннем гэтага з'яўляецца той факт, што "набыткам літаратурнай мовы стала шэсць аўтарскіх наватвораў з суфіксам *-асць*: *блакітнасць*

(А.Вевар), *зорнасць* (З.Бядуля), *імглістасць* (П.Трус), *бяскрыласць* (З.Бандарына), *пунсовасць* (П.Трус), *бязбрэжнасць* (М.Лужанін)"⁸.

Такім чынам, аказіянальныя назвы адцягненых паняццяў уступаюць у парадыгматычныя адносіны паміж сабой. Яны аб'ядноўваюцца ў тэматычныя мікрагрупы, якія, у сваю чаргу, утвараюць самастойную макрагрупу (ЛСГ), набываюць якасць лексічных адзінак і здольнасць уваходзіць у лексічную сістэму беларускай мовы.

¹ Быстрова Л. В., Капатрук Н. Д., Левицкий В. В. // Филологические науки. 1980. №6. С.75.

² Филин Ф. П. // Езиковедски исследования в чест на академик Стефан Младенов. София, 1957. С.535–536.

³ Кузнецова Э. В. Лексико-семантические группы глаголов. Иркутск, 1989. С.7.

⁴ Тамжа. С.10.

⁵ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969. С.465.

⁶ Шабовіч М. // Моўныя адзінкі ў кантэксте. Мн., 1991. С.94.

⁷ Басава Г. // Роднае слова. 1995. №10. С.65.

⁸ Шабовіч М. // Моўныя адзінкі ў кантэксте. С.102.

ЛАРЫСА ПІСАРЭК (Польшча)

ПРАГМАЛІНГВІСТЫЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА АДРАСАТНЫХ ФОРМ У ДРАМАТЫЧНЫХ ТВОРАХ ЯНКІ КУПАЛЫ

Нацыянальна-культурная спецыфіка моўных паводзін на розных мовах асабліва яскрава выяўляецца ў формах звароту да другой асобы — адрасата маўлення¹. Таму здаецца мэтазгодным паказаць гэтую спецыфіку адрасатных форм у беларускай мове пачатку ХХ ст. Аб'ектам даследавання будуць формы звароту да другой асобы, зафіксаваныя ў п'есах Янкi Купалы: "Паўлінка" (1912), "Раскіданае гняздо" (1913), "Прымакі" (1913)². Гэтыя творы з'яўляліся ў перыяд адраджэння беларускай мовы, культуры, літаратуры, фарміравання новабеларускай літаратурнай мовы. Базай для яе служыла жывая гутарковая мова таго часу³. Вось чаму тэксты гэтых купалаўскіх п'ес можна лічыць стылізаваным запісам гэтай жывой мовы, мовы засцяпковай шляхты і беларускай вёскі пачатку стагоддзя (падзеі п'ес адбываюцца ў гэтым асяроддзі). Формы ж звароту да другой асобы ў гэтых творах ужываюцца аўтарам для моўнай характарыстыкі персанажаў і ўяўлення адносін паміж імі.

Пераходзячы да эмпірычнага матэрыялу, трэба перш за ўсё падкрэсліць, што пад адрасатнай формай (АФ) будзе разумецца кожная намінацыя адрасата маўлення — удзельніка нармальнай сітуацыі акта маўлення, а не толькі вакатывы⁴. Даследчыкі ўжо звярталі ўвагу на выкарыстоўванне ў паэзіі Купалы клічных форм назоўнікаў у ролі зваротка⁵. Нас, аднак, цікавіць не толькі зваротак, але і АФ наогул. Паспрабуем прааналізаваць разнастайныя іменныя формы (займеннікі, назоўнікі, прыметнікі), якія называюцца адрасата ў канкрэтным акце маўлення, і суадносіны гэтых форм з формамі дзеяслоўнага выказніка ў сказе.

Сабраны матэрыял ілюструе вялікую разнастайнасць АФ, асабліва ў камедыі "Паўлінка". У тэкстах сустракаем розныя намінацыі: асавовыя займеннікі другой асобы адз. і мн. ліку, назоўнікі, субстантываваныя часціны мовы, якія ўжываюцца ў якасці простых і складаных АФ. З лексіка-семантычнага пункту гледжання гэта наступныя групы:

1) **імяны, прозвішчы асоб:** *Паўлінка, Якімка, Адэлька, Альжбета, Кацярынка, Даміцэлька, Мацейка, Сымонка, Данілка, Зоська, Зосечка, Лявоніха* і інш.;

2) **назвы асоб паводле ступені роднасці, сваяцтва, узросту:** *братка, браток, брачка, сястра, сястрыца, дзеткі* (да аднаго або больш адрасатаў), *мамка, мамачка, маці, татка, татачка, дачушка, дзедка, дзядочак, сваток, свацейка, цётка, цётка, дзядзька, баба, кумачка, кумка, кумок* і інш.;

3) назвы асоб паводле сацыяльнага становішча, класавай і саслоўнай прыналежнасці: *пан, паненка, панечка, пані, панна, паніч, панічок, васпан, васпані, васпанства, імасць, ягамосць, ваішэць, дабрудзей, ясна пані і інш.*;

4) **экспрэсіўныя назвы** (эмацыянальныя, ацэначныя), якія даюць пазітыўную або негатыўную характарыстыку адрасата: *міленькая, каханенькая, родненькая, сакатушка, шчабятучка, пятушок, сарока, галубка мая бяскрылая, язюлька мая ненаглядная, золатца, саколе мой любі, саколík, п'яніца, зладзюга, негадзай, гадаўка, гіцлеўка, абібок пракляты, бяссорамнік, злыдзень, ведзьма, шэльма, зладзюга, п'яўка чорная, верхалоз, блазнюк і інш.*

Ва ўсіх трох п'есах Купалы прадстаўлена пераважна неафіцыйная камунікатыўная сітуацыя. Асобы, якія выступаюць у гэтых творах, знаёмыя. Аднак ступень блізкасці іх адносінаў розная. Выбар адпаведнай АФ залежыць ад грамадскага статусу гаворачых; ступені блізкасці іх адносінаў; іх узросту, полу, а таксама і ад колькасці адрасатаў. Пры гэтым, безумоўна, акрамя намінацыі, істотным з'яўляецца зварот да асобы на *ты* або *вы*, г.зн. мадэль зносінаў на *ты* або *вы*.

Адрасатная сістэма, якую можна рэканструяваць на падставе купалаўскіх тэкстаў, на ўзроўні лексічным і на ўзроўні сінтаксічным значна адрозніваецца ад адрасатнай сістэмы сучаснай літаратурнай беларускай мовы, якая базіруецца на апазіцыі *ты—вы* (блізкія або далёкія адносіны паміж гаворачымі). Найбольш паслядоўна і яскрава сістэма АФ выяўляецца ў "Паўлінцы". Таму спынімся спачатку на гэтым творы, які проціпастаўляецца "Прымакам" і "Раскіданаму гнязду" з пункту гледжання гэтай сістэмы.

У "Паўлінцы" знаходзім некалькі тыпаў звароту да адрасата. Перш за ўсё разгледзім займенніковую намінацыю *ты/вы* і зварот да адрасата на *ты/вы*.

1) *Ты* + дзеяслоўны выказнік у другой асобе адз. ліку пры блізкіх адносінах. Напрыклад, бацькі да Паўлінкі: *Прыбірай ты, ужо, дзетка, са стала; а ты што? зломак?* Сваякі да сябе: *Ты, пане дабрудзею, баба, не лезь сюды з цікавым носам; Дык чаго ж ты, тудэма-сюдэма, не-святцона костка, расейся, як у сваёй хаце? Майчы, баба! Ты, каханенькая, родненькая, нічога не разбіраеш і г.д.*

Акрамя таго, АФ *ты* можа мець негатыўную прагматычную маркіроўку як форма грубая, крыўдная, што пацвярджаюць дадатковыя негатыўныя намінацыі адрасата, напр.: (1) Сцяпан. *Дык гэта ты мне хацеў дачку ўкрасці, зладзюга, каханенькі, родненькі!* (2) Сцяпан. *А ты, каханенькі, родненькі, негадзай, вірутнік з-пад цёмнай гвязды, вон з маёй хаты, каб твая і нага тут не была!*

2) *Вы* + дзеяслоўны выказнік у другой асобе мн. ліку пры адносінах менш блізкіх або пры розніцы ўзросту.

АФ *вы* да аднаго адрасата сустракаецца толькі адзін раз: (3) Паўлінка да Быкоўскага: *А якія-ж вы танцы гуляеце?* Сведчыць яна аб дыстанцыі паміж гаворачымі. Акрамя таго, пры розных незайменніковых АФ у тэксце зварот на *вы* (выказнік у другой асобе мн.ліку) выступае пры розніцы ўзросту гаворачых, пры звароце малодшага да старэйшага. Напрыклад, (4) Паўлінка да бацькоў, сваякоў: *Мамка, дастаньце настольнік; Аб кім гэта, татка, гаворыце? Ай, што-ж гэта, дзядзька, зрабілі?*

Пры групавым адрасаце заўсёды ўжываецца дзеяслоўная форма мн. ліку (зварот на *вы*), напр., (5) Альжбета: *Ды садзіцеся-ж, мае міленькія!* (6) Сцяпан: *Выбачайце толькі, каханенькія, родненькія, што гарэлкі няма.*

Прадстаўленая сістэма АФ мала чым адрозніваецца ад сістэмы сучаснай беларускай мовы, у якой пры тых жа прагматычных умовах АФ *вы* мае толькі большую частотнасць.

Аднак жа ў тэксце "Паўлінкі" сустракаюцца такія АФ і такія сінтаксічныя канструкцыі, якія, як здаецца, паўставалі пад уплывам польскай мовы, былі ўласцівыя для стану беларускай мовы на пачатку ХХ ст. і якія ў наш час зніклі. Гэта наступныя намінацыі: 1) двухчленныя АФ, якія складаюцца

з займенніка (субстытут займенніка)⁶ *пан, пані, панна* + імя або прозвішча адрасата; 2) адначленныя АФ: *васпан, васпані, васпанна, васпанства, вашэць, ваша*.

Двухчленныя АФ выступаюць у двух пазіцыях у сказе: а) як самастойныя, сінтаксічна незалежныя вакатывы, якія не ўступаюць у сінтаксічныя сувязі з іншымі членамі выказвання, напр.: (7) *Адкуль гэта, панна Паўлінка, усё ведаеце?; Не так, пан Адольф, бярэш шклянкі; а, паны кавалеры, возьміце сабе табурэцікі*. (У гэтых вакатывах выдзелены пунктуацыйна. Выказнік пры гэтых АФ можа мець форму другой асобы адз. або мн. ліку); б) як залежныя АФ, якія ўваходзяць у сінтаксічныя сувязі з іншымі членамі выказвання, напр.: (8) *Ці ясне-панна Паўлінка пазволіць мне закурыць пры ёй?; Проша пана Адольфа, проша за стол; Ці пан Якім забыўся, як я завуся?; Хай пан Быкоўскі на іх не звважае ды п'е* і інш. Гэта таксама формы звароту да адрасата, да другой асобы, але выказнік пры іх мае форму трэцяй асобы (у функцыі другой асобы).

Адначленныя АФ *васпан, васпані, васпанна, васпанства, вашэць* уваходзяць у сінтаксічныя сувязі з іншымі членамі выказвання, г.зн. з'яўляюцца залежнымі АФ, напр.: (9) *А што-ж у васпанства добрага чуваць?; А васпан, собствена, сваю панскую схавай свінням на снеданне; вельмі васпанна цікавая!; Але перш тату і маме, а пасля ўжо і васпані на самае вушка; Ну, дык слухаем вашэці; Дзякую, дзякую вашэці*.

У гэтай групе толькі намінацыя *ваша* выступае ў незалежнай пазіцыі. Пры блізкіх адносінах паміж гаворачымі яна ўжываецца пры звароце да асобы і жаночага, і мужчынскага полу, напр.: (10) Альжбета (да Сцяпана): *А, ваша, схадзі паглядзі, ці добра прывязаны конь пана Быкоўскага*. (11) Сцяпан: *Нічагутанькі, каханенькая, родненькая. Надумаешся, ваша, як пакармлю бярозавай кашай*.

Разгледжаныя адначленныя АФ у купалаўскім тэксце з'яўляюцца формамі ветлівасці, што выражаюць пашану адрасату, сведчаць пра добрыя манеры гаворачага, пра яго ўменне паводзіць сябе ў таварыстве. Формы гэтых паходзяць ад польскіх АФ, якія ў польскай мове стасаваліся яшчэ ў XIX ст.⁷, але ўжо на яго пачатку былі заменены формамі *пан, пані* + выказнік у трэцяй асобе.

Такім чынам, пры звароце да адрасата маўлення ў "Паўлінцы" выкарыстоўваюцца і польскія лексічныя адзінкі, і польскія сінтаксічныя мадэлі звароту (*пан, пані, панна, waspan* і г.д. + выказнік у трэцяй асобе).

Разгледжаныя двухчленныя АФ тыпу *панна Паўлінка, пан Адольф* і падобныя з'яўляюцца ў тэксце этыкетнымі намінацыямі адрасата, г.зн. нармальнымі формамі звароту да другой асобы, прынятымі ў даным соцыуме. Выбар іх залежыць ад акрэсленых параметраў адрасата (узрост, грамадскі статус, пол і г.д.). Адначленныя формы тыпу *васпан, васпанна, вашэць* з'яўляюцца ў тэксце прагматычна маркіраванымі намінацыямі адрасата: гэтыя формы ветлівыя, якія выражаюць пашану, можа, нават іранічныя, але не нейтральныя. І менавіта гэтыя намінацыі і гэтыя мадэлі звароту (у трэцяй асобе) адрозніваюць сістэму АФ у "Паўлінцы" ад моўных адносін нашага часу.

Такім чынам, у "Паўлінцы" дадзена даволі празрыстая, стабільная сістэма АФ (з невялікімі выключэннямі)⁸, якая дазваляе знайсці пэўныя рэгулярнасці ў моўных паводзінах дзеючых асоб (гаворачых) і заўважыць формы нейтральныя, з аднаго боку, і формы прагматычна афарбаваныя, з другога боку. Як здаецца, гэтыя сістэмы былі ўласцівыя асяроддзю дробнай беларускай шляхты на пачатку нашага стагоддзя. І, магчыма, у тым асяроддзі ўплыў польскай мовы быў значны.

Моўныя адносіны, прадстаўленыя ў "Раскіданым гняздзе" і "Прымаках", характарызуюць іншае асяроддзе – беларускую вёску. Яны значна адрозніваюцца ад моўных паводзін персанажаў "Паўлінкі" адсутнасцю нормаў стасавання АФ, г.зн. адсутнасцю стабільнай сістэмы, і таму цяжка даць іх прагматычную інтэрпрэтацыю. Што можна заўважыць у гэтых тэкстах?

Знойдуцца ў іх тры тыпы звяроту да адрасата (тры мадэлі зносін): 1) звярот на *ты*, г.зн. АФ (займеннікаявая або іншая намінацыя) + дзеяслоўны выказнік у другой асобе адз. ліку; 2) звярот на *вы*, г.зн. АФ + дзеяслоўны выказнік у другой асобе мн. ліку; 3) звярот у трэцяй асобе, г.зн., што ў тым выпадку АФ з'яўляецца сінтаксічна залежнай, уваходзіць у сінтаксічныя сувязі з іншымі членамі выказвання, а дзеяслоўны выказнік стаіць у трэцяй асобе.

Як ужо было зазначана, цяжка дашукацца ў стасаванні гэтых мадэлей звяроту акрэсленай рэгулярнасці.

Мадэль *ты* (або іншая АФ) + выказнік у другой асобе адз. ліку выступае пераважна пры звараце старэйшага да малодшага ўзростам, напрыклад бацькі або сваякі да малодшых за сябе: (11) *А ты гэта, сарока, чаго так ухмыляешся да лютэрка, як серада на пятніцу?* ("Прымакі" – далей Пр.); *Надзень, Зоська, гэтыя торбачкі. Надзень, дачушка мая; Смела, сынку мой, варожыш* ("Раскіданае гняздо" – далей РГ). Нават пры звараце да асобы з вышэйшым грамадскім статусам пры розніцы ўзросту параметр узросту пераважае і ўжываецца звярот на *ты*, напр.: (12) *Я... я малю цябе: не зводзь яе, мае Зоські! Табе, панічок, нічога не станеца, а яна згіне, прападзе за няма чаго!* (РГ).

Пры блізкіх адносінах гаворачых таксама ўжываецца гэты тып звяроту, напрыклад, паміж жонкай і мужам, сваякамі, братамі і сястрой: (13) *Кінь, Сымонка! Не ідзі проці волі бацькі! Што ты сам адзін зробіш?* (сястра да брата); *Сымонка, ты па мне пайшоў* (брат да брата); *А бач, і ты ўжо прышоў?* (жонка да мужа) – (РГ). (14) *Выпі, кумок, каб на сэрцы палягчала!* (сваякі); *Кумачка, Даміцэлька! Кінь ты гэту мешалку, я сваёй маю вось пакуль!* (сваякі) – (Пр.).

Пры звараце да адрасата з нізкім грамадскім статусам таксама ўжываецца мадэль зносін на *ты*, напр.: (15) *Паніч: Што? што, Лявоніха, хочаш ад мяне? Я нічога не разумею* (РГ).

Такім чынам, пры стасаванні АФ на *ты* аддаецца перавага параметру ўзросту адрасата (старэйшы да малодшага), затым ідзе параметр блізкасці адносін гаворачых і, ўрэшце, ніжэйшы грамадскі статус гаворачых.

Мадэль *вы* (або іншая намінацыя) + выказнік у другой асобе мн. ліку выступае пры звараце да незнаёмага адрасата (параметр блізкасці адносін), напр.: (16) *Але калі я вас баюся, чалавеча! Вы нейкі такі дзіўны! А гэта вы, мусіць, той самы, аб якім Зоська гаварыла? На нейкі сход людзей склікаеце?* (РГ) або да адрасата з вышэйшым грамадскім статусам: (17) *Мацейка: Рассудзіце, ваша бродзіе, усіх, і ўсё тут будзе* (Пр.).

Пры групавым адрасаце заўсёды стасуецца дзеяслоўная форма другой асобы мн. ліку (або прыметнікавая форма мн. ліку), напр.: (18) *Ну, садзіцесь, малыя!; Не чулі? Ды дзе вам пачуць? Вы ўсе ў гэтых ламах капашыцёся, як чэрві* (РГ).

Акрамя таго, мадэль зносін на *вы* ўжываецца пры звараце да асобы старэйшай узростам (напрыклад, дзеці да бацькоў), выражаючы тым самым пашану: (19) *Растлумачце мне, мамка, нашто людзі хаты будуць, а пасля іх самі-ж раскідваюць?; Не мучце мяне, мамка!; Мой-жа чалавек – каб вы, дзедка, бачылі: за апошні час як набраў сабе нечага ў галаву, дык проста з розуму сыходзіць* (РГ); *А, мамка, татку будзіце, а то ўсю гаспадарку сваю праспіць* (Пр.).

Менавіта ў гэтых адносінах (малодшы да старэйшага) праяўляецца нестабільнасць форм звяроту да другой асобы: рэляцыі паміж АФ і формай дзеяслоўнага выказніка нават у аднясенні да таго ж самага адрасата могуць розніцца, г. зн. што стасуюцца розныя мадэлі зносін, напр.: (20) *А ты ўсё шыеш, мамка?! Кіньце!; А скажыце, дзядзька: ці ты бачыў яго?; Чаго плачаш, мамка? Яшчэ-ж нічога такога страшнага не сталася. Не плачце, мамка* (РГ).

Такая ж самая нестабільнасць існуе і ў адносінах паміж сваякамі або ў адносінах да асобы з вышэйшым грамадскім статусам, напр.: (21) *Не турбуйцесья, кумка! Лепей ты яе бяры; Прайду, кумок, кажашце! Выпі, кумок, каб на сэрцы палягчала!* (Пр.); (22) *Чуеце, панічок, што яна кажа? Гэта ты яе ачаравай. Гэта ты мне дачку выдзіраеш!* (РГ).

Як паказваюць займеннікавыя АФ і формы дзеяслоўнага выказніка, пры звароце да адрасата няма строга вызначанага правіла, паводле якога адбываюцца моўныя зносіны паміж гаворачымі і якое прымала б ва ўвагу акрэслены параметр адрасата.

Гэта ж заўвага датычыцца і трэцяй мадэлі, менавіта звароту ў трэцяй асобе (з дзеяслоўным выказнікам або без яго). Напрыклад, у адносінах малодшага да старэйшага ўзростам знаходзім зварот у трэцяй асобе: (23) *А дзедка ўсё госціць у нас!; Прайду мамка кажа; Тата сваімі судамі гаспадарку ўсю прасудзіў, а цяпер апошняе двару на здэк аддай!* (РГ).

Здавалася б, што гэты тып звароту мае прагматычную афарбоўку як форма пашаны, якую належыць аказваць старэйшым узростам. Аднак у адносінах да тых самых адрасатаў ужываюцца і іншыя формы, напр.: (24) *А! Як добра, што мамка разлажылі агоньчык і бульбачку пячыцё; Добра, што я дзедку тут застала, маю просьбу да цябе* (РГ); *Чаго, мамка, раз'ехалася, як Прачыстая на сенажаці? Паглядзіце, які харошанькі! А як ён мамцы ідзе да твару!; Гэта ўсё кум мне нарабіў!; Выпі, кумок, каб на сэрцы палягчала! Прайду, кумок, кажашце!* (Пр.).

Зварот у трэцяй асобе не мусіць абавязкова пацвярджацца дзеясловам, напр.: (25) *Я ўжо мамцы ад першага дня казаў і цяпер кажу; Як-жа цяпер здароўе Лявоніхі?; У таткі забралі, але ў мяне яшчэ не паспелі* (РГ); *Я зараз манеры выганю васпану з галавы! Дзесятаму закажаш, як чужых жонак панацы ашукваць* (Пр.).

Як паказвае матэрыял даследавання, у "Раскіданым гняздзе" і "Прымаках" пры звароце да другой асобы даволі яскрава праяўляецца параметр узросту (старэйшы да малодшага – *ты*), ступень блізкасці (да добрых знаёмых, у сям'і – *ты*, да незнаёмага – *вы*), грамадскі статус (вышэйшы да ніжэйшага – *ты*). Але пры звароце да адрасата старэйшага ўзростам, да адрасата з вышэйшым грамадскім статусам і нават пры блізкасці адносін паміж гаворачымі мажлівы розныя мадэлі звароту: *ты*, *вы* і трэцяя асоба.

Як відаць, у драматычных творах Янкі Купалы адлюстроўваюцца дзве сістэмы моўных зносін: урэгуляваная ў "Паўлінцы" і неўрэгуляваная ў "Раскіданым гняздзе" і "Прымаках". Гэтай з'яве цяжка даць адназначнае тлумачэнне. Мяркуем, што на пачатку нашага стагоддзя ў беларускім сялянскім асяроддзі не існавалі яшчэ цвёрдыя нормы звароту да адрасата маўлення, адсюль і разнастайнасць мадэлей зносін з тым самым адрасатам. Адначасова асяроддзе дробнай шляхты беларускай ужо характарызаваўся акрэсленымі нормама моўнага этыкету. Моўныя паводзіны членаў гэтага соцыуму былі больш стабільныя, падпарадкоўваліся строга акрэсленым патрабаванням і з пункту гледжання стасавання розных АФ, і з пункту гледжання сінтаксічных мадэлей звароту да другой асобы.

¹ Гл.: Wierzbicka A. // Język polski w świecie. Warszawa; Kraków, 1990; Мауєнова М. Р. // Эцыклапедыя культуры польскай XX wieku. T.1. Wrocław, 1991. S.108; Смулкова Э. // Беларусіка / Albaruthenica-I. Мн., 1993. С.148–149; Anusiewicz J. Lingwistyka kulturowa. Wrocław, 1995.

² Янка Купала. Збор твораў. Т.6. Мн., 1954.

³ Пар: Жураўскі А. І. Народна-дыялектная аснова новай беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1990. С.49–50.

⁴ Гл.: Tomiczek E. // Socjolingwistyczne studium konfrontatywne. Wrocław, 1983.

⁵ Гл.: Беларуская мова. Энцыклапедыя. Мн., 1994. С.281.

⁶ Гл., напр.: Pisarkowa K. // Język Polski. 1979. №59. Z.1. S.7; Stone G. // Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. Warszawa, 1981. W20. S.40.

⁷ Гл. аб гэтым: Pisarkowa K. Historia składni języka polskiego. Wrocław, 1984. S.17; Stone G. // Język Polski. 1989. № LXIX. Z.3–5. S.140–142.

⁸ Пар. Паўлінка: Не так, пан Адольф, **бярэш** шклянкі (С.220); Можа, пан Адольф, **спяеце** нам што-колеца? (С.208).

ВЕРТЫКАЛЬНЫЯ СІНТАКСІЧНЫЯ ПАЛІ ДЗЕЯСЛОВАЎ *смяяцца і плакаць* У РУСКАЙ І БЕЛАРУСКАЙ ПАЭЗІІ

Тэорыя вертыкальных сінтаксічных палёў, прапанаваная праф. С.М. Прохаравай, бярэ пачатак ад вербацэнтрычнай канцэпцыі сказа (Л.Тэньер), тэорыі поля, тэорыі валентнасці, фрэйм-граматыкі (М.Мінскі) і інш. Яна дазваляе адкрываць новыя значэнні, якія дзеяслоў набывае пры пераходзе ў іншыя вертыкальныя сінтаксічныя палі, акрэсліваць нацыянальную своеасаблівасць кожнай мовы і г.д.

У дадзеным артыкуле прадстаўлена апісанне вертыкальных сінтаксічных палёў дзеясловаў **смеяться/смяяцца** і **плакать/плакаць** у кадыфікаваных і паэтычных рускай і беларускай мовах, а таксама ў ідыястылях. Даследаванне праводзілася на матэрыяле вершаў С.Ясеніна, А.Блока, В.Брусава, Я.Купалы, Я.Коласа¹.

Пад вертыкальным сінтаксічным полем С.М. Прохарава разумее здольнасць дзеяслова да перамяшчэння па актантных рамках. Такім чынам дзеяслоў змяняе сваё значэнне і трапляе на перыферыю іншых дзеяслоўных палёў².

Згодна з канцэпцыяй Л.Тэньера, дзеяслоў з'яўляецца вяршыняй сказа, актанты падпарадкоўваюцца яму, а сірканстанты выяўляюць абставіны дзеяння і адносяцца да любой сітуацыі. У артыкуле актанты (А) будуць абазначаны парадкавымі нумарамі. Паводле гэтай канцэпцыі, А_I – гэта актанта, які "ажыццяўляе дзеянне" (суб'ект), А_{II} – аб'ект дзеяння, А_{III} – "актанта, на чыю карысць ці на шкоду якому ажыццяўляецца дзеянне"³.

Дзеясловы **смеяться/смяяцца** і **плакать/плакаць** абазначаюць "...вонкавае праяўленне пачуццяў, якое выяўляецца ў нейкіх дзеяннях, працэсах..."⁴ Абавязковым актантам для дадзеных дзеясловаў з'яўляецца А_I, А_{II} можа адсутнічаць. У кадыфікаваных рускай і беларускай мовах гэтыя дзеясловы не спалучаюцца з А_{III}.

Разгледзім некаторыя магчымыя змяненні ў актантай рамцы дзеясловаў **смеяться/смяяцца** і **плакать/плакаць**.

Змена А_I адбываецца тады, калі "...пэўная ўласцівасць прыпісваецца суб'ектам аб'екту, якому яна аб'ектыўна не ўласціва..."⁵ Па семантычных нормах кадыфікаваных моў смяяцца і плакаць можа толькі чалавек; гэтаму адпавядае асноўная актантай рамка дадзеных дзеясловаў. У паэтычных мовах гэтай здольнасцю могуць надзяляцца міфічныя істоты, жывёлы, расліны, прадметы і іншыя суб'екты. Пры гэтым адбываецца паўторная намінацыя⁶ не толькі дзеясловаў, але і назоўнікаў-суб'ектаў. Вертыкальныя сінтаксічныя палі ўдакладняюць некаторыя ўласцівасці гэтых суб'ектаў, дапамагаюць вызначыць асаблівыя адценні значэння, якія надаюцца ім у паэтычнай мове.

Пры наяўнасці А_{II} дзеяслоў **плакать/плакаць** у кадыфікаваных рускай і беларускай мовах пераходзіць у поле інтэлектуальнай дзейнасці⁷. Гэтая ўласцівасць дадзенага дзеяслова знаходзіць адлюстраванне ў паэтычных рускай і беларускай мовах, напрыклад: "Аб доме тым ніхто з нас не заплача..." (Я.Колас, 2, 267).

Дзеяслоў **смеяться** ў кадыфікаванай рускай мове мае вельмі абмежаваную магчымасць пераходу ў поле інтэлектуальнай дзейнасці – **смеяться чему**. У паэтычнай рускай мове пераход гэтага дзеяслова ў названае поле ажыццяўляецца больш шырока, напрыклад: "И я смеялся смыслу знаков тех..." (В.Брусаў, 1, 145). Дадзены пераход адзначаны намі ў вершах В.Брусава, А.Пушкіна, М.Лермантава.

У кадыфікаванай беларускай мове і ў вершах Я.Купалы і Я.Коласа дзеяслоў **смяяцца** не трапляе на перыферыю поля інтэлектуальнай дзейнасці.

У разгледжаным полі значэнне дзеясловаў **смеяться/смяяцца** і **плакать/плакаць** паддаецца ў адназначнай інтэрпрэтацыі.

Пры з'яўленні А_{III} дадзеныя дзеясловы пераходзяць у поле перадачы інфармацыі як у рускай, так і ў беларускай паэтычнай мове, напрыклад: "Так смеется маска маске..." (А.Блок, 2, 23), "...ночка нясмела мне ў радасці плача бліскачай расой..." (Я.Колас, 2, 21). У гэтае поле трапляе дзеяслоў **смеяться** ў А.Блока і С.Ясеніна, дзеяслоў **плакаць** у Я.Купалы, дзеясловы **смяяцца** і **плакаць** у Я.Коласа.

У вершах С.Ясеніна, А.Блока, В.Брусава, Я.Купалы, Я.Коласа дзеясловы **смеяться/смяцца** і **плакать/плакаць** спалучаюцца з творным параўнальным, напрыклад: "И военною славой заплакал рожок..." (А.Блок, 2, 238), "Тых радасцю вочы смяюцца..." (Я.Купала, 2, 100). У паэтычных рускай і беларускай мовах гэтыя дзеясловы трапляюць у поле пранікнення ("В душу плачут чибис и кулик". С.Ясенін, 1, 210) і ў поле накіравання ("Смеются серебряным звоном из всех уголков колокольчики..." В.Брусаў, 3, 363). Апрача таго, дзеяслоў **смеяться/смяцца** ўжываецца ў фразеа-схемах **смеяться/смяцца ў твар, смеяться/смяцца ў вочы**: "Смейся, февраль, колчий и свежий, в лицо мне..." (В.Брусаў, 3, 417), "Цена з таго свету... засмяецца грозна у вочы..." (Я.Купала, 3, 57).

У ідыястылях дадзеныя дзеясловы могуць набываць унікальныя значэнні. Можна вылучыць наступныя значэнні дзеяслова **плакать/плакаць**: 1) значэнне канкрэтнага дзеяння тыпу **класці, кідаць**: "Пойте и рыдайте, ветры, на тропу..." (С.Ясенін, 2, 231), 2) значэнне руху: "И о той ли вольной воле ветер плачет вдоль реки..." (А.Блок, 1, 423), 3) значэнне пакуты: "Иль слабый стон, каким душа Вильгельма плачет с Иртыша!" (В.Брусаў, 3, 189), 4) значэнне 'вельмі сумна іграць': "Пастушок там на дудцы так плача" (Я.Купала, 3, 117), 5) значэнне 'скардзіцца': "Плачуць гаротныя ліпы старыя, плачуць на долю сваю..." (Я.Колас, 1, 66).

Дзеяслоў **смеяться/смяцца** атрымлівае ў паэтычнай мове наступныя значэнні: 1) значэнне праследавання, нежаданага ўздзеяння: "Неотступный, изумрудный на него смеялся глаз" (А.Блок, 1, 240), 2) значэнне інтэлектуальнай дзейнасці, выяўленае спосабам, тыповым для дзеяслова **плакать**: "Лишь домовой... смеясь во мглу, — о прошлом, прежнем, давнем, старом" (В.Брусаў, 3, 199), 3) значэнне звароту (або значэнне збліжэння): "Рэчка ўеца і смяецца да зялёных лоз і вольх..." (Я.Купала, 3, 211).

У адпаведнасці з нямецкай школай герменэўтыкі, у паэтычнай мове значэнне слова можа мець звыш аднаго прачытання. Зыходзячы з гэтага, значэнне дзеясловаў **смеяться/смяцца** і **плакать/плакаць** не зводзіцца да адназначнай інтэрпрэтацыі, як у кадыфікаванай мове. У прыватнасці, Н.Д.Аруцёнава адзначала: "Паэтычная мова (як і мастацкія творы) па сваёй сутнасці мнагазначная. Яна не толькі дапускае, але патрабуе множнасці інтэрпрэтацый і іх суб'ектыўнасці"⁸.

Разгледзім некаторыя выпадкі, у якіх значэнне дадзеных дзеясловаў дапускае некалькі тлумачэнняў.

У канструкцыях "Сам смеется на забавы, — царь в неизвестностях небесных" (В.Брусаў, 1, 248), "Но я на зов к борьбе лишь хохотал порой..." (В.Брусаў, 1, 422) значэнне дзеяслова **смеяться/хохотать**, на нашу думку, можна растлумачыць, па-першае, як значэнне інтэлектуальнай дзейнасці, па-другое, як значэнне 'адказ на нешта', па-трэцяе, як значэнне 'не звяртаць увагу'.

Дзеяслоў **смеяться/смяцца** ў вышэйназваных фразеасхемах можа набываць значэнне накіравання (смах мае станюўчую эмацыянальную афарбоўку): "Плюскатам рэчка смяецца у вочы..." (Я.Купала, 3, 48), а можа станавіцца сінонімам дзеяслова **кідаць** (смах мае адмоўную эмацыянальную афарбоўку): "Кричите, смейтесь мне в лицо: я все свершил, что невозможно!" (В.Брусаў, 3, 260).

У радку з верша В.Брусава "Час успамінаў" — "О всем погибшем плачут, словно и обо мне, и за меня!" (1,466) — значэнне дзеяслова **плакать** можна інтэрпрэтаваць, з аднаго боку, як значэнне суму, перажывання, а з другога боку, — як значэнне падтрымкі.

Вертыкальнае сінтаксічнае поле таго ці іншага дзеяслова дапамагае вызначыць адпаведны аспект паэтычнага свету і яго адлюстраванне ў мастацкім тэксе.

Смахавы і слёзны аспекты паэтычнага свету А.Блока адносна раўназначныя, у В.Брусава смыхавы аспект пераважае над слёзным, у С.Ясеніна, Я.Купалы, Я.Коласа слёзны аспект з'яўляецца больш складаным у параўнанні са смыхавым. Дадзеная заканамернасць адлюстроўваецца ў ідыястылях названых паэтаў.

У вершах А.Блока глыбіня вертыкальных сінтаксічных палёў дзеяслова **смеяться** і дзеяслова **плакать** прыкладна аднолькавая. У вершах В.Бру-

сава вертыкальнае сінтаксічнае поле дзеяслова **смеяться** з'яўляецца больш глыбокім, чым вертыкальнае сінтаксічнае поле дзеяслова **плакать**, а ў вершах С.Ясеніна, Я.Купалы, Я.Коласа, наадварот, глыбіня вертыкальнага сінтаксічнага поля дзеяслова **плакать/плакаць** большая ў параўнанні з глыбінёй вертыкальнага сінтаксічнага поля дзеяслова **смеяться/смяцца**.

Праведзенае даследаванне дазваляе зрабіць выснову аб тым, што вертыкальныя сінтаксічныя палі дзеясловаў **смеяться/смяцца** і **плакать/плакаць** маюць як агульныя рысы, так і адрозненні ў рускай і беларускай паэзіі. У абедзвюх паэтычных мовах дадзеныя дзеясловы пераходзяць у палі перадачы інфармацыі, пранікнення, накіравання, а дзеяслоў **смеяться/смяцца** трапляе ў фразеасхемы. Як у рускіх, так і ў беларускіх паэтаў значэнні дзеясловаў **смеяться/смяцца** і **плакать/плакаць** могуць быць унікальнымі альбо адпавядаюць некалькім інтэрпрэтацыям. Па нашых назіраннях, у тэкстах рускіх паэтаў суадносіны смехавога і слёзнага аспектаў паэтычнага свету якасна больш разнастайныя, чым у беларускіх паэтаў, у якіх пераважае слёзны аспект.

Мы разгледзелі толькі некаторыя асаблівасці вертыкальных сінтаксічных палей дзеясловаў **смеяться/смяцца** і **плакать/плакаць** у рускай і беларускай паэзіі. Патрабуецца далейшае даследаванне, каб распрацаваць новыя аспекты гэтай вялікай і складанай тэмы.

¹ Гл.: Есенин С. А. Собр. соч.: В 3 т. М., 1983. Т.1,2; Блок А. А. Собр. соч.: В 6 т. Л., 1980. Т.1,2. Брюсов В. Я. Собр. соч.: В 7 т. М., 1973–1974. Т.1–3; Купала Я. Збор твораў: У 7 т. Мн., 1972–1974. Т.1–4; Колас Я. Збор твораў: У 14 т. Мн., 1972. Т.1,2. Далейшыя спасылкі на ўсе гэтыя выданні даюцца ў тэксце артыкула з абазначэннем у дужках нумароў тома і старонкі.

² Гл.: Прохорова С. М. // Национально-культурный компонент в тексте и в языке: Тез. докл. Междунар. научн. конф., 5–7 окт.: В 2 ч. Мн., 1994. Ч.1. С.78.

³ Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М., 1988. С.123–124.

⁴ Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова. М., 1976. С.98.

⁵ Ковалевский Р. Л. // Русский глагол в сопоставительном освещении: Межвуз. научн. сб. Саратов, 1984. С.90.

⁶ Гл.: Гак В. Г. // Языковая номинация (Общие вопросы). М., 1977. С.287.

⁷ Гл.: Прохарава С. М., Чумак Л. М. // Веснік БДУ. Сер.4. 1993. №2. С.29.

⁸ Арутюнова Н. Д. // Лингвистика и поэтика. М., 1979. С.169.

Т.І. СКИКЕВІЧ

ДА ГІСТОРЫІ ФАРМІРАВАННЯ ЗААЛАГІЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ Ў РУСКАЙ МОВЕ

У працэсе фарміравання руская заалагічная тэрміналогія пашыралася, па-першае, за кошт утварэння новых слоў на падставе тых словаўтваральных фармантаў, якія ўжо былі ў мове, і, па-другое, за кошт запазычанняў з іншых моў. Такім чынам, гэтая лексічная група па паходжанню можа быць класіфікавана наступным чынам:

1. Найменні дзікай жывёлы, якія ўзыходзяць да праславянскага лексічнага фонду, сярод якіх вылучаюцца падгрупы:

а) праславянскія найменні індаеўрапейскага паходжання: *бобр, вепрь, волк, выдра, ёж, лань, лось, мышь, нетопырь, олень, росомаха, тур, веверица* (дыял.);

б) праславянскія найменні балтаславянскага паходжання: *заяц, крот, куна (куница), лиса, полчок, серна*;

в) словы ўласна праславянскага паходжання: *горноста́й, зубр, ласка, медведь, рысь, слон, соболь, суслик, хомяк, хорь, кошута (лань), тряпасток* (малпа);

г) словы, запазычаныя ў праславянскі час: *кит, лев, леопард, осёл, тигр, верблюд, ехидна, лежага* (кіт), *опица* або *опыня* (малпа).

Найменні праславянскага паходжання па часу свайго з'яўлення найбольш старажытныя ўтварэнні, таму што афармляліся ў эпоху найбольшай блізкасці індаеўрапейскіх і славянскіх народаў. Усе яны фіксуюцца ў розных славаформах помнікамі старажытнарускага пісьменства XI–XIV ст.ст.

2. Найменні дзікіх жывёл агульнаўсходнеславянскага паходжання, якія ўзыходзяць да лексікі старажытнарускай мовы, дзе вылучаюцца:

а) старажытнарускія новаўтварэнні: *белка, векша, крыса, куница, норка, норок (ласка), песец, кошка*;

б) старажытнарускія запазычанні: *носорог, обезьяна, пардус (барс), язвец (барсук), онагр (асёл), панфир (пантэра), фока (цюлень)*.

Даная група тэрмінаў афармлялася ў эпоху існавання Кіеўскай Русі, таму яны пераважна з'яўляюцца прыналежнасцю слоўнікавага фонду рускіх, беларусаў і ўкраінцаў. Яны даволі поўна адлюстраваны ў старажытнарускіх помніках пісьменства, але многія з іх выйшлі са слоўнікавага складу сучаснай рускай мовы альбо захаваліся ў дыялектах. Нешматлікасць данай групы тлумачыцца тым, што жывёла, распаўсюджаная ў славян, ужо атрымала сваю намінацыю, а экзатычная яшчэ не была вядома на тэрыторыі рассялення славян.

3. Найменні жывёл уласна рускага паходжання: *белозубка, бурузубка, бутылконос, вечерница, вилорог, выхухоль, белуха, дикобраз, долгоног, златокрот, землеройка, клюворыл (калька), кожан, косуля, губач (калька), длиннокрыл, крылан, летяга, мартышка, единорог, ночница, пескорой, песчанка, пищуха, плавун, подковонос, полосатик, прыгунчик, ревун, сивуч, тихоход, ленивец, хохлач, шерстокрыл, крылатка, косатка, пеструшка, ушан, муравьед, утконос, слепушонка*.

Гэтая група тэрмінаў фарміравалася ўжо на аснове законаў рускай мовы, пераважна шляхам словаўтварэння. Этымалогія такіх назваў амаль заўсёды празрыстая і відавочная з самога слова.

4. Найменні жывёл, запазычаныя рускай мовай з іншых моў:

а) цюркскія запазычанні: *аргали, архар, барс, барсук, бурундук, джейран, дзерен, емуранчик, кабан, кабарга, калан, каракал, караган, колонок, корсак, кулан, манул, марал, сайгак, сайга, солонгой, сурок, байбак, тарбаган, тушканчик, толуй, шакал*;

б) заходнія запазычанні: *антилопа, бегемот, гиппопотам, бизон, гавель, гепард, гиббон, гиена, гну, горилла, дельфин, енот, жираф, зебра, зебу, илька, кашалот, кенгуру, кролик, лама, лахтак, лемур, морж, нарвал, нерпа, нутрия, ондатра, орангутанг, павиан, пантера, пума, кугуар, сирена, скунс, тевяк, тюлень, шимпанзе, ягуар, як, армадилл (броненосец), капуцин, мангуст, сейвал, тапир, кутора, лемминг, опоссум, тенрек, финвал, шинишлла, панда*.

У гэтую групу ўваходзяць словы, якія прыйшлі ў рускую мову альбо ў XV–XVII ст.ст., альбо ў XVIII–пач. XIX ст., прычым большасць з іх належыць да больш позняга перыяду.

Запазычаныя найменні можна класіфікаваць у залежнасці ад наяўнасці альбо адсутнасці дадзенага біялагічнага віду на тэрыторыі рассялення славян.

1. Словы, запазычаныя для назваў жывёл, якія не характэрныя для нашай фаўны: *горилла, бегемот, гиппопотам, гепард, гиббон, гну, жираф, зебра, кенгуру, лама, лемур, орангутанг, павиан, скунс, армадилл, опоссум* і інш.

2. Запазычаныя назвы асобных разнавіднасцяў жывёл пры наяўнасці ў рускай мове назваў больш агульнага характару (радоў, атрадаў, сямействаў і г.д.). Параўн. таксама рус. *олень* – запазычанае з цюркскіх моў *марал*, рус. *лиса* – з цюркск. *корсак*, рус. *сурок* – з цюркск. *тарбаган*, руск. *зубр* – з лац. праз франц. *бизон* і інш.

Часам запазычанне відавой назвы вядзе да семантычных зрухаў у структуры спрадвечнай радавой і іншых відавых назваў. Так, старажытнарускім *свинья* называлі і дзікую, і хатнюю разнавіднасці жывёлы абодвух палкоў, а слова *боров* было назвай самца свінні. Калі ў рускую мову прыйшоў цюркізм *кабан* у значэнні 'дзікая свіння', то слова *свинья* стала служыць назвай толькі хатняй жывёлы і самкі. Лексема *боров* стала абазначаць 'вылегчаны самец', адбылося звужэнне значэння. А лексема *кабан* стала абазначаць самца хатняй свінні, выцесніўшы слова *боров*, і дзікіх свіней абодвух палкоў. Тут, наадварот, адбылося пашырэнне значэння.

3. Некаторыя запазычанні ўтвараюць сінанімічныя пары з рускімі найменнямі: *байбак – степной сурок, калан – камчатский бобр* або *морская выдра, лахтак – морской заяц* і інш.

Этымалагічны аналіз лексічнай групы назваў дзікіх жывёл паказвае, што, нягледзячы на знешнюю розніцу моў, прасочваецца семантычная сувязь паміж заалагічнымі тэрмінамі рознага паходжання. На наш погляд, у аснове такога падабенства ляжыць адзінства асяроддзя пражывання людзей, умоў іх жыцця, патрэбаў і логікі іх мыслення. Людзі, заўважаючы і выкарыстоўваючы ў сваёй жыццядзейнасці адныя і тыя ж уласцівасці, прыметы, схільнасці жывёлы, выражалі іх словамі з гучаннем, хоць і розным па форме, але бліжэй да ўнутранага зместу. Адзінства матэрыяльных і сацыяльных умоў жыцця і адносна моўная розніца сцвярджаецца ўсім гістарычным працэсам фарміравання і развіцця лексікі ў зносінах паміж людзьмі розных этнамоўных груп.

У пачатку фарміравання паняцці былі максімальна звязаныя з канкрэтным пачуццёвым вобразам прадмета, які адлюстроўваўся ў свядомасці чалавека, але па меры ўтварэння абстрагаваных, агульных паняццяў гэтая сувязь паступова страчвалася. Першыя назвы жывёлы, як і ўсе іншыя чалавечыя словы, былі гукапераймальнымі. Узнікшыя як вынік імітацыі знешняга прыроднага гучання, яны паступова ў працэсе функцыянавання змяняліся. У далейшым новыя назвы фарміраваліся на падставе ўжо вядомага фанетычнага і марфалагічнага складу: шляхам перастаноўкі складоў, асіміляцыі, дысіміляцыі і г.д. Гэтымі тлумачыцца той факт, што многія назвы на першы погляд не адлюстроўваюць тых якасцяў жывёлы, якія ім уласцівы. Але пры лексіка-семантычнай рэканструкцыі выяўляецца цесная зыходная сувязь паміж рэальнымі з'явамі прыроды і іх абазначэннямі ў мове, г.зн. іх матываванасць.

Пры этымалагічным аналізе лексічнай групы дзікіх жывёл вылучаюць наступныя матывы намінацыі:

1. Колер шэрсці, футры, шкуркі альбо пэўнай часткі цела: *барсук* — з рэканструяванай семантыкай 'шэры'; *бобр* — з рэканструяваным значэннем 'буры'; *лань*, *лось*, *олень* — узыходзяць да аднаго індаеўрапейскага кораня са значэннем 'рыжаваты, жоўты', *мышь* — 'шэрая'; *белуха* — 'бялець, блішчаць'; *белка* — 'белая веверыца'; *ліса* — 'жоўтая'; *рысь* — 'пярэсты, рыжы'; *соболь* — 'пярэсты, плямісты'; *кулан* — 'буланы'; *барс* — 'паласаты'; *каракал* — 'чарнавухі', магчыма таму, што мае вушы з кісточкамі; *белозубка*, *бурозубка* і інш. Дадзены прыныцы намінацыі шырока распаўсюджаны як у славянскіх, так і ў іншых мовах.

2. Форма цела альбо асобных частак цела: *веверыца* — з рэканструяваным значэннем 'гнуць, згібаць', якая атрымала назву па выгнутай форме хваста; *вепрь* — 'шчаціністы', тут збліжэнне з лацінскім *vepres* — 'цярноўнік', узнікла асацыятыўная сувязь паміж калючай шчацінай вепрука і цёрнам; *кабан* — 'тоўсты, круглы'; *кашалот* — 'непрапарцыянальна вялікая галава'; *ёж* — 'калючы'; *зубр* — 'рагаты'; *кошута* — 'бязрогая'; *лахтак* — 'тоўсты'; *норка* і *норок* — з рэканструяваным значэннем 'вастрыё, кончык' у сувязі з вострай верацёнападобнай формай цела; *серна* — 'рагатая'; *тюлень* — 'тоўсты, тлусты'; *кабарга* — магчыма, ад назвы мускуснага меха, які знаходзіцца ў задняй частцы жывата (старажытнацюркскае *qabar* — 'уздувацца, распухаць', *qabargan* — 'пухіра, прышч'). Сюды таксама ўваходзіць шэраг слоў, этымалогія якіх зразумелая з самога слова: *вилорог*, *клюворыл*, *губач*, *длиннокрыл*, *носорог*, *шерстокрыл* і інш.

3. Спосаб перамяшчэння або характэрныя дзеянні, паводзіны: *векша* — рэканструяванае значэнне 'якая лётае па дрэвах'; *заяц* 'скакун'; *крот* — 'рухомы' або, на другую думку, 'капацель'; *крыса* — 'грызці'; *летяга* — 'лётаць'; *медведь* — 'які ласы да мёду'; *хомяк* — 'прагна есці, хамкаць'; *волк* — 'рваць' або 'цягнуць'; *тигр* — 'страла', напэўна, жывёла атрымала назву па прычыне таго, што, падлільнаваўшы здабычу, вокамігненна кідаецца на яе і загрызае; *байбак* — 'нязграбны'; *тарбаган* — 'які растапыраецца, мае звычку хадзіць, перавальваючыся з боку на бок, заплятаючы нагамі', г.зн. названы па прымеце крывалапасці; *тушканчык* — 'бегаць, скакаць'; *землеройка*; *прыгунчык*; *плавун*; *тихоход* і інш.

4. Месца пражывання: *выдра* — 'вадзяная', г.зн. 'якая жыве ў вадзе'; *сайга(к)* — 'пустынная', у сувязі з тым, што водзіцца ў стэпах і паўпустынях; *язвец* — 'які жыве ў нары'.

5. Ацэнка жывёл па тых або іншых якасцях і адносіны да іх чалавека: *ласка* — 'каханне, пяшчота'; *байбак* — 'гультай'; *лиса* — 'хітрая драпежніца'; *дикобраз*; *ленивец*.

6. Характэрны пах: *выхухоль* — 'ванючка', *барсук* — 'ванючка', *хорь* — 'пахнуць'; *скунс* — 'ванючка'.

7. Гук, які характэрны той ці іншай жывёле, гукапераймальныя: *сурок*, *суслик*.

8. Падабенства да іншых жывёл: *бегемот* — 'вадзяная карова'; *гиппопотам* — 'рачны конь'; *енот* — 'сабаліная кошка'; *ехидна* — 'змья'; *илька* — 'тхор'; *леопард* — утворана ад двух асноў 'лев' і 'тигр'; *манул* — 'стэпавая кошка'; *орангутанг* — 'лясны чалавек'; *песец* — 'пёс, сабака'; *тур* — 'буйная рагатая жывёла'; *шакал* — 'стэпавы воўк'; *толай* — 'заяц'; *гепард* — 'кошка-леопард'; *гиббон* — 'малпа'; *гиена* — 'свіння' (з-за шчаціністай спіны); *кит* — 'вадзяная пачвара' і інш.

Такім чынам, зыходным момантам фарміравання заалагічнай тэрміналогіі з'яўляюцца рэальныя, аб'ектыўныя ўласцівасці, якасці жывёлы. У назвах жывёлы могуць таксама адлюстроўвацца адносіны людзей да гэтых якасцяў. Фарміраванне і развіццё заалагічных тэрмінаў адбываецца шляхам адлюстравання асаблівасцяў біялагічных відаў і за кошт выпрацоўкі агульных назваў, што абумоўлена ўзнікненнем новых форм зносін паміж людзьмі ў працэсе іх жыццядзейнасці.

В.М. НОВІКАВА

КАНАТАТЫЎНЫЯ НАЗОЎНІКІ З АГУЛЬНАЙ СЕМАНТЫЧНАЙ ПРЫМЕТАЙ "БРУДНЫ" У РУСКІХ ГАВОРКАХ БЕЛАРУСІ

У рускіх гаворках пасяленцаў Жлобінскага раёна Гомельскай вобласці зафіксаваны шэраг канататыўна значымых лексем, якія з'яўляюцца адмоўнымі характарыстыкамі чалавека. Сярод іх выдзяляюцца словы, што характарызуюць бруднага або неахайнага чалавека. У дадзеным артыкуле робіцца спроба выдзеліць тыя адценні значэння, якія адрозніваюць кожнае са слоў сінанімічнага рада назоўнікаў, аб'яднаных прыметай "брудны", а таксама вызначыць характар суадносін паміж дэнататыўнымі і канататыўнымі кампанентамі ў семантыцы дадзеных лексічных адзінак.

Прыметай "брудны" ў адну групу аб'ядноўваюцца назоўнікі *свінотá*, *чушка*, *пара́ш*, *мазу́та*, *чума́*, *нечы́стик*, *мурзі́ла*, *му́рза*, *мазу́ра*, *мочу́лка*.

Слова *свінотá* ў лексіка-семантычнай сістэме жлобінскіх стараверскіх гаворак мае тры значэнні: "брудны", "неахайны", "нявыхаваны". Першыя два далучаюць дадзенае слова да разглядаемага семантычнага раду (*Свинотá — люди какой-то нечистоплотный. Паку́шгит, а после ниво грядь, дык он свинотá; Свинотъ — ругáтильскъй словъ. Ой ты: свинотъ*). Як бачна з кантэкстаў, дадзенае слова характарызуецца семантычным адценнем "чалавек, што пакідае пасля сябе бруд", мае адмоўную эмацыйную афарбоўку, валодае высокай ступенню канатацыі і ўжываецца ў якасці лаянкавага. У гаворках перасяленцаў Беласточчыны з такой жа семантыкай адзначана аднакаранёвае слова *s'v'in'ontk* (Грэк-Пабісова), беларускім гаворкам усходняй Магілёўшчыны вядомы варыянт *свѣнтух* (Бялькевіч), у рускіх гаворках перасяленцаў Веткі, якія па свайму паходжанню з'яўляюцца курскімі, вылучаны полісемант *свинотa*, які мае побач з прамым значэннем "свіння" пераноснае "неахайны, брудны падлетак" (Манаенкава).

Лексема *чушка* фіксуецца слоўнікамі як назва жывёлы (ССРЛЯ; ТСБМ; Даль; Дабравольскі), у рускіх гаворках Жлобінскага раёна дадзенае слова адносіцца і да чалавека (*Вот кто грязный хадил, магли гъварить чушкъ; Когда бабъ идет грязнѣй, гъварят: "Во, чушкъ, грязнѣй как свинья!"*).

Слова *пара́ш* характарызуе чалавека бруднага і маральна заняпалага (*У нас зовут пара́ш, коли чълавек ходит грязный, пьяный*). Канататыўнае значэнне дадзенага слова ўзнікае з уражання, якое выклікае гукавая абалонка лексемы *пара́ш* у дачыненні да чалавека: асацыятыўна паўстае ў

памяці зыходнае слова *пара́ша* — “*вядро для спаражнення*” (ССРЛЯ; ТСБМ).

Кампаненты сінанімічнага рада *мазу́та* і *чума́* выкарыстоўваюцца ў жлобінскіх гаворках як квантыфікатары ступені забруджвання (*Мазу́тъ — грязну́л Ъ, кагда́ трохи абма́зълс Ъ, вы́тчыклс Ъ. А кагда́ си́льнъ абма́зълс Ъ, о́жк ище чу́ма гъварят*).

Разгледжаныя словы *свино́та*, *чу́шка*, *пара́ш*, *мазу́та* і *чума́* ўяўляюць сабой семантычныя вытворныя намінацыйныя лексемы. Першыя два словы з’яўляюцца замарфізмамі, астатнія — іншымі “праекцыямі на чалавека”. Усе яны адносяцца да ліку слоў з метафарычнай вобразнасцю. “Метафарычная вобразнасць дапускае наяўнасць дастаткова жывога і яркага ўяўлення аб прадмеце або з’яве, прыметы якога пераносзяцца на іншыя з’явы. Змены дэнатацыі пры пераносе суправаджаюцца ў падобных выпадках згасаннем дэнатата, актуалізацыяй канататыўных і вобразных кампанентаў значэння”¹.

Лексема *нечы́стик* прадстаўлена ў лексікаграфічных крыніцах у значэнні “нячыстая сіла, чорт” (СРНГ; Даль; ДОС; Каспяровіч, БРС; Каспяровіч, ВКС), некаторыя слоўнікі фіксуюць аднакарэнны прыметнік *нячысты* з рознымі значэннямі: “чорт” (Сцяшковіч; ЯОС) і “нячыстае дзіця” (Дабравольскі). Такім чынам, семантыка “брудны”, адзначаная ў жлобінскіх гаворках у шматзначнага назоўніка *нечы́стик*, не мае шырокай вядомасці ў іншых рэгіёнах.

У адносінах да дрэннага ці няверуючага чалавека (гэтыя дзве характарыстыкі могуць накладвацца адна на адну) слова *нечы́стик* ужываецца ў якасці лаянкавага (*Нечы́стик — руга́юць, плахой чълаве́к, нехри́сть*). У выпадку, калі дадзена лексема выкарыстоўваецца як паказчык бруднага чалавека, адмоўная канатацыя, што ўзнікае пры гэтым, эмацыянальна выражана менш ярка (*Ничи́стик — этъ грязный. Ничи́стик — умы́ватуъ ни хочи́т*).

Канататыўны змест назоўніка *мурзі́ла* змешчаны ў каранёвай марфеме і дапаўняецца “экспрэсіяй асуджэння” афіксальнага морфа *л*². У рускіх гаворках Жлобінскага раёна лексема *мурзі́ла* мае значэнне такое ж, як *мурза*. Дублетнасць гэтых назваў пацвярджаецца дадзенымі лексікаграфічных крыніц (СРНГ; ТСБМ). У жлобінскіх гаворках гэтыя словы характарызуюцца дыферэнцыйным элементам значэння (ДЭЗ)³ “выпацканы” (*Мурзі́лѣм у нас нъзыва́ют ниакура́тных, грязных, вы́мъзъфшихс Ъ людей; Мурзъ занѡ́ситѣ, как карявый. Вот мой Сашкъ такой мурзъ, весь в грязи*). Лексема *мурзі́ла* з’яўляецца дэрыватам словаўтваральнага гнязда, зыходнай адзінкай якога ўяўляецца магчымым лічыць слова *мурза*. Пераканаўчай этымалогіі дадзеныя словы да гэтага часу не маюць. М. Фасмер этымалагізуе толькі слова *мурза́* (з націскам на канчатку) “татарский князь, татарин, басурманин (бран.)” і лічыць яго цюркізмам. Да цюркізмаў адносілі і беларускае *му́рза* “брудны” (Прэабражэнскі). Аднак Ю. А. Лаўчутэ лічыць, што *мурза* “брудны” і *мурза́* “татарын” — гэта словы рознага паходжання, на што ўказвае рознасць у значэннях і неаднолькавае месца націску, а таксама той факт, што слова з семантыкай “брудны” распаўсюджана ў славянскіх гаворках, набліжаных да рэгіёна балтыйскіх моў і нават уклінілася ў гэты рэгіён, у той час як аманімічнае слова у значэнні “татарын” сустракаецца паўднёвей і ўсходней гэтага рэгіёна (Слоўнік балтызмаў).

На аснове агульнасці ДЭЗ “выпацканы” слова *мазу́ра* ў жлобінскіх гаворках далучаецца да лексем *му́рза* і *мурзі́ла* (*Мазу́ръ ты, Гришкъ, где ты так вы́мъзълс Ъ, от увесь чѣрный*). Дадзены назоўнік вядомы уладзімірскім і тульскім гаворкам (СРНГ; ДОС), у беларускіх гаворках з той жа семантыкай сустракаецца лексема *ма́зуръ* (Насовіч; Шатэрнік). І. І. Насовіч тлумачыць значэнне слова *ма́зуръ*, зыходзячы з яго ўнутранай формы, якую звязвае з дзеясловам *мазаць* і характарызуе слова *ма́зуръ* як дакорлівае.

Назоўнік *мочу́лка* адрозніваецца ад іншых слоў дадзенага сінанімічнага рада ДЭЗ “чалавек у брудным адзенні” (*Вон пошла́ мачу́лкъ, фся аде́ждъ замъзгънный*). У адрозненне ад разгледжаных вышэй сінанімаў дадзеная

лексема не зафіксавана ў лексікаграфічных крыніцах і яе паходжанне застаецца нявысветленым.

У лексіка-семантычнай сістэме рускай мовы (літаратурнай мовы і дыялектаў) канататыўныя лексемы характарызуюцца сукупнасцю агульных уласцівасцей: яны маюць іншы спосаб суаднесенасці з дэнатаатам і іншы тып лексічнай абстракцыі, якія абумоўліваюць спецыфіку іх семантыкі ў адрозненне ад уласна намінатыўных адзінак. У той жа час канататыўныя словы і лексіка-семантычныя варыянты аднаго сінанімічнага рада неаднародныя па семантыцы, у чым мы маглі ўпэўніцца, аналізуючы семантычную структуру іх лексічнага значэння. Звярнуўшы ўвагу на тое, што словы аднаго сінанімічнага раду розныя і па канатацыі, мы дапусцілі існаванне некаторай пэўнай залежнасці паміж семантыкай слова і яго канататыўным значэннем. Каб атрымаць цэласнае ўяўленне аб характары дадзенай залежнасці, усе выкладзеныя раней звесткі, якія тычацца разглядаемых сінанімічных лексем, тая інфармацыя, што толькі часткова прыцягвалася да аналізу (а іменна: дэфініцыі розных лексікаграфічных крыніц, функцыянальна-стылістычныя і эмацыянальна-ацэначныя паметы), а таксама наша моўная інтуіцыя як носьбіта літаратурнай мовы былі аб'яднаны ў адзіную сістэму. У пошуках нагляднага адлюстравання тых суадносін, якія выпрацоўваюцца ў семантыцы слова паміж дэнататыўным і канататыўным кампанентамі, былі ўведзены ўмоўныя каэфіцыенты: каэфіцыент семантычнай прыметы (КСП) і каэфіцыент канатацыі (КК) (гл.табліцу).

Слова	Славарная дэфініцыя	Назва слоўніка	Памета		Спосаб утварэння канатацыі	КСП	КК
			функц.-стыліст.	эмац.-ацэн.			
Свідо́та	“свинство—свинства”	РБС	разг.	презр.	метафара (заамарф.)	3	4
Чу́шка	“поросёнок, свинья”, “свинка”, “свинья”	ССРЛЯ, Добровольский, ТСМБ	прост., разм.	ругат.	метафара (заамарф.)	3	4
Пара́ш	“параша-вядро для спаражненняў”	ССРЛЯ, ТСМБ	разм.	—	метафара	2	4
Мазу́та	“грянула” (мазь, крем)	СРНГ	—	—	метафара	2	2
Чума́	“болезнь”	ССРЛЯ, Даль	—	—	метафара	3	2
Нечы́стик	“нечистая сила”, “нечыстая сила, чорт”	СРНГ, ТСБМ	—	бранное, як лаянка	перанос канатацыі	2	4
Мурза́ля	“то же, что мурза”, тое, што і мурза”	СРНГ, ТСБМ	разм.	—	каранёвая марфема + л	2	3
Му́рза	“грязный, неопрятный человек; о человеке, чем-л. запачкавшемся”, “нехайны або мурзаты чалавек”	СРНГ, ТСБМ	разм.	—	каранёвая марфема	2	2
Мазу́ра	“неопрятный человек, грязнуля”, “мазур” (от мазать)	СРНГ, Носович	—	укорит.	каранёвая марфема	2	2
Мочу́лка	—	—	—	—	каранёвая марфема (зацемяненасць унутр. формы)	2	3

Усе прапанаваныя для разгляду лексемы семантычна маркіраваны знакам мінус (“—”), яны з’яўляюцца адмоўнымі характарыстыкамі чалавека, канатацыя гэтых слоў таксама адмоўная. Аднак нагнятанне адмоўнага фону семантыкі не суправаджаецца прама прапарцыянальна адпаведным узмацненнем адмоўнай канатацыі гэтых лексем, паколькі анталогічна і струк-

турна канатацыя — з'ява больш складаная і шматгранная, чым проста спадарожнікавая афарбоўка слова. Так, большасць прыведзеных назоўнікаў характарызуюцца прыблізна аднолькавай ступенню прыметы "брудны" (у табліцы ім адпавядае каэфіцыент 2), але валодаюць розным канататыўным значэннем. Канататыўны кампанент мацней развіты ў тых словах, дзе акрамя каранёвай марфемы на стварэнне канатацыі уплываюць і іншыя фактары: зацемненасць унутранай формы слова (*мочулка* — каэф. 3), афіксальныя морфы (*мурзіла* — каэф. 3). Найменшым, якія ў намінацыўным значэнні не з'яўляліся характарыстыкамі чалавека, уласціва ў гаворках найбольшая сіла канатацыі, яны эмацыянальныя, ацэначныя, вобразныя (*чушка*, *свинота*, *нечыстик*, *параши*). Канататыўнае значэнне большасці разгледжаных лексем ствараецца іх каранёвымі марфемамі, роля словаўтваральных сродкаў у афармленні канатацыі факультатыўна.

З другога боку, па назіраннях Н.А. Лук'янавай, для ўсіх канататыўных лексем характэрна тэндэнцыя да аслаблення дэнататыўнага зместу. Але ступень аслаблення ў слоў аднаго сінанімічнага раду розная, яна вызначаецца тым, якое месца ў семантыцы лексічнай адзінкі займаюць дэнататыўная і канататыўная семы⁴. Пры ядзернасці дэнататыўнага кампанента і перыферычнасці канататыўнага кампанента толькі злёгка аслабляецца намінацыўнасць, гэта значыць ёсць магчымасць называць дэнатат. Падобную будову маюць экспрэсівы, якія захоўваюць матываванасць семантычную або словаўтваральную (*мазура*). Другія лексемы побач з захаваннем матываванасці, што садзейнічае іх утрыманню ў радзе намінацыўна значымых, у мове набываюць адгерэнтную, сітуацыйную эмацыянальнасць і ўспрымаюцца як эмацыянальныя⁵. Дэнататыўнаму і канататыўнаму кампанентам назваў *свинотá*, *чушка*, *нечыстик*, *мазу́та* належаць прыблізна роўныя аб'ёмы ў семантыцы гэтых слоў. Аднакарэнныя лексемы *му́рза* і *мурзі́ла*, паходжанне якіх у этымалогіі ацэньваецца неадназначна, характарызуюцца, на наш погляд, аслабленнем дэнататыўнага зместу пры перавазе ў семантыцы канататыўнага кампанента. І нарэшце, найменшым аб'ёмам дэнататыўнага кампанента семантыкі адзначаны словы *мочу́лка* (мае зацемненую ўнутраную форму) і *чума́* (пераноснае значэнне цяжка выводзіцца з прамога). У апошніх двух групах лексемы характарызуюцца аслабленнем намінацыўнасці (адпаведна ўмераным і моцным), канататыўныя семы зрушаны ў іх семантыцы да ядра, дэнататыўныя — да перыферыі.

¹ Загоровская О. В. // Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака. Воронеж, 1983. С. 18.

² Русская грамматика. М., 1982. Т. 1. С. 150.

³ Гл.: Раков Г. А. Диалектная лексическая синонимия и проблемы деографии. Томск, 1988. С. 20.

⁴ Лукьянова Н. А. // Экспрессивность лексики и фразеологии. Новосибирск, 1983. С. 19.

⁵ Там жа. С. 18.

Скарачэнні:

Бялькевіч — Бялькевіч І. К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. Мн., 1970; **Грэк-Пабісова** — Grek-Pabisowa I., Maryniarowa I. Słownik gwary starowiersow mieszkających w Polsce. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk, 1980; **Даль** — Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1955; **Дабравольскі** — Добровольский В. Н. Смоленский областной словарь. Смоленск, 1914; **ДОС** — Дополнение к Опыту областного великорусского словаря. СПб., 1858; **Каспяровіч, БРС** — Каспяровіч М. І. Беларуска-расійскі слоўнічак. Віцебск, 1925; **Каспяровіч, ВКС** — Каспяровіч М. І. Віцебскі краёвы слоўнік. Віцебск, 1927; **Манаенкава** — Манаенкова А. Ф. Словарь русских говоров Белоруссии. Мн., 1989; **Насовіч** — Носович И. И. Словарь белорусского наречия. СПб., 1870; **Прэображэнскі** — Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка. М., 1959; **РБС** — Русско-белорусский словарь. Мн., 1993; **Слоўнік балтызмаў** — Лаучюте Ю. А. Словарь балтизмов в славянских языках. Л., 1982; **СРНГ** — Словарь русских народных говоров. М.; Л., 1965–1991; **ССРЛЯ** — Словарь современного русского литературного языка. М.; Л., 1950–1965; **Сцяшковіч** — Сцяшковіч Т. Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці. Мн., 1983; **ТСБМ** — Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1977–1984; **Фасмер** — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1986–1987; **Шатэрнік** — Шатэрнік М. В. Краёвы слоўнік Чэрвеншчыны. Мн., 1929; **ЯОС** — Ярославский областной словарь. Ярославль, 1981–1989.

ЭКСПЛИКАЦИЯ СЕМАНТИЧНЫХ УЛАСЦІВАСЦЕЙ УЛАСНЫХ ІМЁНАЎ У МАСТАЦКІХ ТВОРАХ

Уласныя імёны ў адрыве ад сваіх носбітаў не маюць канкрэтнага лексічнага значэння, таму яны адсутнічаюць у тлумачальных слоўніках. У спецыяльнай літаратуры і даведніках гэтыя імёны разглядаюцца з пункту гледжання іх паходжання, зоны распаўсюджвання, нацыянальных традыцый, частаты ўжывання і г.д., але толькі не з пазіцый іх індывідуальнай семантыкі, як гэта назіраецца пры характарыстыцы звычайных знамянальных слоў, важнейшай уласцінасцю якой служыць менавіта лексічнае значэнне. Аднак пры сваім моўным ужыванні, у прыватнасці ў мастацкіх творах, імя выступае ў якасці абазначэння канкрэтнага чалавека і пачынае паводзіць сябе як звычайнае слова, рэалізуе ў тэксце разнастайныя якасці носбіта імені, або свае семантычныя ўласцінасці.

Пры стварэнні вобраза героя пісьменнікі вылучаюць тыя ці іншыя прыметы дзейнасці чалавека. Назвы такіх прымет у тэксце звычайна прадстаўлены дзеясловамі ў іх спалучэннях з уласнымі імёнамі. Але вывучаць спалучальнасць імёнаў з усімі асобнымі дзеясловамі не ўяўляецца рацыянальнай, ды і магчымай справай з-за вялікай колькасці і разнастайнасці апошніх, таму мэтазгодна разглядаць дзеясловы ў межах канкрэтных лексіка-семантычных груп, праз якія праяўляюцца ўжо не канкрэтныя прыметы, а абагульненыя семантычныя якасці тых імёнаў, што спалучаюцца з гэтымі лексіка-семантычнымі групамі дзеясловаў.

Размеркаванне дзеясловаў па лексіка-семантычных групах мае ўжо сваю лінгвістычную традыцыю. Пры класіфікацыі дзеяслоўнай лексікі ў семантычным аспекце выкарыстоўваюцца галоўным чынам тры прынцыпы: парадыгматычны, сінтагматычны і тэматычны. Па парадыгматычнаму прынцыпу семантычныя класы дзеясловаў вызначаюцца тыпамі тых сітуацый, што яны мадэліруюць¹. Сінтагматычны прынцып класіфікацыі дзеясловаў грунтуецца на ўліку колькасці і якасці дзеяслоўных валентнасцей².

Размеркаванне дзеясловаў на групы па тэматычнаму прынцыпу апіраецца на лінгвістычныя традыцыі, інтуіцыю даследчыкаў, іх веды аб рэчаіснасці, г.зн. на экстралінгвістычныя фактары³.

На аснове назапашанага ў мовазнаўстве вопыту семантычнай класіфікацыі дзеясловаў мы вылучаем у сабраным намі матэрыяле наступныя групы слоў: дзеясловы існавання (*жыць, быць, чакаць* і да т.п.), дзеясловы мыслення (*ведаць, разважаць, думаць* і да т.п.), дзеясловы маўлення (*казаць, адказваць, пытацца* і да т.п.), дзеясловы пачуццяў (*кахаць, ненавідзець, падабацца* і да т.п.), дзеясловы руху (*ісці, ехаць, бегчы* і да т.п.), дзеясловы стварэння (*зрабіць, напісаць, стварыць* і да т.п.), дзеясловы разбурэння (*забіць, разбіць, разарваць* і да т.п.), дзеясловы змены стану (*адчыніць, легчы, кінуць* і да т.п.), дзеясловы кантактавання (*абдымаць, пацалаваць, дакрануцца* і да т.п.), дзеясловы ўспрымання (*убачыць, дыхаць, чуць* і да т.п.).

Зыходным эмпірычным матэрыялам дзеяслоўнай лексікі паслужылі буйнейшыя творы рускай ("Братыя Карамазовы" Ф.М.Дастаеўскага), беларускай ("Каласы пад сярпом тваім" У.Караткевіча) і польскай ("Крыжакі" Г.Сянкевіча) літаратуры.

З тэкстаў пералічаных твораў спосабам суцэльнай выбаркі выпісаны ўсе дзеясловы ў спалучэнні з імёнамі галоўных герояў.

Разгледжаныя тэксты аказаліся неаднолькавымі па аб'ёму, і гэта адбілася на колькасці выбраных з іх словазлучэнняў. Так, у рамане Ф.М.Дастаеўскага зафіксавана 14185 спалучэнняў найбольш частотных імёнаў асоб з дзеясловамі, у рамане У.Караткевіча — 7963 спалучэнні і ў рамане Г.Сенкевіча — 11244 дзеясловаўжыванні. Усяго ў абследаваных тэкстах адзначана 33392 спалучэнні дзеясловаў з імёнамі галоўных герояў.

Калі чалавека вызначыць як істоту, якая можа размаўляць, думаць і адчуваць, то ў спалучальнасці ўласнага імені павінны часта ўжывацца адпаведна дзеясловы маўлення, мыслення і пачуццяў.

У выніку лінгвістычнага аналізу атрыманага моўнага матэрыялу выявілася, што самымі ўжывальнымі з'яўляюцца менавіта дзеясловы ўказаных ты-

паў ва ўсіх гэтых раманах. Так, у рамане Ф.М.Дастаеўскага 6690 пазіцый для слоў дадзенай часціны мовы выпадае на долю дзеясловаў маўлення, мыслення і пачуццяў, у У.Караткевіча – 3855 пазіцый, а ў Г.Сянкевіча – 4940 пазіцый. Інакш кажучы, амаль кожны трэці дзеяслоў (каля 30%) прыпадае на перадачу працэсаў маўлення, мыслення і пачуццяў адпаведных персанажаў разгледжаных твораў.

Найбольшая колькасць зафіксаваных дзеясловаў звязана ва ўсіх трох творах з абазначэннем маўлення (6197 словаўжыванняў або 18,5%). Найбліжэйшай да зазначанага працэнтнага паказчыка з’яўляецца колькасць дзеясловаў маўлення ў рамане У.Караткевіча (19,5%). У творы Г.Сянкевіча дзеясловы маўлення з імёнамі асоб спалучаюцца часцей (21%), а ў рамане Ф.М.Дастаеўскага – радзей (15,9%).

Трэба зазначыць, што дзеясловы гэтай групы займаюць першае месца ў спалучэнні з усімі ўласнымі імёнамі герояў раманаў "Крыжаносцы" і "Каласы пад сярпом тваім". У спалучэнні з імёнамі герояў рамана "Браты Карамазавы" яны займаюць другое месца. Як сведчаць лічбы, героі ўсіх трох раманаў любяць паразмаўляць, задаць пытанне. Але, што тычыцца тону размовы, героі Ф.М.Дастаеўскага больш "крычаць": з іх імёнамі часта спалучаюцца дзеясловы *кричатъ* (105), *воскликнуть* (107). У рамане У.Караткевіча дзеяслоў *кричаць* зафіксаваны толькі 22 разы. У рамане "Браты Карамазавы" сустрэліся такія дзеясловы, як *завопил*, *завизжал*, эквіваленты якіх у раманах У.Караткевіча і Г.Сянкевіча адсутнічаюць. Не знойдзем мы ў іх і такіх адпаведнікаў рускіх дзеясловаў, як *мямлитъ*, *прошамкатъ*, *проскрежетать*, што спалучаюцца з імёнамі персанажаў рамана Ф.М.Дастаеўскага. У кожнага героя У.Караткевіча і амаль у кожнага героя Г.Сянкевіча сярод дзеясловаў маўлення мы знойдзем дзеяслоў *спяваць* (польск. *śpiewać*). У рамане "Браты Карамазавы" дзеяслоў *петь* сустрэўся толькі адзін раз у спалучэнні з імем *Смердзякоў*.

5762 словаўжыванні, або 17,2% ад сумы ўсіх дзеясловаў, што спалучаюцца з імёнамі галоўных герояў трох рознамоўных раманаў, састаўляюць дзеясловы пачуццяў. З гэтай працэнтнай велічынёй амаль супадае колькасць такіх дзеясловаў у рамане У.Караткевіча (16,5%), а вось у творы Ф.М.Дастаеўскага дзеясловы дадзенай групы з імёнамі асоб спалучаюцца часцей (19,6%), у рамане Г.Сянкевіча – радзей (14,7%).

Дзеясловы пачуццяў стаяць, дарэчы, на першым месцы ў спалучэнні з усімі ўласнымі імёнамі рамана "Браты Карамазавы", апроч *Смердзякова*, які аказаўся найбольш "гаваркім" сярод зазначаных персанажаў, бо самымі частотнымі ў спалучэнні з яго імем сталіся дзеясловы маўлення, а дзеясловы пачуццяў – на другім месцы.

У рамане "Каласы пад сярпом тваім" дзеясловы пачуццяў займаюць другое месца ў спалучэнні з уласнымі імёнамі галоўных герояў. Самай "чуллівай" аказалася Майка Раўбіч, з імем якой, што можна прадбачыць, зыходзячы з характару дзяўчыны, дзеясловы пачуццяў спалучаюцца часцей за ўсё (параўн.: *падабацца*, *радавацца*, *кахаць*, *пакутаваць* і да т.п.); на іх прыпадае каля 21% усіх дзеясловаўжыванняў, што спалучаюцца з яе імем.

У рамане "Крыжаносцы" дзеясловы пачуццяў займаюць таксама другое месца ў спалучэнні з імёнамі ўсіх галоўных герояў. І толькі ў спалучэнні з імем *Юранд* яны стаяць на першым месцы. Г.Сянкевіч стварае вобраз героя пераважна праз характарыстыку яго душэўных якасцей.

Інтэлектуальная дзейнасць герояў рамана рэалізуецца дзеясловамі мыслення, на долю якіх прыпадае 3616 дзеясловаўжыванняў (10,8%) трох абследаваных раманаў. Невялікае адхіленне ад гэтай лічбы адзначаецца ў творах усіх аўтараў: у У.Караткевіча – 12%, у Ф.М.Дастаеўскага – 11,5%, у Г.Сянкевіча – 8,9 %. Як сведчаць даследчыкі творчасці Ф.М.Дастаеўскага, для галоўных герояў яго твораў найперш "трэба думку вырашыць"⁴. Менавіта таму не выпадковым з’яўляецца факт, што дзеясловы мыслення ў рамане "Браты Карамазавы" займаюць чацвёртае месца, а ў рамане "Крыжаносцы" толькі сёмае. Яшчэ больш высокае (трэцяе) месца займаюць дзеясловы мыслення ў рамане "Каласы пад сярпом тваім".

Мы можам вылучыць пэўныя ваганні ў спалучэнні асобных уласных імёнаў з дзеясловамі мыслення. Так, у спалучэнні з імем героя рамана

Ф.М.Дастаеўскага *Аляксеем Карамазавым* словы гэтай тэмы знаходзяцца на другім месцы, а з *Фёдарам Паўлавічам* толькі на восьмым; у спалучэнні з іменем *Юры Загорскі* (рамана У.Караткевіча) гэтыя дзеясловы знаходзяцца на сёмым месцы, а ў астатніх герояў – на трэцім; у спалучэнні з іменем *Мацько* (рамана Г.Сянкевіча) дзеясловы мыслення займаюць трэцяе месца, з іменем *Збышко* – шостае, з імёнамі *Ягенка* і *Юранд* – восьмае, а з іменем *Дануся* – дзевятае.

Даволі істотную розніцу ў спалучэнні з дзеясловамі мыслення паміж згаданымі імёнамі можна вытлумачыць неаднолькавай інтэнсіўнасцю праўлення інтэлектуальнай дзейнасці носьбітаў гэтых імёнаў.

І хця, як сведчаць лічбы, героі Ф.М.Дастаеўскага ў 1,5 раза болей "ведаюць", амаль у тры разы болей "разумеюць", чым героі У.Караткевіча і Г.Сянкевіча, яны "хлусяць" у чатыры разы часцей за герояў Караткевіча і ў 16 разоў часцей, чым героі Сянкевіча.

Знешняй уласцівасцю персанажаў з'яўляюцца іх розныя перамяшчэнні, што выражаецца дзеясловамі руху. На долю дзеясловаў руху прыпадае 3831 словаўжыванне (11,4%), выпісанае з трох разгледжаных раманаў. Як падкрэслівае М.Бахцін, для твораў Ф.М.Дастаеўскага характэрна "катастрафічная хуткасць дзеяння", "віхравы рух", "дынаміка"¹. Таму ў рамане "Браты Карамазавы" дзеясловы руху займаюць трэцяе месца (1848 дзеясловаўжыванняў, або 13%), у рамане "Каласы пад сярпом тваім" – шостае месца (803 словаўжыванняў, або 10%), а ў рамане "Крыжаносцы" – чацвёртае месца (1180 словаўжыванняў, або 10,4%).

Найменшая колькасць дзеясловаў руху сустракаецца ў спалучэнні з імёнамі найстарэйшых персанажаў. У рамане "Каласы пад сярпом тваім" словы гэтай тэмы ў спалучэнні з іменем *Данілы Загорскага* стаяць на сёмым месцы, а з іменем *Майкі Раўбіч* на чацвёртым, г.зн. розніца ў тры пазіцыі. У рамане "Крыжаносцы" дзеясловы руху ў спалучэнні з іменем сталага *Юранда* займаюць шостае месца, а ў спалучэнні з іменем маладой *Ягенкі* – трэцяе, г.зн. розніца ў тры пазіцыі. У сувязі з іменем самага старэйшага героя рамана "Браты Карамазавы" *Фёдара Паўлавіча* дзеясловы руху знаходзяцца на шостым месцы, а ў спалучэнні з імёнамі яго сыноў *Іванам* і *Дзмітрыем* – на трэцім, г.зн. розніца ў тры пазіцыі.

Адносна малачастотныя словы такіх лексіка-семантычных груп, як дзеясловы стану, стварэння і разбурэння, знаходзяцца ў спалучэнні з усімі імёнамі разгледжаных твораў на апошніх пазіцыях. Але і тут ёсць свае выключэнні.

Так, у рамане Г.Сянкевіча ў спалучэнні з іменем *Дануся* дзеясловы стану займаюць першае месца, а дзеясловы разбурэння – восьмае. Найбольшая колькасць дзеясловаў разбурэння сустралася ў спалучэнні з іменем грознага воіна *Юранда* (4,7%), амаль у тры разы больш, чым, напрыклад, з іменем *Мацько* (1,5%).

Такім чынам, улік лексічнай спалучальнасці імені ў тэкстах дае магчымасць не толькі апісваць яго семантычныя ўласцівасці, але і характарызаваць канкрэтнымі моўнымі данымі якасці носьбітаў гэтых імёнаў або герояў мастацкіх твораў.

Нягледзячы на розніцу ў колькасным складзе асобных тэматычных груп дзеясловаў, у творах "Браты Карамазавы" Ф.М.Дастаеўскага, "Каласы пад сярпом тваім" У.Караткевіча і "Крыжаносцы" Г.Сянкевіча назіраецца значна больш падабенства ў спалучэнні імёнаў асоб з групамі дзеясловаў, чым розніцы, г.зн. увагуе чалавек характарызуеца рознымі пісьменнікамі пераважна праз аднолькавыя дзеянні. Аднак інтэнсіўнасць выканання асобных дзеянняў у персанажаў розных аўтараў мае некаторыя разыходжанні, якія і складаюць, з лінгвістычнага пункту гледжання, спецыфіку аўтарскай характарыстыкі чалавека.

¹ Гл.: Сильницкий Г. Г. // Проблемы структурной лингвистики. М., 1973.

² Гл.: Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. М., 1967.

³ Гл.: Васильев Л. М. Семантика русского глагола. М., 1981.

⁴ Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. М., 1979. С. 99–100.

⁵ Там жа. С.34.

СІСТЭМА ПРЫНАЛЕЖНЫХ ЗАЙМЕННІКАЎ СУЧАСНАЙ БАЛГАРСКОЙ МОВЫ Ў ЛАГІЧНЫМ АСПЕКЦЕ

1. Сістэма прыналежных займеннікаў (ПЗ) сучаснай балгарскай мовы ўяўляе сабой набор поўных і кароткіх форм. Суадносіны гэтых форм можна прадставіць як апазіцыю. Далей вывучаецца тып апазіцый поўная/кароткая форма ПЗ, поўная/поўная форма, кароткая/кароткая форма ПЗ; тып суадносін паміж названымі апазіцыямі; вызначаюцца сістэмаўтваральныя фактары, характэрныя для ПЗ балгарскай мовы.

2. Апазіцыю мы разумеем як пэўны тып рэлевантнага адрознення паміж адзінкамі, якія ёсць інварыянты паміж сабой, належаць да аднаго парадыгматычнага класа і могуць адрознівацца адной ці некалькімі дыферэнцыяльнымі прыметамі. Апазіцыя, адзінкі якой маюць толькі інтэгральныя прыметы, называецца нулявой¹.

3. Для супастаўлення форм ПЗ нам трэба правесці аперацыю разбіцця сферы азначаемага ПЗ на граемы — элементарныя адзінкі значэння (= дыферэнцыяльныя ці інтэгральныя прыметы)². Граемамі ПЗ будзем лічыць усе значэнні, экспліцытна выяўленыя ў формах ПЗ: граматычныя, лексіка-граматычныя, сінтаксічныя і г.д. Мяркуецца, што сукупнасць граем пэўнага ПЗ пакрывае ўвесь абсяг азначаемага дадзенага ПЗ. Для большай зручнасці пры правядзенні аналізу мы таксама карыстаемся тэрмінам "граматычная катэгорыя" (далей "катэгорыя"), які аб'ядноўвае аднародныя граемы ў больш ёмістым паняцці. У выпадку неабходнасці пад час аналізу паняцце "катэгорыя" можа раскрывацца пэўнай граемай.

3.1. Любую форму ПЗ можна адназначна апісаць, калі карыстацца наступным мноствам катэгорый: пасэсіўнасць (Пас.), акцэнтаванасць (Акц.), рэфлексіўнасць (Р.), асоба (Ас.), дэтэрмінатыўнасць (Дэт.), лік аб'екта валодання (Л.а.), лік суб'екта-пасэсара (Л.с.), род аб'екта валодання (Р.а.), род суб'екта-пасэсара (Р.с.).

У табліцы змешчана інфармацыя аб магчымасці (знак +) ці немагчымасці (знак —) форм ПЗ выражаць дадзеныя значэнні ці, іншымі словамі, аб наборы катэгорый для кожнай формы ПЗ. ПЗ прадстаўлены лексемамі (тэрмін з тэрміналагічнай пары "лексема—лекс"). Катэгорыі пасэсіўнасці і акцэнтаванасці з'яўляюцца канстантнымі для ўсіх форм ПЗ, і таму ў табліцы дадзеныя катэгорыі не прадстаўлены.

Лексемы	Катэгорыі						
	Р.с.	Р.а.	Л.с.	Л.а.	Дэт.	Ас.	Р.
мой*	—	+	+	+	+	+	—
ми**	—	—	+	—	—	+	—
негов	+	+	+	+	+	+	—
му	+	—	+	—	—	+	—
неин	+	+	+	+	+	+	—
и	+	—	+	—	—	+	—
свой	—	+	—	+	+	—	+
си	—	—	—	—	—	—	+

* Такі ж набор катэгорый характэрны і для наступных форм: *твой, наш, ваш, техен*.

** = *ти, ни, ви, им*.

Катэгорыя род суб'екта-пасэсара (Р.с.) у формы *негов* раскрываецца граемай "нежаночы род". Пытанне аб выражэнні дэтэрмінатыўнасці ў ПЗ вырашана фармальна — поўная форма можа далучаць артыкль, кароткая — не. Змена пункту погляду ў дадзеным выпадку, як будзе бачна, не зменіць істотным чынам карціну суадносін паміж ПЗ.

4. Даследуем якасць апазіцыі **поўная форма ПЗ/кароткая форма ПЗ**.

Будзем разглядаць 4 тыпы апазіцый³: апазіцыя з'яўляецца прыватыўнай тады і толькі тады, калі толькі адно з мностваў $A - B$ і $B - A$ пустое (A ў нас — поўная форма ПЗ, B — кароткая форма ПЗ, A/B — апазіцыя поўная форма ПЗ/кароткая форма ПЗ): $A - B = A - A = \emptyset$ ці $B - A = \emptyset$. $A \cap B = A$ ці B . Калі $A \cap B = A$, то A/B прыватыўна на карысць B , калі $A \cap B = B$, то A/B прыватыўна на карысць A . Графічна такія адносіны адлюстроўваюцца

і характарызуюцца як строгае ўключэнне.

Апазіцыя з'яўляецца нулявой тады і толькі тады, калі $A - B = B - A = \emptyset$. Элементы апазіцыі ў гэтым выпадку супадаюць ($A=B$).

Апазіцыя эквівалентная тады і толькі тады, калі $A - B \neq \emptyset$, $B - A \neq \emptyset$, $A \cap B \neq \emptyset$ ($A \cap B$).

Апазіцыя дыз'юнктыўная тады і толькі тады, калі $A - B = A$, $B - A = B$, $A \cap B = \emptyset$ ($A \cup B$).

4.1. Даследуем якасць апазіцыі *мой/ми*.

Першы элемент можа быць апісаны мноствам катэгорый $A = \text{мой} = \{P.a., Л.с., Л.а., Дэт., Ас.\}$. Другі элемент апісваецца мноствам $B = \text{ми} = \{Л.с., Ас.\}$. Рознаснае мноства $A - B = \{P.a., Л.а., Дэт.\}$, $B - A = \{\emptyset\}$, $A \cap B = \{Л.с., Ас.\} = B$. Згодна з умовамі, згаданымі ў 4., дадзеная апазіцыя з'яўляецца прыватыўнай на карысць A (*мой*).

Такія ж адносіны характарызуюць апазіцыі *твой/ти, наш/ни, ваш/ви, техен/им* з той толькі розніцай, што катэгорыі асобы і ліку суб'екта-пасэсара раскрываюцца рознымі грамамамі.

4.2. У лінгвістычным плане прыватыўнасць на карысць *мой* апазіцыі *мой/ми* азначае, што поўная форма экспліцытна выражае ўсе значэнні кароткай формы, а таксама значэнні, якія ў адасобленай кароткай форме не маюць свайго выражэння. Тое ж можна сказаць і пра згаданыя апазіцыі, якія маюць такі ж набор катэгорый.

4.3. Апазіцыя *неин/и* вызначаецца сярод астатніх найбольшай колькасцю катэгорый, дзякуючы наяўнасці дадатковага элемента Р.с. (роду суб'екта-пасэсара). Наяўнасць катэгорыі Р.с. як у поўнай, так і ў кароткай формах ПЗ, абумоўлівае тоеснасць якасці апазіцый, разгледжаных у 4.1., і апазіцыі *неин/и* – прыватыўная на карысць поўнай формы апазіцыя. Аснова параўнання ($A \cap B$) у *неин* і *и* складаецца з трох элементаў, у адрозненне ад апазіцый з 4.1. (два элементы).

4.4. Апазіцыя *негов/му* адрозніваецца ад *неин/и* спецыфічнасцю грамема, якая раскрывае катэгорыю Р.с. (роду суб'екта-пасэсара). Гэтая грамама вызначаецца негатыўна – "нежаночы род", ці комплексна – "ніякі род + мужчынскі". Адмовіць формам *негов* і *му* ў наяўнасці ў іх катэгорыі Р.с. было б некарэктна, што паказана ў 5.5. Прысутнасць катэгорыі Р.с. як у *негов*, так і ў *му* дазваляе зрабіць выснову аб прыватыўным на карысць *негов* характары апазіцыі *негов/му*, як і ва ўсіх рзгледжаных дагэтуль апазіцыях.

4.5. Найбольш вылучаецца ў сістэме ПЗ апазіцыя *свой/си*. У поўнай формы не вызначаюцца катэгорыі ліку суб'екта-пасэсара, асобы, як ва ўсіх астатніх поўных ПЗ. Кароткая форма *си*, акрамя канстантных катэгорый пасэсіўнасці і акцэнтаванасці, мае толькі катэгорыю рэфлексіўнасці і з'яўляецца самай "пустой" формай сярод усіх ПЗ у сучаснай балгарскай мове. Менавіта гэтая асаблівасць, напрыклад, дазваляе *си* далучацца да ўсіх поўных форм ПЗ, утвараючы канструкцыі тыпу *моята си*. $A = \text{свой} = \{P.a., Л.а., Дэт., Р.\}$, $B = \text{си} = \{P.\}$, $A - B = \{P.a., Л.а., Дэт.\}$, $B - A = \{\emptyset\}$, $A \cap B = \{P.\} = B$. Як бачна, аснова параўнання ($A \cap B$) мностваў A і B апазіцыі *свой/си* адрозніваецца ад разгледжаных асноў параўнання як якасцю (Р), так і колькасцю – адна катэгорыя ў *свой/си* супраць двух ці трох у іншых апазіцыях (не ўлічваючы канстантную для ўсіх ПЗ катэгорыю пасэсіўнасці). Прыватыўнасць на карысць поўнай формы захавалася, а з ёй і ўсе якасці дадзенага тыпу апазіцый, хоць своеасаблівасць мноства грамам форм *свой* і *си* адлюстравалася на функцыянаванні дадзеных ПЗ і некаторых тэндэнцыях іх развіцця.

4.6. Такім чынам, можна сказаць, што сістэма ПЗ сучаснай балгарскай мовы складаецца з 8 прыватыўных на карысць поўных форм апазіцый **поўная форма ПЗ/кароткая форма ПЗ**.

5. У 4.–4.6. аналізаваліся ўзаемаадносіны элементаў апазіцый поўная/кароткая форма ПЗ. Наступным крокам у вывучэнні сістэмы ПЗ сучаснай балгарскай мовы павінен стаць аналіз узаемаадносін апазіцый поўная/кароткая форма паміж сабой. Будзем пры гэтым карыстацца двума асноўнымі паняццямі: прапарцыянальнасці і ізаляванасці.

"Прапарцыянальнай апазіцыяй называецца ўсякая сігніфікатыўная апазіцыя ў тым выпадку, калі фармальныя і семантычныя адносіны, якія існуюць паміж яе членамі, паўтараюцца хаця б у яшчэ адной сігніфікатыўнай апазіцыі дадзенай мовы. Непрапарцыянальныя апазіцыі называюцца ізаляванымі"⁴. У лагічным выглядзе прапарцыянальнасць можна апісаць як роўнасць рознасных мностваў дзвюх апазіцый: $A_1 - B_1 = A_2 - B_2$, $B_1 - A_1 = B_2 - A_2$; прапарцыянальнасць апазіцый A_1/B_1 і A_2/B_2 будзем абазначаць $A_1/B_1 \sim A_2/B_2$.

5.1. Даследуем адносіны паміж апазіцыямі *мой/ми* і *твой/ти*.

Для аналізу дадзеных апазіцый нам трэба раскрыць катэгорыю асобы (Ас.) у элементах *мой*, *ми*, *твой*, *ти*, якая з'яўляецца дыферэнцыяльнай прыметай элементаў вышэйназваных апазіцый.

$A_1 = \text{мой} = \{\text{Р.а.}, \text{Л.с.}, \text{Л.а.}, \text{Дэт.}, \text{Ас.1}\}$, $B_1 = \text{ми} = \{\text{Л.с.}, \text{Ас.1}\}$,

$A_2 = \text{твой} = \{\text{Р.а.}, \text{Л.с.}, \text{Л.а.}, \text{Дэт.}, \text{Ас.2}\}$, $B_2 = \text{ти} = \{\text{Л.с.}, \text{Ас.2}\}$,

$A_1 - B_1 = \{\text{Р.а.}, \text{Л.а.}, \text{Дэт.}\} = A_2 - B_2$, $B_1 - A_1 = \{\emptyset\} = B_2 - A_2$.

Адсюль па азначэнню ў 5. выцякае, што апазіцыя $A_1/B_1 \sim A_2/B_2$ ці *мой/ми* $\sim$ *твой/ти*.

Можна заўважыць, што прапарцыянальныя паміж сабой і астатнія апазіцыі, якія маюць такія ж наборы катэгорый: *мой/ми* $\sim$ *твой/ти* $\sim$ *наш/ни* $\sim$ *ваш/ви* $\sim$ *техен/им*.

5.2. Прапарцыянальныя апазіцыі валодаюць уласцівасцю транзітыўнасці (калі $X \sim Y$ і $X \sim C$, то $Y \sim C$). Калі даказаць, што *неин/и* $\sim$ *мой/ми*, то гэта будзе азначаць, што апазіцыя *неин/и* прапарцыянальна ўсім апазіцыям, згаданым у 5.1.

$A_1 = \text{мой} = \{\text{Р.а.}, \text{Л.с.}, \text{Л.а.}, \text{Дэт.}, \text{Ас.1}\}$, $B_1 = \text{ми} = \{\text{Л.с.}, \text{Ас.1}\}$,

$A_2 = \text{неин} = \{\text{Р.с.}, \text{Р.а.}, \text{Л.с.}, \text{Л.а.}, \text{Дэт.}, \text{Ас.3}\}$, $B_2 = \text{и} = \{\text{Р.с.}, \text{Л.с.}, \text{Ас.3}\}$,

$A_1 - B_1 = \{\text{Р.а.}, \text{Л.а.}, \text{Дэт.}\} = A_2 - B_2$, $B_1 - A_1 = \{\emptyset\} = B_2 - A_2$.

Умовы прапарцыянальнасці выкараны, а значыць, $A_1/B_1 \sim A_2/B_2$. Згодна з правіламі транзітыўнасці *неин/и* прапарцыянальна ўсім апазіцыям, якія прапарцыянальны *мой/ми* (гл. 5.1).

Як бачна, розны набор катэгорый у элементаў апазіцый *мой/ми* і *неин/и* не прычыць адносінам прапарцыянальнасці, бо дадатковая катэгорыя Р.с. прысутнічае ў абодвух элементах апазіцыі *неин/и*.

5.3. Апазіцыя *негов/му* мае такі ж набор катэгорый у поўнай і кароткай формах, што і *неин/и*, а значыць, таксама прапарцыянальна ўсім разгледжаным у 5.1.–5.2. апазіцыям.

5.4. Апазіцыя *свой/си*.

$A_1 = \text{свой} = \{\text{Р.а.}, \text{Л.а.}, \text{Дэт.}, \text{Р.}\}$, $B_1 = \text{си} = \{\text{Р.}\}$,

$A_2 = \text{мой} = \{\text{Р.а.}, \text{Л.с.}, \text{Л.а.}, \text{Дэт.}, \text{Ас.}\}$, $B_2 = \text{ми} = \{\text{Л.с.}, \text{Ас.}\}$,

$A_1 - B_1 = \{\text{Р.а.}, \text{Л.а.}, \text{Дэт.}\} = A_2 - B_2$, $B_2 - A_2 = \{\emptyset\} = B_1 - A_1$.

Адсюль *мой/ми* $\sim$ *твой/ти* $\sim$ *неин/и* $\sim$ *негов/му* $\sim$ *наш/ни* $\sim$ *ваш/ви* $\sim$ *техен/им* $\sim$ *свой/си*.

5.5. У 4.4. ужо закраналася пытанне аб рэлевантнасці для пары *негов/му* катэгорыі роду суб'екта-пасэсара (Р.с.). Ці карэктна гаварыць аб наяўнасці ў *негов/му* дадзенай катэгорыі, калі яна раскрываецца толькі негатыўна ("нежаночы род") ці комплексна ("мужчынскі + ніякі")? Для вырашэння гэтага пытання трэба ўвесці паняцце размеркаванасці катэгорый.

Катэгорыя лічыцца размеркаванай у сістэме, калі ўсе граемы дадзенай катэгорыі актуалізаваны ў дадзенай сістэме.

Напрыклад, катэгорыя асобы з'яўляецца размеркаванай у сістэме ПЗ балгарскай мовы, бо ўсе яе граемы (1, 2, 3 асобы) характарызуюць тыя ці іншыя формы ПЗ. Сфармулюем наступную аксіёму:

Рэлевантнымі для сістэмы з'яўляюцца толькі размеркаваныя ў дадзенай сістэме катэгорыі.

Так, для сістэмы ўказальных займеннікаў у балгарскай, французскай і некаторых іншых мовах нерэлевантнай аказваецца катэгорыя дэтэрміна-тыўнасці, бо ў дадзенай сістэме актуалізавана толькі граема азначальнасці, а неазначальнасць, практычна, не мае тут рэалізацыі.

Такім чынам, калі не ўлічваць негатыўную (комплексную) граему катэгорыі роду суб'екта-пасэсара (Р.с.) у ПЗ *негов* і *му*, то дадзеная катэго-

рия аказваецца неразмеркаванай у сістэме ПЗ балгарскай мовы, бо актуалізаванай з'яўляецца толькі грамема жаночы род" (у *неин/и*). А гэта азначае, што пры такім падыходзе катэгорыя Р.с. нерэlevantна для сістэмы ПЗ. Тады адпаведныя элементы апазіцый *неин/и* і *негов/му*, што лёгка ўбачыць, будуць утвараць нулявую апазіцыю (супадаць). Такое становішча супярэчыць рэчаіснасці, бо ў сферы маўлення формы *неин* і *негов*, *му* і *и* знаходзяцца ў адносінах дадатковага размеркавання. Такім чынам, трэба гаварыць аб рэlevantнасці для сістэмы ПЗ катэгорыі роду суб'екта-пасэсара, а значыць, аб размеркаванасці гэтай катэгорыі ў сістэме ПЗ, а адсюль, і аб наяўнасці ў мностве грамам ПЗ *негов* і *му* грамемы "нежаночы род", даволі спецыфічнай для балгарскай мовы.

5.6. У 4.–5.4. мы паказалі, што сістэма ПЗ сучаснай балгарскай мовы складаецца з васьмі прыватыўных на карысць поўнай формы апазіцый **поўная форма ПЗ/кароткая форма ПЗ**. Гэтыя апазіцыі з'яўляюцца ўзаемна прапарцыянальнымі. А ўсялякая серыя прыватыўных апазіцый, прапарцыянальных паміж сабой, называецца карэляцыяй⁵. Таму можна сказаць, што сістэма ПЗ сучаснай балгарскай мовы ўяўляе сабой карэляцыю з 8 апазіцый **поўная/кароткая форма ПЗ**.

6. Даследуем адносіны паміж поўнымі формамі ПЗ. Возьмем апазіцыю *мой/твой*, аналіз якой рэlevantны і для іншых апазіцый, якія складаюцца з ПЗ з аналагічным наборам катэгорый (*наш, ваш, техен*):

$A = \text{мой} = \{P.a., Л.с., Л.а., Дэт., Ас.1\}$, $B = \text{твой} = \{P.a., Л.с., Л.а., Дэт., Ас.2\}$, $A - B = \{Ас.1\}$, $B - A = \{Ас.2\}$, $A \cap B = \{P.a., Л.с., Л.а., Дэт.\}$.

Гэты дадзены адпавядаюць эквівалентнаму тыпу апазіцый. Астатнія 9 ніжэйназваных апазіцый **поўная форма / поўная форма** маюць такі ж характар, адрозніваючыся толькі якасцю рознасных мностваў і асновы параўнання: *мой/наш, ваш, техен*; *твой/наш, ваш, техен*; *наш/ваш, техен*; *ваш/техен*.

6.1. Апазіцыя *мой/неин*.

$A = \text{мой} = \{P.a., Л.с., Л.а., Дэт., Ас.1\}$, $B = \text{неин} = \{P.c., P.a., Л.с., Л.а., Дэт., Ас.3\}$, $A - B = \{Ас.1\}$, $B - A = \{P.c., Ас.3\}$, $A \cap B = \{P.a., Л.с., Л.а., Дэт.\}$.

Адсюль апазіцыі *мой/неин*; *мой/негов* эквівалентныя, а разам з тым і ўсе астатнія апазіцыі **поўная форма / поўная форма**, якія маюць элементы з такой жа структурай.

6.2. Апазіцыя *негов/неин*. Тут трэба раскрыць катэгорыю Р.с. Прадставім толькі рознасныя мноствы і аснову параўнання: $A - B = \{P.c. \text{ нежан.}\}$, $B - A = \{P.c. \text{ жан.}\}$, $A \cap B = \{P.a., Л.с., Л.а., Дэт., Ас.\}$. Апазіцыя эквівалентна.

6.3. Апазіцыя *мой/свой*.

$A - B = \{Л.с., Ас.1\}$, $B - A = \{P.\}$, $A \cap B = \{P.a., Л.а., Дэт.\}$.

Апазіцыя эквівалентна, як і ўсе астатнія апазіцыі **поўная форма/свой**.

6.4. Высветлілася, што ўсе элементы падсістэмы поўных форм ПЗ ўваходзяць адзін з адным у адносіны эквівалентнасці.

7. Апазіцыі **кароткая форма/кароткая форма**.

ми/ти. $A = \text{ми} = \{Л.с., Ас.1\}$, $B = \text{ти} = \{Л.с., Ас.2\}$, $A - B = \{Ас.1\}$, $B - A = \{Ас.2\}$, $A \cap B = \{Л.с.\}$.

Апазіцыя эквівалентна. Такія ж адносіны характэрны і для астатніх апазіцый **кароткая форма / кароткая форма**, з той толькі заўвагай, што ў апазіцыях, элементы якіх маюць несупадаючыя грамемы асобы і ліку суб'екта-пасэсара (напрыклад, *ми/ви*) і ва ўсіх апазіцыях з *си*, трэба ўлічваць "вынесеныя за дужкі" катэгорыі пасэсіўнасці і акцэнтаванасці, каб не атрымаць нулявую аснову параўнання.

8. Зробім праверку на адносіны гамагеннасці. Апазіцыя A_1/B_1 гамагенная з апазіцыяй A_2/B_2 , калі $A_1 \cap B_1 = A_2 \cap B_2$ (калі апазіцыі маюць тоесную аснову параўнання).

8.1. Апазіцыі поўных форм. *Мой/твой* і *твой/негов*.

$A_1 = \text{мой} = \{P.a., Л.с., Л.а., Дэт., Ас.1\}$, $B_1 = \text{твой} = \{P.a., Л.с., Л.а., Дэт., Ас.2\}$, $A_2 = \text{твой}$, $B_2 = \text{негов} = \{P.c., P.a., Л.с., Л.а., Дэт., Ас.3\}$, $A_1 \cap B_1 = \{P.a., Л.с., Л.а., Дэт.\} = A_2 \cap B_2$. Апазіцыі гамагенныя.

Такую ж основу параўнання маюць і ўсе апазіцыі, утвораныя элементамі, у якіх катэгорыя ліку суб'екта-пасэсара раскрываецца грамай "адзіночны лік" (*мой, твой, негов, неин*). Гэта гаворыць аб гамагеннасці паміж сабой усіх апазіцый, утвораных дадзенымі поўнымі формамі: *мой/твой, негов, неин; твой/негов, неин*. Выключэннем з'яўляецца толькі апазіцыя *негов/неин*, якая мае дадатковую катэгорыю роду суб'екта-пасэсара і яе основа параўнання не паўтараецца больш нідзе сярод апазіцый сістэмы ПЗ. Па азначэнню, калі апазіцыя не гамагенная ні з якой іншай апазіцыяй у мностве, тады дадзеная апазіцыя сігулярная ў дадзеным мностве⁶.

Апазіцыі **поўная форма / поўная форма**, элементы якіх маюць грамемаму "множны лік" катэгорыі ліку суб'екта-пасэсара, маюць основу параўнання {Р.а., Л.с. мн., Л.а., Дэт.}. Адсюль апазіцыі *наш/ваш, техен; ваш/техен* узаемна гамагенныя. Ад папярэдняй групы апазіцый яны адзначаюцца рэалізацыяй катэгорыі Л.с.

8.2. Няцяжка правесці, што апазіцыі **кароткая форма / кароткая форма** дакладна паўтараюць малюнак адносін апазіцый **поўная форма / поўная форма**: апазіцыі *ми/ти, му, и; ти/му, и* ўзаемна гамагенныя, апазіцыя *му/и* сігулярная, апазіцыі *ни/ви, им; ви/им* зноў жа ўзаемна гамагенныя.

8.3. Прапускаючы працэдуру аналізу, праканстатуем, што, акрамя згаданых, у сістэме ПЗ гамагенныя яшчэ наступныя апазіцыі: *мой/ваш, техен; твой/наш, техен; негов/наш, ваш; неин/наш, ваш* (аснова параўнання {Р.а., Л.а., Дэт.}); *негов/техен; неин/техен* ({Р.а., Л.а., Дэт., Ас.3}). Сігулярны *мой/наш; твой/ваш*.

Адносіны апазіцый **кароткая форма / кароткая форма** зноў жа сіметрычныя адносна апазіцый **поўная форма/поўная форма**.

Апазіцыі, у склад якіх уваходзіць ПЗ *свой*, гамагенныя ўсім апазіцыям з гэтым ПЗ, а таксама з апазіцыямі, якія маюць элементы з несупадаючымі грамамамі асобы і ліку (напрыклад, *мой/ваш*). Аснова параўнання дадзеных апазіцый {Р.а., Л.а., Дэт.}.

Апазіцыі *си* / **кароткая форма ПЗ** гамагенныя ўсім апазіцыям з *си* і апазіцыям з несупадаючымі грамамамі асобы і ліку суб'екта-пасэсара, як і ў апазіцый поўных форм. Аснова параўнання апазіцый, гамагенных з апазіцыямі *си* / **кароткая форма** {Пас., Акц.}.

8.4. Зробім наступную выснову: узаемаадносіны апазіцый **поўная/поўная форма і кароткая / кароткая форма ПЗ** сіметрычныя па адносінах гамагеннасці і сігулярнасці (8.–8.3).

Адносіны паміж поўнымі ПЗ і паміж кароткімі ПЗ таксама сіметрычныя па прымеце эквівалентнасці (6.–6.3.).

9. Такім чынам, сістэма ПЗ сучаснай балгарскай мовы прадстаўляецца як сістэма апазіцый трох тыпаў: **поўная форма ПЗ/кароткая форма ПЗ, поўная форма ПЗ/поўная форма ПЗ, кароткая форма ПЗ/кароткая форма ПЗ**. Сфера азначальнасці кожнага ПЗ апісана мноствам граем (ад 3 да 8), якія прадстаўляюць 9 катэгорый, рэлевантных для сістэмы ПЗ (3.1).

Можна сказаць, што арганізуючымі фактарамі сістэмы ПЗ сучаснай літаратурнай балгарскай мовы трэба лічыць, па-першае, карэлятыўнасць, па-другое, сіметрычнасць. У сваю чаргу, карэлятыўнасць складаецца з двух субфактараў – прыватыўнасці апазіцый **поўная/кароткая форма ПЗ** на карысць поўнай формы і прапарцыянальнасці апазіцый дадзенага тыпу паміж сабой. Фактар сіметрычнасці таксама абумоўліваецца двума субфактарамі – эквівалентнасцю поўных форм паміж сабой і кароткіх форм паміж сабой, а таксама паўтарэннем адносін гамагеннасці і сігулярнасці ў гэтых двух радах форм.

Такім чынам, лагічная інтэрпрэтацыя лінгвістычных апазіцый – гэта падыход, з дапамогай якога можа быць экспліцыраван характар займеннікавай прыналежнасці ў балгарскай мове і знойдзены характэрныя асновы параўнання фрагментаў моўнай сістэмы ў розных мовах.

¹ Некаторыя даследчыкі не ўлічваюць наяўнасці нулявых апазіцый. Гл., напрыклад, азначэнне апазіцый: Булыгина Т.В. // Исследования по общей теории грамматики. М., 1968. С.189.

² Таксама выкарыстоўваецца і тэрмін "лінгвістычны квант". Гл.: Маркус С. // Проблемы структурной лингвистики 1963. М., 1963. С.65.

³ Там жа. С.50 і наст.

⁴ Кантино Ж.П. // Принципы типологического анализа языков различного строя. М., 1972. С.78.

⁵ Там жа. С.85.

⁶ Гл.: Маркус С. // Проблемы... С.58.

І.К.ГЕРМАНОВІЧ

С.М.ГРАБЧЫКАЎ ЯК МОВАЗНАВЕЦ

Вядомы беларускі мовазнавец Сцяпан Мітрафанавіч Грабчыкаў нарадзіўся 13 мая 1923 г. у вёсцы Логвінава Горацкага раёна Магілёўскай вобласці ў сялянскай сям'і. У 1941 г. скончыў сярэднюю школу. З самага пачатку Вялікай Айчыннай вайны знаходзіўся ў арміі. Прымаў удзел у баях на Варонежскім, Заходнім і 1-м Украінскім франтах, вызваляў Манчжурый. Быў чатыры разы паранены, прычым апошні раз вельмі цяжка. У 1946 г. дэмабілізаваўся па інваліднасці і паступіў на філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Скончыўшы ўніверсітэт, працаваў выкладчыкам, затым старшым выкладчыкам у Маладзечанскім настаўніцкім інстытуце (1951–1955), Полацкім педагагічным інстытуце (1956), загадчыкам вучэбнай часткі Маладзечанскага інстытута ўдасканалення настаўнікаў (1956–1957), старшым рэдактарам у выдавецтве "Народная асвета" (1957–1968), старшым навуковым супрацоўнікам у навукова-даследчым Інстытуце педагогікі Міністэрства народнай асветы БССР (1969), а з 1970 г. да выхаду на пенсію па ўзросту – старшым выкладчыкам, затым дацэнтам на кафедры стылістыкі і літаратурнага рэдагавання факультэта журналістыкі ў Белдзяржуніверсітэце. Памёр 14 мая 1994 г.

Галоўным аб'ектам навуковых заняткаў С.М.Грабчыкава была лексікаграфія. Падчас работы ў выдавецтве "Народная асвета" ён склаў "Слоўнік мовы В.Дуніна-Марцінкевіча". Гэта вельмі грунтоўная мовазнаўчая праца – 1011 старонак машынапісу. Яна ўключае ўсю лексіку мастацкіх твораў пісьменніка, напісаных на беларускай мове, беларускую лексіку двухмоўных каamedый "Сялянка" і "Залёты" і лексіку перакладу на беларускую мову дзвюх частак паэмы А.Міцкевіча "Пан Тадэвуш". Самастойныя і службовыя часціны мовы пададзены асобнымі слоўнікавымі артыкуламі ў алфавітным парадку. Іх звыш 6400, не лічачы адсылачных. У асобных артыкулах вылучаны амонімы і іх разнавіднасці, прыслоўі, якія па паходжанню з'яўляюцца формамі творнага склону назоўнікаў (*вечарам, мігам*), зборныя назоўнікі (*бацвінне, збожжа*), назоўнікі, прыметнікі і прыслоўі з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі (*аконца, беленькі, дробненька*), формы вышэйшай і найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў і якасных прыслоўяў (*бязлейшы, бліжэй*), формы дзеясловаў закончанага і незакончанага трыванняў (*адмовіць–адмаўляць, вывесці–выводзіць*), аддзеяслоўныя выклічнікі (*кіў, глядзь, цап*).

Загалоўкамі слоўнікавых артыкулаў змяняльных слоў з'яўляюцца іх зыходныя формы. Калі зыходная форма ў тэкстах не сустракаецца, то ў якасці загалоўнай даецца сучасная літаратурная. Пасля загалоўка ў дужках пералічваюцца ўсе фанетыка-арфаграфічныя і граматычныя варыянты слова, напрыклад: **аканом** (*аконам, коман, акамон*), **зайграць** (*заіграць, заграць*), **зажыць** (*зажыці*). Яны потым змяшчаюцца і ў адпаведным алфавітным месцы слоўніка, але без лексікаграфічнай апрацоўкі, з адсылайкай да артыкулаў, дзе разгледжаны асноўныя формы слова. Тлумачацца (апісальна або праз сучасныя літаратурныя сінонімы) лексічныя значэнні толькі тых слоў, якія полісемантычныя або малавядомыя ў сучаснай беларускай літаратурнай мове (вузкамясцовыя дыялектызмы, запазычаныя з польскай і рускай моў). Да запазычанняў прыводзяцца іх іншамовныя эквіваленты з перакладам на беларускую мову, напрыклад: **Ахвіцыялісты**. Польск. *oficialista* – канторшчык, служачы ў маёнтку; **Прыбыль**. Руск. *прибыль* – прыбытак.

Даволі падрабязна ў слоўнікавых артыкулах раскрываюцца значэнні службовых слоў-прыназоўнікаў і злучнікаў. Пасля тлумачэння значэнняў

адзначаецца колькасць ужывання слова ў тэкстах пісьменніка, прыводзяцца ілюстрацыйныя прыклады з указаннем творца і старонкі выдання. Заканчваюцца артыкулы пералікам усіх выкарыстаных пісьменнікам граматычных форм змяняльных слоў (ліку, роду, склону, ладу, часу, асобы), акрамя тых, якія ёсць у ілюстрацыйных прыкладах. Пералічваюцца пасля граматычных форм і фразеалагізмы з разглядаемым словам. Тапонімы і антрапонімы пададзены з указаннем частотнасці, граматычных форм і паспартызацияй у дадатку да слоўніка.

Гэты слоўнік С.М.Грубчыкава быў першым з такога тыпу прац у беларускай лексікаграфіі. Ён выкананы вельмі кваліфікавана і атрымаў высокую ацэнку спецыялістаў, аднак, на жаль, пакуль што яшчэ не выдадзены. На аснове гэтага слоўніка С.М.Грубчыкаў напісаў і ў 1968 г. абараніў кандыдацкую дысертацыю пад назвай "Слоўнік мовы В.І.Дуніна-Марцінкевіча і важнейшыя асаблівасці лексікі пісьменніка". Ва ўводзінах да яе дадзена характарыстыка гістарычнай эпохі і грамадска-палітычных умоў, у якіх жыў і тварыў В.І.Дунін-Марцінкевіч, раскрываецца месца яго ў беларускай літаратуры і роля ў развіцці беларускай літаратурнай мовы. З трох глаў першая прысвечана агульнай характарыстыцы складзенага С.М.Грубчыкавым слоўніка і кароткаму апісанню яго структуры, у другой даецца частотная характарыстыка лексікі пісьменніка па ступені ўжывальнасці асобных слоў, у трэцяй жа слоўнік лексікі В.І.Дуніна-Марцінкевіча супастаўляецца са слоўным саставам сучаснай беларускай літаратурнай мовы, разглядаюцца значэнні і паходжанне слоў, якія ў ёй не замацаваліся.

У 1977 г. С.М.Грубчыкаў выдаў кнігу "Цяжкія выпадкі ўжывання блізкіх па гучанню слоў". Яна з'яўляецца фактычна слоўнікам паронімаў беларускай мовы. "Асноўныя цяжасці, з якімі часцей за ўсё даводзілася мець справу пры падрыхтоўцы дапаможніка, — піша аўтар ў "Прадмове", — заключаліся не толькі ў размежаванні такіх моўных з'яў, як паранімія—сінанімія (*журавінавы — журавінны, турыстычны — турыцкі*), паранімія—аманімія (*атлас — атлас, вяраны — вараны*) у вызначэнні семантыкі паранімічных пар, размежаванні адценняў значэння і выяўлення іх субардынацыі, але і ў адборы найбольш яркіх для ілюстрацыі прыкладаў, у якіх ужыванне слова было б дакладным і не выклікала сумнення" (с.6). Адзначаючы далей, што не мелася на ўвазе вырашаць тэарэтычныя пытанні параніміі і сумежных з'яў, ён заключае: "Асноўная ўвага пры стварэнні дапаможніка бачылася якраз у чыста практычным, прыкладным яго прызначэнні: выявіць, супаставіць, аб'яднаць у рады і растлумачыць словы блізкія па гучанню, але розныя па значэнню — тыя словы, якія часта блытаюць. Таму тут могуць сустрэцца як паронімы ў вузкім разуменні слова, так і іншыя пары слоў, узаемазамена якіх не толькі магчыма тэарэтычна, але нярэдка сустракаецца ў моўнай практыцы" (с.6).

Слоўнік складаецца з 718 артыкулаў, размешчаных у алфавітным парадку па першаму кампаненту лексічнага рада, напрыклад: *альянс — альяс, вытворны — вытворчы, грамадзянскі — грамадскі, дзейны — дзейсны, дрэўка — дрэўца, жыллёвы — жылы, знясілець — знясіліць, імігрант — эмігрант, кампаставаць — кампасціраваць, метэарыт — метэор, нечуваны — нячутны, падсмальваць — падсмольваць, пансіон — пансіянат, рухавы — рухомы, сальда — сальта, статус — статус, тафта — тахта, уласніцкі — уласны, факт — фактар, фармаваць — фарміраваць, цікавы — цікаўны, чалавечны — чалавечы, штабель — штапель, экскаватар — эскалатар, ярына — ярыца і інш.*

Сустракаюцца такія словы не толькі парамі, але і па тры (112 выпадкаў), чатыры (29 выпадкаў), пяць (4 выпадкі) і нават шэсць слоў (2 выпадкі) у адным радзе: *абыходак — абыходжанне — абыходлівасць, бульбоўнік — бульбяні — бульбянішча, вынаходлівасць — вынаходніцтва — вынаходства, ганарлівы — ганарысты — ганаровы, дажджавальны — дажджавы — дажджысты, звадлівы — звадніцкі — звадны — зводніцкі — зводны, чытальніцкі — чытальны — чытацкі — чытабельны — чытальны, гніенне — гніласць — гнілата — гніллё — гнілушка — гніль, духавы — духмяны — духоўны — душэўны — душавы — душны.*

Усяго ў слоўніку разгледжана 1626 слоў. Будова слоўнікавых артыкулаў даволі простая: пасля загалоўка, у якасці якога выступае слоўны рад,

тлумачыцца значэнне кожнага слова (пры дапамозе сінонімаў або апісальна) і звычайна ілюструецца адным тэкставым прыкладам з указаннем аўтара або крыніцы, калі гэта газета, часопіс або калектыўны твор, зрэдку прыводзяцца выпадкі няправільнага ўжывання ў друку слова з указаннем, якое замест яго трэба было выкарыстаць. Напрыклад:

Кавадла — кувалда

Кавадла — жалезная падстаўка асобай формы — апора для коўкі метала.

У кузні глуха гухаў аб *кавадла* молат і цяжка соп кавальскі мех (*Б.Сачанка*).

Кувалда — вялікі ручны молат.

Не чуў я, як ля чорных катлаванаў узывалі, глушачы крыкі будаўнікоў, бульдозеры і як бухалі *кувалды* ў майстэрнях, наспех збітых з дошак (*М.Вышынскі*).

Няправільна. Бацька ў гэты момант вынес ад горна распалены да чырвані прут, палажыў яго на *кувалду* (трэба: кавадла). (*В.Хомчанка*).

Заканчваецца слоўнік індэксам слоў з указаннем старонкі, на якой кожнае разгледжана.

У 1994 г. выйшаў створаны С.М.Грабчыкавым "Слоўнік паронімаў беларускай мовы". Ён з'яўляецца другім, значна пашыраным і перапрацаваным выданнем кнігі "Цяжкія выпадкі ўжывання блізкіх па гучанню слоў", хоць гэта і не агаворана. У слоўніку ўжо 1120 артыкулаў, у якіх разгледжана звыш 3300 слоў. Артыкулы дапоўнены новымі звесткамі. Так, да некаторых слоў даюцца граматычныя і стылістычныя паметы: *адз. няма, безас., зак., зб., гіст., разм., спец., уст.* і інш.; дзе ёсць патрэба, адзначаецца неаднолькавы характар у спалучальнасці слова-пароніма з іншымі словамі: **абагуліць** (*звычайна пра што-н. канкрэтнае*): маёмасць, зямлю, жывёлу і г.д. // **абагульніць** (*звычайна пра што-н. абстрактнае*): вопыт, думкі, назіранні і г.д.; пры неабходнасці ўказваецца на асаблівасці ў кіраванні дзеяслоўных форм: **абяссілець**//**абяссіліць** (каго-што) **бялець**//**бяліць** (што); да падобных паранімічных слоў у якасці дадатковай характарыстыкі прыводзяцца сінонімы або амонімы. Карацей кажучы, зроблена ўсё тое, аб пажаданасці чаго аўтар гаварыў у "Прадмове" да "Цяжкіх выпадкаў ужывання блізкіх па гучанню слоў", заключаючы, што "усё гэта ў значнай ступені садзейнічала б выбару патрэбнага слова для кожнай канкрэтнай сітуацыі, аказала б вялікую дапамогу пры канструяванні правільнай, дакладнай фразы" (с.8).

Аманімія і паранімія бывае не толькі ўнутрымоўнай, але і міжмоўнай, асабліва калі мовы блізкароднасныя. Руска-беларускай аманіміі і параніміі С.М.Грабчыкаў прысвяціў працу "Межъязыковые омонимы и паронимы. Опыт русско-белорусского словаря" (1980). У гэтым даведніку за аб'ект разгляду ўзяты словы рускай і беларускай моў, якія поўнасю або часткова супадаюць па гучанню ці напісанню, але адрозніваюцца сваімі лексічнымі значэннямі, напрыклад: **качка** — гайданка і **качка** — вадаплаўная птушка, **жалоба** — скарга і **жалоба** — смутак, **суконка** — кавалак шарсцяной тканіны і **сукенка** — жаночае верхняе адзенне, **мэта** — знак і **мэта** — пастаўленая задача, **парад** — агляд войска ці спартсменаў і **парад** — форма роднага склону множнага ліку ад "парада" — павучанне і г.д.

Такіх рускіх слоў у слоўніку 539, а беларускіх — 574. Яны разгледжаны ў 523 артыкулах. За загалолак артыкула ўзяты рускія словы з перакладам іх на беларускую мову. Кампаненты супастаўленых лексічных радоў (звычайна пар), якія поўнасю ці часткова супадаюць па гучанню, выдзелены тлустым шрыфтам. Далей паасобку раскрываюцца іх значэнні з падкрэсліваннем сямантычнай розніцы і ілюструюцца тэкставымі прыкладамі. Да некаторых лексем даюцца стылістычныя паметы, часам прыводзяцца прыклады няправільнага ўжывання слова ці яго значэння ў друку. Агульны выгляд слоўнікавых артыкулаў такі:

Гостинец — гасцінец

Тракт, большак — **гасцінец**

Гостинец — подарок (чаще о сладостях).

Без якіх-нібудзь, хоць бы самых пустых покупок з ярмаркі не вяртаўся нікто. Кожны хазяін лічыў сваім долгам прывезці *гостинцы* для ўсех дамашніх, асабліва восеню, калі ў хазяйстве з'яўляліся кое-якія грошы (*Н.Рыленков*).

Гасцінец — вялікая прасадкая дарога (звычайна абсаджаная дрэвамі); шлях.

Вербалоз над канавамі і стаўкамі аздобіўся пушыстымі кошкімі, паціямнелі бярозы каля *гасцінца*, павіслі на іх голлі жаўтлявыя завушнічкі (*Т.Хадкевіч*).

Паколькі знешняе падабенства разгледжаных С.М.Грабчыкавым слоў часта бывае прычынай змешвання іх у моўнай практыцы, гэты слоўнік адыграў вялікую ролю ў павышэнні культуры вуснай і пісьмовай рускай мовы ў беларусаў і вуснай і пісьмовай беларускай мовы ў рускіх. Ён быў вельмі высока ацэнены ў друку. Аб гэтым сведчаць ужо самі загаловкі некаторых рэцэнзій: "Кніга, патрэбная кожнаму", "На карысць культуры мовы".

С.М.Грабчыкаў з'яўляецца аўтарам двух перакладных слоўнікаў. "Русско-белорусский словарь" (1965) адрасаваны вучням і настаўнікам сярэдняй школы. Гэтым абумоўлен прынцып адбору для яго слоў і характар іх падачы. Як адзначана ў прадмове "Коротко о словаре", з найбольш ужывальных літаратурных слоў узяты толькі тыя, якія маюць якое-небудзь адрозненне ў рускай і беларускай мовах, а менавіта: 1) Зусім розныя па гукавому саставу словы: *отец* — *бацька*, *ужин* — *вячэра*; 2) Словы з неаднолькавымі суфіксамі: *агитационный* — *агітацыйны*, *читатель* — *чытач*; 3) Словы, якія адрозніваюцца граматычным родам або лікам: *мозоль*, жаночы род — *мазоль*, мужчынскі род, *салат*, мужчынскі род — *салата*, жаночы род, *грудь*, адзіночны лік — *грудзі*, множны лік, *чернила*, множны лік — *чарніла*, адзіночны лік; 4) Словы аднакаранёвыя, якія адрозніваюцца месцам націску: *вѣрба* — *вярба*, *крапива* — *краніва*.

У якасці рэестравых пададзены і рускія словы з мяккімі зычнымі *д*, *т*, якім у аднакаранёвых беларускіх словах адпавядаюць цвёрдыя *д*, *т* або зычныя гукі *дз*, *ц* (*директор* — *дырэктар*, *температура* — *тэмпература*, *командировка* — *камандзіроўка*, *течение* — *цячэнне*), на той падставе, што яны "при переводе вызывают трудности в произношении и написании" (с.3).

Рэестравая частка налічвае каля 15300 рускіх слоў. Кожнае з іх перакладаецца адным беларускім, а калі некалькімі, то на першым месцы ставіцца найбольш адпаведнае па значэнню і найбольш ужывальнае, пры гэтым семантычна блізкія перакладныя адпаведнікі раздзяляюцца коскамі, а семантычна аддаленыя — кропкай з коскай, напрыклад: **грёзы** — мроя, летуценне, **неискушённый** — неспрактываваны, недасведчаны, **перепутье** — ростань, раздарожжа, скрыжаванне, **свивать** — звіцаць; скручваць, **томительность** — пакутлівасць, нясцерпнасць, **умалять** — прымяншаць; прыніжаць, зніжаць, **хватиться** — агледзецца; кінуцца; пачаць шукаць.

Розныя значэнні слова падзены пад цыфрам і аддзелены адно ад другога кропкай з коскай, пры гэтым з мэтай аблегчыць разуменне ці размежавань значэнні ў дужках даюцца паясненні, напрыклад: **грести** 1. (*вёслами*) веславаць; 2. (*сено*) грэбці; **двойной** 1. (*вдвое больший*) двойны; 2. (*состоящий из двух однородных частей*) падвойны, дубальтовы; **пища** 1. ежа; (*съестные припасы*) харч; (*кушанье*) страва, яда; (для животных) корм; 2. **перен.** пажытак, пажыва.

З гэтай жа мэтай у асобных выпадках даюцца граматычныя і іншыя паметы: *деепр.* — деепричастие, *ед.* — единственное число, *ж.* — женский род, *м.* — мужской род, *межд.* — междометие, *нескл.* — несклоняемое слово, *превосх. ст.* — превосходная степень, *страд.* — страдательный залог, *усил.* — усилительная частица, *анат.* — анатомия, *биол.* — биология, *геогр.* — география, *канц.* — канцелярское выражение, *охотн.* — охотничий термин, *юр.* — юридический термин і інш. Пры беларускіх словах, якія адрозніваюцца ад эквівалентных рускіх спосабам кіравання залежнымі словамі, часта прыводзяцца пытанні склонаў, напрыклад: **издеваться** здзекавацца (з каго-чаго); **сообразно** адпаведна (чаму); згодна (з чым); **чуждый** чужы; далёкі (ад чаго).

"Русско-белорусский словарь" пяць разоў перавыдаваўся. У 3-е выданне (1976) уключаны дадатак, які змяшчае найбольш ужывальныя рускія імёны (мужчынскіх — 132, жаночых — 102) з імем па бацьку для мужчын і жанчын і перакладам іх на беларускую мову. 4-е выданне (1985) з'яўляецца дапоўненым і дапрацаваным. У ім колькасць рэестравых рускіх слоў даведзена да 16000, удакладнены пераклад некаторых з іх, пашырана колькасць граматычных і стылістычных памет. Іншыя выданні (1990, 1993) выйшлі без змен.

Такім жа па прызначэнню, аб'ёму, прынцыпах адбору слоў і характару іх падачы з'яўляецца складзены С.М.Грабчыкавым "Беларуска-рускі слоў-

нік" (1970). Ён перавыдаваўся тры разы (1975, 1991, 1993) з некаторымі дапаўненнямі і ўдакладненнямі.

С.М.Грабчыкаў прымаў удзел і ў складанні "Арфаграфічнага слоўніка беларускай мовы для пачатковай школы", які ўжо вытрымаў шэсць выданняў (1968, 1972, 1977, 1982, 1987, 1992). У ім каля 7000 слоў, якімі часта прыходзіцца карыстацца вучням 1–3 класаў. Характэрнай асаблівасцю гэтага слоўніка з'яўляецца тое, што словы забяспечаны граматычнымі паметамі (род, лік назоўнікаў), да многіх змяняльных слоў прыводзяцца іх граматычныя (склонавыя і асабовыя) формы.

С.М.Грабчыкаў вядомы як складальнік зборнікаў мастацкіх і публіцыстычных твораў для школьнікаў: "Вершы, аднаактовыя п'есы" (1961), "Слова аб роднай прыродзе" (1963; 2-е выд., 1968, 3-е выд., 1989), "Чырвоныя лісткі календара" (1966, 2-е выд., 1984). Часта ён выступаў у друку з артыкуламі па гісторыі беларускай літаратурнай мовы, па беларускай лексікаграфіі, па культуры беларускай мовы, з рэцэнзіямі на новыя беларускія мовазнаўчыя працы.

Уклад С.М.Грабчыкава ў беларускае мовазнаўства, асабліва ў беларускую лексікаграфію, вельмі значны. Створаныя ім слоўнікі не старэюць з часам, па-ранейшаму дапамагаюць авалоданню мовамі і працягваюць перадавацца.

А.А. ЛУКАШАНЕЦ

ГРАМАТЫКА-СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ АСПЕКТ СЕМАНТЫКІ СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫХ СРОДКАЎ

Семантыка словаўтваральных сродкаў, ці, інакш кажучы, словаўтваральнае значэнне, вызначаецца шляхам суаднясення семантыкі матывавальнага слова з семантыкай матываванага слова. Пры гэтым словаўтваральным значэннем лічыцца тая частка семантыкі матываванага слова, якой яно адрозніваецца ад свайго матывавальнага. Паколькі і матывавальнае, і матываванае словы (база і сінтагма) адносяцца да субстанцыяльных адзінак словаўтварэння лексічнага ўзроўню¹ і акрамя лексічнага значэння характарызуюцца граматычнай аформленасцю, то пры вызначэнні словаўтваральнага значэння, носьбітам якога ў структуры матываванага слова з'яўляецца словаўтваральны фармант, павінна ўлічвацца не толькі лексічная, але і граматычная семантыка гэтых адзінак. Больш таго, можна нават сцвярджаць, што словаўтваральнае значэнне фарманта таксама спалучае ў сабе элементы як лексічнай, так і граматычнай семантыкі. Найбольш яскрава гэта ўласцівасць праяўляецца пры суфіксальным словаўтварэнні, бо акрамя дадатковага сэнсавага значэння, якім суфіксальны дэрыват адрозніваецца ад свайго матывавальнага, словаўтваральны суфікс абавязкова афармляе матываванае слова і граматычна – адносіць яго да пэўнай часціны мовы, а ў межах словаўтварэння назоўнікаў указвае на пэўны граматычны род дэрывата. У сувязі з гэтым заканамерным з'яўляецца пытанне: як граматычныя асаблівасці матывавальных слоў уплываюць на граматычнае афармленне слоў матываваных і як словаўтваральная семантыка фармантаў суадносіцца з граматычнай маркіроўкай матывавальных і матываваных лексічных адзінак.

Названы аспект уяўляецца нам дастаткова істотным пры апісанні семантыкі словаўтваральных сродкаў і іх класіфікацыі і можа быць названы граматыка-словаўтваральным, паколькі заснаваны на граматычных характарыстыках субстанцыяльных адзінак словаўтварэння (базы, фарманта і сінтагмы). У спалучэнні з лексіка-словаўтваральным (улічвае суадносіны лексічнай семантыкі базы і сінтагмы) і ўласна-словаўтваральным (улічвае непасрэдна семантыку фарманта і дае магчымасць класіфікаваць матываваныя адзінкі з пункту погляду анамасіялагічных катэгорый) граматыка-словаўтваральны аспект дае магчымасць ажыццявіць максімальна поўную і несуупрэжлівую класіфікацыю словаўтваральных сродкаў беларускай мовы з улікам іх семантычных сувязей. У гэтым артыкуле якраз і прапануецца фрагмент такога апісання на матэрыяле мадыфікацыйных суфіксальных назоўнікаў.

Перш за ўсё граматыка-словаўтваральны аспект прадугледжвае ўлік часцінамоўнай прыналежнасці матывавальнага і матываванага слоў, што дае магчымасць вызначыць граматычныя межы мадыфікацыйнага словаўтварэння ў адносінах да мутацыйнага і транспазіцыйнага (гл. табл.1).

Табліца 1

Род матываванага слова	Род матывавальнага слова		
	назоўнік	прыметнік	дзеяслоў
назоўнік	мутацыйнае мадыфікацыйнае	мутацыйнае транспазіцыйнае	мутацыйнае транспазіцыйнае
прыметнік	мутацыйнае	мадыфікацыйнае	мутацыйнае
дзеяслоў	мутацыйнае	мутацыйнае	мадыфікацыйнае

Як відаць з прыведзенай табліцы, мадыфікацыйнае словаўтварэнне назоўнікаў абмежавана толькі адной пазіцыяй з магчымых дзевяці і адносіцца да так званага "унутранага" словаўтварэння².

Паколькі для назоўніка адной з найбольш істотных класіфікацыйных катэгорый з'яўляецца катэгорыя роду, наступным крокам павінна стаць дэталізацыя мадыфікацыйных утварэнняў паводле граматычнага роду матывавальных і матываваных слоў (гл.табл.2, на якой паказана размеркаванне назоўнікаў са значэннем "зборнасці").

Табліца 2

Род матываванага слова		Род матывавальнага слова			
		мужчынскі	жаночы	ніякі	Pluralia tantum
		1	2	3	4
мужчынскі	а	+	+	—	—
жаночы	б	+	+	+	—
ніякі	в	+	+	+	—
Pluralia tantum	г	—	—	—	—

Такім чынам, мадыфікацыйныя намінацыі з граматыка-словаўтваральнага пункту погляду могуць быць прадстаўлены шаснаццацю камбінацыямі (найбольш верагодныя дзевяць). У залежнасці ад канкрэтнага мадыфікацыйнага значэння колькасць граматыка-словаўтваральных камбінацый можа хістацца ад мінімальнай да максімальнай. Пры гэтым кожны тып граматыка-словаўтваральных суадносін паміж матывавальным і матываваным словам можа быць прадстаўлены некалькімі словаўтваральнымі фармантамі рознай прадуктыўнасці.

1. Намінацыі з мадыфікацыйным значэннем "жаночасці" (пазіцыя 1б):

- к-а: беларуска, кіргізка, артыстка, студэнтка, пасажырка;
- анк-а (-янк-а): карэянка, кітаянка, французжанка, гаранка;
- јанк-а: бразільянка;
- ыцянк-а: негрыцянка;
- іц-а (-ыц-а): зласлівіца, царыца, вайчыца;
- чыц-а (шчыц-а): буфетчыца, выкладчыца, вагаўшчыца;
- ніц-а: вартайніца, пачынальніца, прадказальніца;
- іх-а (-ых-а): майстрыха, крайчыха;
- ш-а: генеральша;
- ін-я (ын-я): графіня, княгіня, рабыня, гераіня;
- ыс-а: абатыса, актрыса;
- эс-а (-ес-а): баранэса, патранеса;
- ц-я: свацця;
- н-я: ілгуння;
- ін-а (-ын-а): кузіна, сіньярына;
- аддзя: пападдзя.

II. Намінацыі са значэннем "мужчынскасці" (пазіцыя 2а): -ак-Ø: вядзьмак, гусак.

III. Намінацыі са значэннем "зборнасці". У беларускай мове назоўнікі са значэннем "зборнасці" ўтвараюцца ад назоўнікаў усіх трох родаў і ў сваю

чаргу могуць таксама належаць да любога роду, г.зн. могуць рэалізаваць дзевяць найбольш верагодных пазіцый суадносін. Напрыклад: суф. *-j-o* (*-j-э, -дз-е, -з-е, -з-ё, -л-е, -н-е, -н-ё, -с-е, -ц-е, -ц-ё, -ч-а*): *афіцэр – афіцар'ё* (*афіцар-й-о*), *звер – звяр'ё, дуб – дуб'ё, вяз – вяззе, камень – каменне, карань – карэнне, каршун – каршуннё* і інш. (пазіцыя 1в); *баба – баб'ё, калода – калоддзе* (пазіцыя 2в); *пяро – пер'е, жалеза – жалеззе* (пазіцыя 3в);

суф. *-н-я*: *салдат – салдатня, шафёр – шафярня* (пазіцыя 1б);

суф. *-ij-a* (*-ыj-a*), *-ерыj-a*: *інжынер – інжынерыя, арыстакрат – арыстакратыя, інтэлігент – інтэлігенцыя, жандарм – жандармерыя* (пазіцыя 1б);

суф. *-ik-a* (*ык-a*): *сімвал – сімволіка, метад – методыка, рытм – рытміка* (пазіцыя 1б);

суф. *-атык-a*: *праблема – праблематыка, тэма – тэматыка* (пазіцыя 2б);

суф. *-няк*: *дуб – дубняк* (пазіцыя 1а); *бязроза – безразняк* (пазіцыя 2а);

суф. *-ур-a*: *прафесар – професура, агент – агентура, кліент – кліентура* (пазіцыя 1б);

суф. *-ой-е, -ай-ё, -эў-е, -ей-е*: *куст – кустоўе, гад – гадаўё, воўк – вайкаўё, пень – пнеўе, корч – карчэўе* (пазіцыя 1в);

суф. *-в-a*: *брат – братва* (пазіцыя 1б); *дзіця – дзятва* (пазіцыя 3б);

суф. *-ар-a*: *мошка – машкара* (пазіцыя 2б) і інш.

Як відаць з прыкладаў, адна і тая ж пазіцыя можа быць прадстаўлена ўтварэннямі з рознымі фармантамі. Акрамя таго, утварэнні з адным і тым жа фармантам могуць належаць да розных пазіцый, г.зн. з дапамогай аднаго і таго ж суфіксальнага фарманта могуць быць утвораны лексічныя адзінкі ад назоўнікаў любога з трох родаў.

З другога боку, некаторыя фарманты са значэннем зборнасці выразна маркіраваны па граматычнаму роду матывавальнага слова. Так, з дапамогай суф. *-ij-a* (*-ыj-a*) утвараюцца зборныя назоўнікі толькі ад назоўнікаў мужчынскага роду, г.зн. займаюць у табліцы пазіцыю 1б: *інжынер – інжынерыя, арыстакрат – арыстакратыя*. Тое ж самае ўтварэнні з суф. *-ik-a* (*-ык-a*): *метад – методыка, рытм – рытміка, тапонім – тапаніміка* і інш.

IV. Намінацыі са значэннем "адзінкавасці". Назоўнікі з гэтым значэннем утвараюцца з дапамогай суф. *-ін-a* (*-ын-a*) і *-інк-a* (*-ынк-a*) і могуць займаць у табліцы некалькі пазіцый:

пазіцыя 1б: *гарох – гарошына, жэмчуг – жамчужына, вінаград – вінаградзіна, снег – сняжынка, пыл – пылінка*;

пазіцыя 2б: *бульба – бульбіна, салом – саломіна, цэгла – цагліна; трава – травінка*;

пазіцыя 3б: *жалеза – жалезіна, зерне – зярнінка*;

пазіцыя 4б: *штаны – штаніна, лейцы – лэйчына; крупы – крупінка*.

V. Намінацыі са значэннем "памяншальнасці". Словаўтваральнае значэнне "памяншальнасці" (часта ў спалучэнні са значэннем "ласкальнасці") у сучаснай беларускай мове рэалізуюць разнастайныя суфіксальныя фарманты, якія далучаюцца да назоўнікаў усіх трох родаў і *Pluralia tantum*. Напрыклад:

суф. *-ік* (*-ык*): *нож – ножык, дождж – дожджык, дом – домік*; суф. *-ок*: *лес – лясок, воз – вазок, бераг – беражок*; суф. *-чык*: *вагон – вагончык, аўтамабіль – аўтамабільчык* і інш. (пазіцыя 1а);

суф. *-к-a*: *бязроза – бязрозка, хата – хатка, дарога – дарожка, ластайка – ластавачка* і г.д. (пазіцыя 2б);

суф. *-ц-a*: *акно – акенца, палена – паленца*; суф. *-к-a*: *вуха – вушка*; суф. *-ейк-a*: *лета – лецеўка, сонца – сонейка* і інш. (пазіцыя 3в).

Такім чынам, прыведзены моўны матэрыял дазваляе выдзеліць некалькі тыпаў суадносін словаўтваральных значэнняў у іх дачыненні да граматычнага роду матывавальнага і матываванага слоў:

1. Словаўтваральнае значэнне абумоўлена родам матывавальнага слова і прадвызначае род матываванага слова. Напрыклад: значэнне "жаночасці":

база (м.р.) – сінтагма (ж.р.); значэнне "мужчынскасці": база (ж.р.) – сінтагма (м.р.).

2. Словаўтваральнае значэнне не звязана з канкрэтным родам матывавальнага слова, але прадвызначае пэўны род матываванага. Параўн.: значэнне "адзінкавасці": база (любый род, а таксама *Pluralia tantum*) – сінтагма (ж.р.).

3. Словаўтваральнае значэнне не звязана непасрэдна з родам матывавальнага і матываванага слоў. Намінацыі з даным значэннем могуць утварацца ад слоў усіх трох родаў і адносіцца таксама да ўсіх трох родаў. Напрыклад, значэнне "зборнасці": база (любый граматычны род) – сінтагма (любый граматычны род).

4. Своеасаблівую разнавіднасць складаюць значэнні, якія не звязаны непасрэдна з якім-небудзь родам матывавальнага і матываванага слоў, але род матывавальнага абавязкова прадвызначае пэўны род матываванага. Напрыклад, значэнне "памяншальнасці": база (м.р.) – сінтагма (м.р.), база (ж.р.) – сінтагма (ж.р.), база (н.р.) – сінтагма (н.р.), база (Pl. tant.) – сінтагма (Pl. tant.).

Уключэнне словаўтваральнага значэння ў той ці іншы тып суадносін залежыць у пэўнай ступені ад трактоўкі гэтага словаўтваральнага значэння. Так, калі мадыфікацыйнае значэнне "недаросласці" абмежаваць толькі ўтварэннямі тыпу *качаня*, *гусяня*, *зайчання* і да т.п., то яно будзе адназначна аднесена да другога тыпу. Калі ж значэнне "недаросласці" разумець шырэй і ўключаць у яго намінацыі тыпу *кавальчук*, *пісарчук* і інш, то тады яго трэба ўключаць у трэці тып суадносін.

Табліца 3

Словаўтваральнае значэнне	Род фарманта				Род матывавальнага слова			
I	II				III			
	мужчынскі	жаночы	ніякі	<i>Pluralia tantum</i>	мужчынскі	жаночы	ніякі	<i>Pluralia tantum</i>
	1	2	3	4	1	2	3	4
а жаночасці		-к-а			+	—	—	—
		-анк-а			+	—	—	—
		-ыц-а			+	—	—	—
		-чыц-а			+	—	—	—
		-ніц-а			+	—	—	—
		-ін-я /-ын-я/ і інш.			+	—	—	—
б адзіночасці		-ін-а /-ын-а/ -інк-а /-ынк-а/			+	+	+	+
					+	+	+	+
в зборнасці			-і-о /-і-э/		+	+	+	
	-няк				+	+	—	—
		-н-я			+	—	—	—
		-і-а /-ы-а/			+	—	—	—
		-ур-а			+	—	—	—
		-в-а			+	—	+	—
	і інш.							
г памяншальнасці	-ік /-ык/				+	—	—	—
	-ок				+	—	—	—
	-чык				+	—	—	—
		-к-а			—	+	—	—
			-ц-а		—	—	+	—
			-ейк-а		—	—	+	—
				-к-і	—	—	—	+
				-ік-і	—	—	—	+
	і інш.							

Паколькі адно і тое ж словаўтваральнае значэнне можа выражацца не адным, а некалькімі словаўтваральнымі фармантамі, то заканамерна гаварыць не толькі пра граматычную маркіроўку словаўтваральных значэнняў, але і пра граматычную маркіроўку тых фармантаў, якія з'яўляюцца носьбітамі таго ці іншага словаўтваральнага значэння. Пры гэтым граматычная маркіроўка фармантаў мае не толькі адзін напрамак (да матывавальнага слова), таму што кожны фармант абавязкова мае граматычную маркіроўку, г.зн. фармант заўсёды спалучаецца з пэўнай словазмяняльнай парадымай. Такім чынам, суаднясенне фарманта з родам матываванага слова аказваецца лішнім, бо іменна фармант надае яму родавую маркіроўку. Класіфікацыю фармантаў па іх суадносінах з родам матывавальнага слова можна прадставіць наступнай табліцай (гл. табл.3).

Як можна бачыць з прыведзенай табліцы, мадыфікацыйныя словаўтваральныя фарманты па спалучальнасці з матывавальнымі словамі падзяляюцца на наступныя групы:

1. Фарманты, якія спалучаюцца з матывавальнымі словамі толькі аднаго роду.

1.1. Фарманты, з дапамогай якіх утвараюцца матываваныя словы таго ж роду, што і матывавальнае слова.

1.2. Фарманты, з дапамогай якіх утвараюцца матываваныя словы, што адносяцца да іншага роду, чым матывавальнае слова.

2. Фарманты, якія спалучаюцца з матывавальнымі словамі, што належаць да любога з трох родаў.

Такім чынам, дасягаецца магчымасць дакладнай класіфікацыі словаўтваральных фармантаў у залежнасці ад ступені іх супадзення па раду параметраў. Пры гэтым, чым больш параметраў таго ці іншага фарманта будзе супадаць, тым больш блізкімі яны будуць у сістэме словаўтваральных сродкаў беларускай мовы. Напрыклад: суф. *-к-а* адпавядае формуле I(a)III(2)III(1). Гэтай жа формуле адпавядаюць фарманты *-анк-а*, *-ыц-а*, *-чыц-а*, *-ніц-а* і інш. З другога боку, у беларускай мове ёсць суф. *-к-а*, які адпавядае формуле I(r)III(2)III(2). Відавочна, што адрозненні пазіцыі I у прыведзеных формулах сведчыць аб тым, што гэта два розныя фарманты. Адрозненні ж у пазіцыях II і III дазваляюць разглядаць іх як граматычныя варыянты аднаго і таго ж словаўтваральнага фарманта.

¹ Гл.: Лукашанец А.А. // Беларуская лінгвістыка. Вып. 44. Мн., 1994.

² Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке. Л., 1987. С.139.

А.У.ПІСЕЦКАЯ

ЛІНГВІСТЫЧНЫ АНАЛІЗ ЦЫКЛА ВЕРШАЎ І.АНЕНСКАГА "ТРИЛИСТНИКИ"

Творчасць Інакенція Аненскага – значная з'ява ў літаратуры пачатку ХХ ст. Два асноўныя метады ў яго творчасці – псіхалагізм і сімвалізм – паўплывалі як на творчасць асобных паэтаў (А.Ахматавай, У.Маякоўскага) так і на развіццё напрамку ў рускай культуры (сімвалізму). Гэта, а таксама асаблівасць светапоглядных пазіцый аўтара абумовілі наш зварот да паэзіі Аненскага. Аб'ектам лінгвістычнага аналізу абраны цыкл "Трилистники" са зборніка "Кипарисовый ларец" як найбольш цікавы па кампазіцыі. Разгляд мастацкага тэксту ў якасці моўнага феномена таксама складае актуальнасць гэтай работы, бо мы звяртаемся да мовы з пункту гледжання яе творчай функцыі, дзякуючы якой магчыма стварэнне мастацкага тэксту.

Тэкст як моўны феномен у апошні час з'яўляецца аб'ектам даследавання многіх навук. Гэта даследаванне абавязана на асноўныя палажэнні тэорыі тэксту, герменэўтычнага аспекту разумення і кагнітыўнай лінгвістыкі. Тэорыя тэксту аналізуе мастацкі твор як сістэму ўзаемазвязаных элементаў, герменэўтыка прадугледжвае як моўную рэфлексію, так і культуралагічныя супастаўленні, кагнітыўная лінгвістыка вызначае мову як сродак пазнання свету.

Тэкст – гэта сістэма, у якой галоўнымі катэгорыямі з'яўляюцца звязнасць і цэльнасць. Яны забяспечваюць інтэграцыю элементаў тэксту ў адзі-

нае сэнсавае цэлае, пры гэтым характэрны для канкрэтнага твора спосаб інтэграцыі кампанентаў выяўляе аўтарскі погляд на эстэтычную інфармацыю. Пры неаднаразовым паўторы слова ў розных кантэкстах набіраецца некаторая колькасць семантычных прырашчэнняў. Так у творы фарміруецца індывідуальна-мастацкае значэнне ключавых слоў, паміж якімі існуюць пэўныя адносіны, таму паэтычны сусвет — гэта не спіс слоў, а сістэма.

Сёння для інтэрпрэтацыі тэксту шырока выкарыстоўваецца прынцып палявой структуры. Адзінкі поля аб'яднаны агульнасцю зместу. У цэнтры поля знаходзіцца адзінка, у значэнні якіх агульны прызнак з'яўляецца асноўным, на перыферыі — адзінкі, для якіх гэты прызнак патэнцыяльны.

Некаторыя даследчыкі вызначаюць паэтычны метаад Аненскага як "асацыятыўны сімвалізм". Ключавыя словы "Трылістніков" будуць у сістэму асацыятыўных палёў, якія дэманструюць звязнасць лексікона тэксту. У цэнтры поля знаходзіцца слова-стымул, якое з'яўляецца назвай асацыятыўнага поля. Поле — гэта сістэма ключавых слоў, кантэкстуальныя значэнні якіх уваходзяць у ланцуг асацыятыўных сувязей цэнтральнай лексемы.

Сукупнасць ключавых слоў цыкла паводле асацыятыўна-сэнсавай прыметы распадаецца на тры палі са словамі-стымуламі:

1. *жизнь* (у значэнні "зямное быццё"),
2. *смерть* (у значэнні "небыццё"),
3. *иное* (у значэнні "іншае быццё").

Сэнсавым цэнтрам асацыятыўнага поля "жизнь" з'яўляюцца лексемы *жизнь* і *мир*, а таксама лексема *сердце*, якая робіць духоўны свет паэта дамінантай аўтарскай карціны сусвету. Поле слова-стимула *жизнь* знаходзіцца ў пераходным стане. Лексему *сердце* з асацыятыўным полем "иное" звязваюць словы *сон, греза, мечта, музыка, аметист*, з полем "смерть" — *душа, страдание, тоска, мука, тяжелый, страх, слезы*. Словы *фонарь, луна, солнце, цветы* прадстаўляюць асацыяцыі лексемы *мир* з полем "смерть", а *сад, ветви, листья, вершины* — з полем "иное".

Ланцуг асацыятыўных сувязей лексемы *жизнь* з "інным" прадстаўляюць *вечер, осень*, са "смерцю" — *день, весна*. На прыкладзе гэтых другасных сінонімаў слова *жизнь* аказваецца відавочнай аказіянальнай сістэма сэнсавых адносін паміж адзінкамі паэтычнай мовы. Тут сінонімамі выступаюць *день-весна, вечер-осень, ночь-зима*, антонімамі — *день-вечер, весна-осень*. Акрамя таго, магчымасць стаць антонімамі маюць два значэнні аднаго і таго ж слова. Параўн.: "Хоть бы ночь скорее, ночь" і "Но сердцу в эту ночь не превозмочь усталость", "люблю...//Только розовый отблеск зимы" і "Только ядом долгих зим"¹ — супрацьпастаўленне падкрэсліваецца анафарай.

Такім чынам, Аненскі, ужываючы магчымасці мастацкай мовы, выкарыстоўвае агульнамоўную з'яву — энантыасемію — для стварэння своеасаблівага сусвету.

Асацыятыўнае поле "смерть" не выяўляе падобнай складанай структуры. У асноўным значэнне лексем прыцягваецца да цэнтры поля, выключэннем з'яўляюцца *тень, темно-алый, желтый, черный, белый*. Асацыяцыі звязваюць гэтыя словы з лексемамі *ночь, страдание, мука* з поля "жизнь" і аб'ядноўваюць абодва палі ў адзіную мастацкую рэчаіснасць.

Іншасказальнае апісанне "инога бытия" дасягаецца значнай колькасцю займеннікаў (*иное, где-то, там, кто-то*). У супрацьлегласць матэрыяльнаму свету, для вызначэння якога дапушчальна злучэнне "быццё тут", "иное" апісваецца як *нездешнее* і *небытное*.

У сістэме асацыятыўных палёў вылучаецца група слоў з семантыкай пераходу з адной рэчаіснасці ў другую. Цэнтральная лексема *путь* — адна з ключавых характарыстык прасторы "магчымага свету", якую стварае аўтар.

Аналіз цыкла паказвае, што для Аненскага ў навакольным свеце непрымальна як абсалютнае праяўленне якой-небудзь прыметы, напрыклад жыцця ("О люди! Тяжек жизни след"), так і яе адсутнасць ("Но ничего печальней нет // Как встреча двух смертей"). Станоўча ацэньваецца толькі частковае праяўленне ("Сердце ж только во сне живет"), аднак над частковым праяўленнем прыметы ў зямной рэчаіснасці мае перавагу яе абса-

лютнае праяўленне ў рэчаіснасці, арганізаванай інакш ("Чтоб уверяло там сиянье, // Что где-то есть не наша связь, // А лучезарное слиянье")².

Асацыятыўныя палі маюць палярную семантыку, але цесна звязаны і ўтвараюць адзінае семантычнае ядро цыкла. Некаторыя кантэкстуальныя семы ключавога слова, якое належыць аднаму полю, могуць уваходзіць у сферу семантыкі другога. Слова аказваецца на перыферыі палёў. Напрыклад, лексема *солнце* належыць асацыятыўнаму полю "жизнь". Але ў кантэксце: "И по мертвому солнцу в небе стонет раненая медь", — рэалізуе сему "лішак цяпла", якая ўваходзіць у ланцуг асацыяцый слова *зной* з поля "смерть". Пераходныя лексемы складаюць амаль палову ключавых слоў, што дазваляе гаварыць пра хісткасць межаў паміж асацыятыўнымі палямі і пра іх пераходны стан.

Трохчастковая будова "магчымага сусвету" суадносіцца з кампазіцыйнай цыкла і з агульнакультурным сэнсам лічбы "тры". "Тры" з'яўляецца канстантай міфапаэтычнага макракосма, які складаецца з трох сфер; і гэта праяўляецца ў семантыцы трох палёў. У філасофіі лічба "тры" ўвасабляе дынаміку. Дынамізм свету І.Аненскага ствараецца з дапамогай дзеясловаў.

Дзеяслоўны прэдыкат — гэта згорнутая (скарочаная) прапазіцыя, якая ўяўляе сабой семантычны інварыянт сказа і ўключае, акрамя аб'ектыўнай канстанты, ці дыктума, суб'ектыўную пераменную, ці модус. Модус сказа выражае эмацыянальныя адносіны аўтара да зместу. Таму выяўленне асаблівасцей паэтычнай мовы ў адборы і выкарыстанні дзеясловаў дапамагае, разам з аналізам асацыятыўных сувязей імёнаў, зразумець мастацкі свет паэта.

Пры разглядзе дзеясловаў таксама выкарыстоўваецца палявы прынцып, а менавіта — паняцце вертыкальнага сінтаксічнага поля, пад якім разумеецца "уласцівасць дзеяслова ў кожных мове і маўленні перамяшчацца па актантным рамкам, пераменьваючы такім чынам значэнні і трапляючы на перыферыю іншых дзеяслоўных палёў"³. Пры гэтым падыходзе семантызуецца сінтаксічны ўзровень тэксту, таму што перамяшчэнне дзеяслова адбываецца пры рэалізацыі яго патэнцыяльных ці асацыятыўных сем.

Даследаванне абмяжоўваецца разглядам адзінак, якія аўтар выкарыстоўвае найчасцей: гэтыя дзеясловы маюць найбольш глыбокае вертыкальнае поле і, значыць, паўней выяўляюць сваю семантыку.

Аналіз значэнняў асноўных дзеясловаў цыкла "Трилистники" паказвае супадзенне сэнсавай структуры асацыятыўных палёў імёнаў і вертыкальных сінтаксічных палёў прэдыкатаў па двух параметрах:

1) колькасная перавага слоў з асноўнай семай "жизнь",

2) ідэнтычнасць кантэкстуальнай семантыкі імёнаў і прэдыкатаў: *жизнь — жить, свет — гореть, сердце — любить, музыка — петь, смерть — умереть, тень — гаснуть*.

Гэтая тоеснасць дазваляе гаварыць пра цэльнасць і гарманічнасць паэтычнага свету "Трилистников".

Імя і прэдыкат — два супрацьлеглыя пачаткі, якія суіснуюць у цесным адзінстве. Гэта дае падставу в'етнамскаму даследчыку Чан Ван Ко апісваць рускую граматыку ў тэрмінах усходняй філасофіі. "Ян" (дзеяслоў) прадстаўляе рух, а "Інь" (імя) — застой: рух на месцы⁴.

У структуры асацыятыўных палёў імёнаў зафіксаваны вобраз трохчастковага паэтычнага свету, гэта значыць прадстаўлена статычная карціна. Вертыкальныя сінтаксічныя палі адлюстроўваюць мову твора ў дынаміцы. Узаемадзеянне асацыятыўных і вертыкальных сінтаксічных палёў яскрава прагледжваецца на прыкладзе функцыянавання ключавога слова *сердце*, якое аказваецца членам актантнай рамкі 6 з 19 разгледжаных дзеяловаў. Шляхам метанімічнага пераносу (сінекдахі) у злучэнні з метафарай-увабленнем адбываецца ломка левай валентнасці ў дзеясловаў *жить, любиться, молчать, плакать, томиться, прощать* з асноўным значэннем "духоўная дзейнасць", і суб'ектам выступае *сердце*. Такім чынам, у цэнтры аўтарскай карціны свету аказваецца духоўнасць паэта.

У творчасці І.Аненскага чалавек — гэта універсум, цэнтрам якога з'яўляецца творчы духоўны свет, што асэнсоўваецца праз метафару "паэт — сэрца" як *свет-пульсар*.

Аналагічная інтэнцыянальнасць выяўляецца пры выкарыстанні дзеясловаў з асноўнымі семамі "забыць" і "ўспомніць", "з'яднаць" і "раз'яднаць". У паэтычным свеце Інакенція Аненскага ў адной сітуацыі могуць прысутнічаць як спалучэнне з'яў, так і іх раз'яднанне: "И где разорвано и слито столько туч..." Таму чалавечае існаванне апісваецца як счাপленне і расчাপленне звенняў аднаго ланцуга: "И лишь концы мучительного круга // Не сведены в последнее звено", "В белой чаше тают звенья // Из цепей воспоминанья". Такім чынам, узнікае прадстаўленне аб мастацкай рэальнасці, якая мадэліруецца па прынцыпу "забыць — успомніць".

На ўзроўні вертыкальных сінтаксічных палёў выяўляюцца мастацкія арыентацыі Аненскага:

1) Імпрэсіянізм. Працэс, які абазначае дзеяслоў *гаснуць*, у кадыфікаванай мове характэрны для імя, што называе крыніцу святла. У моўнай карціне Аненскага гэты працэс шляхам метанімічнага пераносу прыпісваецца нябёсам і аблокам: "Как чисто гаснут небеса", "На бледном куполе погасли облака". Некаторыя даследчыкі лічаць І.Аненскага адным з першых рускіх імпрэсіяністаў. Рысы такога светабачання відавочны: паэт вельмі дакладна малюе захад сонца. Дзеяслоў *движется* абазначае прэдыкацыйную прымету, якая належыць у сэнсавай структуры "Трилистников" найвышэйшаму сусвету, што выяўляецца пры запаўненні пазіцыі суб'екта лексмай *облака*. Адсутнасць руху ўспрымаецца лірычным "я" негатыўна, пры гэтым прымета *недвижный* адносіцца да лексемы *сумрак*, якая належыць асацыятыўнаму полю "смерть". Характэрна, што для таго, каб перадаць значэнне "адсутнасць руху", Аненскі выкарыстоўвае непрацэсуальную прымету. Такое супадзенне сэнсу і формы яго адлюстравання пацвярджае меркаванне пра арганічнасць для стылю І.Аненскага імпрэсіяністычнасці пісьма.

2) Сімвалізм. У мастацкай сістэме цыкла дзеяслоў *гореть*, развіўшы патэнцыяльную сему, пераходзіць у поле творчай дзейнасці. Паэт узнаўляе традыцыйную метафару параўнання жыцця і творчасці з гарэннем: "Я жизни не боюсь. Своим отрядным шумом // Она дает гореть, дает светиться думам". Дзеяслоў *петь* адпавядае лексеме *творческий* з асацыятыўнага поля "жизнь". Для Аненскага спеў — увасабленне сапраўднай музыкі, якая, ў сваю чаргу, з'яўляецца найвышэйшай праявай творчага імпульсу: "Разве б петь, кружась, он перестал // Оттого, что петь нельзя, не мучась". Аненскі рэалізуе старое ўяўленне пра паэта як пра песняра, якое ўзыходзіць і да вуснай народнай творчасці. Такім чынам, І.Аненскі апісвае свет як рад прыпадабненняў: "жыццё — гарэнне", "жыццё — творчасць", што характэрна для сімвалістаў.

3) Метафарычная паэзія. Дзеяслоў *жить* звычайна ў якасці першага актанта змяшчае лексемы, якія абазначаюць лірычнага суб'екта. Словы *фраза* і *сердце* выступаюць у якасці суб'ектаў паэтычнага свету Аненскага, які духоўнае жыццё чалавека разглядае як мікракосм інтэлектуальнай паэзіі ("А в воздухе жила непонятая фраза", "Сердце ж только во сне живет // Да меж звездами"). Калі прэдыкатыў *плакать* належыць "я" паэта, суб'ектам праз метафару-ўвасабленне становіцца лексема *сердце*. Калі ў ролі суб'екта выступаюць словы *облака*, *лед*, рэалізуецца метафара ўпадабнення дажджу ці раставання слязам. Робячы суб'ектам пры дзеяслове *улететь* лексему *песни* з атрыбутывам *пугливые*, Аненскі прыраўноўвае песню птушцы: "Улетели и песни пугливые". Для светаўспрымання аўтара актуалізуецца наступная семантыка: толькі творчасць звязвае паэта са светам сапраўднай гармоніі.

Цяжкасць аналізу асобнага слова ў мастацкім тэксце і, у выніку, зварот да палёў і груп адзначаліся многімі даследчыкамі. Пры аналізе мовы "магчымага свету" Інакенція Аненскага выкарыстоўваўся палявы прынцып, бо менавіта поле выяўляе тонкія адносіны паміж адзінкамі мовы і тэксту.

Ю.Н.Каравулаў вылучае ў структуры моўнай асобы тры ўзроўні: вербальна-семантычны (лексікон) лінгва-кагнітыўны (тэзаўрус) і матывацыйны (прагматыкон)⁵. Асацыятыўныя і вертыкальныя сінтаксічныя палі ў адзінстве здольны прадставіць гэтыя ўзроўні моўнай асобы паэта.

1) Лексікон тэкста выяўляюць ключавыя словы. Шырокая прадстаўленасць абстрактных імён (*жизнь*, *страдание*, *тоска* і г.д.) дазваляе гавя-

рыць пра тое, што ўспрыманне рэчаіснасці як сукупнасці абстрактных форм найбольш характэрнае для Аненскага.

2) Тэзаўрус магчыма паказаць на ўзроўні асацыятыўных палёў. Трох-частковая структура паэтычнага свету як культурны кампанент міфалагічнай і літаратурнай еўрапейскай традыцыі з'яўляецца ў "Трылістніках" дамінуючай. Акрамя таго, сэнсавая структура асацыятыўнага поля цыкла адлюстроўвае агульнакультурныя апазіцыі "жыццё—смерць", "святло—цэпра", "зямное—іншае".

3) Прагматыкон у структуры асацыятыўных палёў можна заўважыць у накіраванасці прыкрытэтаў аўтарскага "я" ад частковага праяўлення існавання ў рэальным свеце да яго абсалютнага праяўлення ў іншым быцці. Матывацыйны ўзровень пры разгляданні вертыкальных сінтаксічных палёў выяўляецца ва ўстаноўцы аўтара ўспрымаць свет як адзінае цэлае. Таму моўная карціна універсума апісваецца пры дапамозе абагульненых вобразных паралеляў, "светапоглядных" метафар: *жыццё — гарэнне, жыццё — забыццё, жыццё — творчасць*. Інтэнцыянальнасць аўтара праяўляецца ў імкненні разбурыць звычайную актэнтную рамку дзеясловаў *жыць, любіць, горэць, пець* і паставіць у якасці суб'ектаў імёны са сферы духоўнай дзейнасці, творчасці (*сердце, фраза, трубы, думы*), што ўтварае метафары-ўвасабленні. Да прагматычнага ўзроўню адносіцца аўтарскае ўспрыманне паэтычнай рэальнасці ў выглядзе *света-пульсара*, што адлюстравана ў асаблівасцях ужывання дзеясловаў з асноўнымі семамі "забыць" і "ўспомніць", "з'яднаць" і "раз'яднаць", а таксама ключавога слова *сердце*. Можна сказаць, што для Аненскага-сімваліста характэрна дыялектычнае адлюстраванне свету і як ланцуга адпаведнасцей, і як адзінства супрацьлеглых пачаткаў.

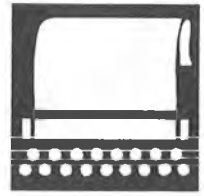
¹ Тут і далей: Анненский И. Ф. Стихотворения и трагедии. Л. 1990.

² Гл.: Журицкий А. И. // Историко-типологические и синхронно-типологические исследования. М. 1972.

³ Прохорова С. М. // Национально-культурный компонент в тексте и языке: Тез. докл. Международной научной конференции. Мн. 1994. Ч. I. С. 78.

⁴ Чан Ван Ко // Русский язык и литература в современном диалоге культур. Международный VIII конгресс МАПРЯЛ: Тез. докл. Регенсбург, 1994. С. 11.

⁵ Гл.: Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. М. 1987.

А.І.НАРКЕВІЧ

СТЫЛІСТЫКА ТЭКСТУ: МОЎНЫЯ ШТАМПЫ, КЛІШЭ (на матэрыяле прэсы)

Праблемы суадносін моўнага стандарту і штампу ва ўсёй адметнасці сувязей і характару іх праяўленняў былі і застаюцца вызначальнымі ў формах выражэння сродкаў масавай інфармацыі, мовы газет, радыё-, тэлеперадач, выступленняў прамоўцаў. Пад моўным стандартам як стылістычным сродкам, формай і спосабам перадачы інфармацыі разумеецца сістэма прыёмаў, якімі вызначаецца той або іншы жанр літаратурнай мовы. Гэта і аспекты слова- і формаўжывання лексем, словаўтварэння, лексічнай спалучальнасці слоў, і асаблівасці іх сінтаксічнай арганізацыі. Нязменнымі спадарожнікамі стандарту з'яўляюцца штампы – збітыя выразы, спалучэнні слоў, словаўжыванне. Моўны стандарт, як і штампы, – паняцце гістарычнае, з'ява сацыяльных узаемаадносін, якія складаюцца ў грамадстве на розных этапах яго развіцця. Пацвярджэннем гэтага служыць мова прэсы нашага часу з усімі ўласцівымі ёй прыметамі змяненняў і пераўтварэнняў, якія ўжо адбыліся і адбываюцца сёння, у пераходны перыяд развіцця краіны. Аднак гэтыя змены і пераўтварэнні ў жыцці грамадства, як і ў мове сродкаў масавай інфармацыі, – не разавы акт, які імгненна, рашуча і без прамаруджвання прыводзіць да адмены старога, аджыўшага і ўстанаўлення новага, нязведанага, а дастаткова працяглы ў часе і нярэдка супярэчлівы ў сваіх праявах працэс, пра што красамоўна сведчаць матэрыялы сучаснага перыядычнага друку. Так, знікаюць, але ўсё яшчэ даюць пра сябе ведаць рэцыдывы мінулага, сустракаюцца – і яшчэ нярэдка – моўныя штампы, клішэ з заагдна-ўказальным тэкстам тыпу "падняць", "паставіць", "узняць", "завастрыць пытанне"; "узмацніць", "павысіць патрабаванні"; "умацаваць", "наладзіць працоўную дысцыпліну"; "забяспечыць", "рэалізаваць выкананне плана"; "прывесці ў дзеянне", "у адпаведнасць з узятымі абавязацельствамі"; "прыняць рашучыя меры", "чарговыя меры па далейшаму паляпшэнню", "прызнаць неабходным", "узяць на ўзбраенне", "запоўніць прабелы", "адобрыць ініцыятыву" і інш. У спалучэнні з дзеясловамі заагднага ладу функцыянуюць адпаведныя прыслоўныя ўтварэнні ў формах вышэйшай і найвышэйшай ступеняў праяўлення дзеяння, як "шырэй", "вышэй", "глыбей", "хутчэй", "актыўней", "смялей" і г.д. Не адышлі яшчэ ў нябыт шматлікія сацыяльныя клішэ, "высокія" дзяжурныя і "нізкія" прыніжальныя словы і выразы. З аднаго боку, гэта спалучэнні слоў тыпу "дырэктыўныя органы", "вышэйшыя эшалоны ўлады", "высокія інстанцыі", "адказныя (наменклатурныя) работнікі", "выбраннікі народа", "народныя выбраннікі", "правафланговыя перабудовы", "лепшыя людзі вобласці (сяла, раёна)", "зоркі першай велічыні", "вялікі народ", "вялікія народы", "старэйшы брат", "настаўнік", "мэтр"; з другога – больш сціплыя, тыпу "просты чалавек", "працаўнік", "рабацяга", "маса", "людзі", "людскія масы", "працаваць з людзьмі", "матэрыяльна-тэхнічныя і працоўныя рэсурсы", "рабочая сіла", "рабсіла" ("цягло"), "рабочыя рукі", "кваліфікаваныя рабочыя рукі", "падручныя", "паслойка", "чалавечы фактар", "малыя народы", "малыя краіны і народы", "элементы", "галёрка", "накапляльнік", а ў апошні час і ... "электарат" (выбаршчыкі). Не перавяліся ў друк, выступленнях прамоўцаў максімалісцкія клішэ, рэцыдывы гігантаманіі тыпу "форум", "флагман", "авангард", "бастыёны", "рубяжы", "вяршыні", "гарызонты", "маякі", "гегемоны", "прарабы", "архітэктары перабудовы", "штурманы", "гістарычныя

рашэнні", "усенароднае адабрэнне", "аднагалосная падтрымка", "непаруш-
нае адзінства", "працоўны ўздым", "актыўны ўдзел". Сустрэкаюцца і ня-
рэдка перлы тыпу "Токар Іван Гарошка – залаты фонд нашага прадпрыем-
ства"; "Гэта не жанчына, а клад". (Вось ужо сапраўды, што каму даражэй.)
Не здаюць сваіх пазіцый набіўшыя ўжо аскаму спалучэнні са словамі "ба-
рацьба", "бітва", "фронт", "змаганне" ў нашыя мірныя дні: "барацьба за
вялікі хлеб", "бітва за ўрадавай", "фронт работ", "змаганне за якасць", "ма-
гутная зброя ў барацьбе за якасць прадукцыі", "быць (знаходзіцца) на пера-
давых пазіцыях (рубяжах) за авалоданне ведамі" і падобныя. Па-ранейша-
му шырока ўжываюцца ў мове сродкаў масавай інфармацыі спалучэнні з
зашоранымі дзяжурнымі словамі тыпу "аб'екты", "эксплуатацыя", "эпіцэн-
ры", "комплекс" і г.д.: "аб'екты школ", "эксплуатацыя садова-паркавых
аб'ектаў", "у эпіцэнтры сацыяльнай барацьбы", "някомплекснасць паво-
дзін" і інш. Нямаюць стандартызаваных спалучэнняў са словамі "арбі-
та" (спартыўная, турнірная, эстрадная, музычная), "дыяпазон" (дзеяння,
уплывы, пошуку, рэстаўрацыі), "маршруты" (брацтва, здароўя, адпачынку),
з прыметнікамі "белы" (ранак, свет, верш), "блакітны" (экран, тыдзень,
патруль), "зялёны" (змеі, акіян, пажар, пояс, канвеер, патруль), "вялікі"
(спорт, футбол, экран, хлеб), са словамі-спадарожнікамі тыпу "заслужаны
адпачынак", "традыцыйныя мерапрыемствы", "своечасовыя меры", "перака-
наўчыя факты" і шмат іншых. Усё яшчэ сустракаюцца зацяганыя выражэн-
ні тыпу "людзі ў белых халатах", "капітаны стэлавых караблёў", "лінейка
гатоўнасці" і падобныя. А тым часам у друкаваных выданнях, радыё- і
тэлеперадачах з'яўляюцца новыя штампы са словамі "блок", "пакет",
"банк", "корпус" і інш.: "блок праблем", "пакет канструктыўных прапаноў",
"банк ідэй", "дэпутацкі корпус", "журналісцкі (рэдактарскі, настаўніцкі,
інжынерны і г.д.) корпус". Як негатыўная з'ява, выдаткі стылю разгляда-
юцца моўныя штампы, вядомыя пад назвай канцылярызмаў ("канцыляры-
таў" па выражэнні К.І.Чукоўскага), адметнай рысай якіх з'яўляецца цяж-
кая будова фразы, перанасычанасць ускладненымі зваротамі мовы, выцяс-
ненне дзеясловаў дзееспрыметнікамі, дзееспрыслоўямі, аддзеяслоўнымі на-
зоўнікамі, перавод простых агульнаразумелых дзеяслоўных спалучэнняў
ва ўскладненыя аддзеяслоўна-іменныя, награвашчванне склонава-прыназоў-
ніковых канструкцый, асабліва з родным склонам, празмернасць ва ўжы-
ванні службовых, пабочных і ўстаўных слоў і выразаў, бедны слоўнік, які
складаецца пераважна з афіцыйных, кніжных слоў, перавага складанага і
ўскладненага – простамаму, зразумеламу, штампа – жывому вобразу. Тыпо-
вым праяўленнем канцылярскага стылю з'яўляецца кантамінацыя спалу-
чэнняў (параўн.: "адыгрываць значэнне" і "мець ролю", "рашаць пытанні" і
"адказваць на задачы", "рабіць парады" і "даваць заўвагі"), шматлікія сло-
васкарачэнні, абрэвіятурныя ўтварэнні, размоўныя выразы тыпу "раёнка",
"пярычка", "чырвонка". Маюць месца ў пісьмовых стылях мовы, выступ-
леннях прамойцаў і звычайныя алагізмы тыпу "Таварышы, наша праца
прападае не дарам!". Сустрэкаюцца выпадкі неадпаведнасці ўжытых слоў
іх сапраўднаму сэнсу і значэнню, з'явам і фактам рэчаіснасці. Змешваю-
цца паняцці "аварыя" і "катастрофа", "ліквідацыя вынікаў атамнай аварыі" і
"меры зніжэння ўздзеяння атамнай катастрофы", "эканамічныя цяжкасці" і
"эканамічны крызіс". Не заўсёды правільна выкарыстоўваюцца блізкія па
гучанні, але розныя па значэнні словы-паранімы (параўн.: "адрасат" і
"адресант", "дыпламат" і "дыпламант", "экспанат" і "экспанент", "публічны"
і "публіцыстычны"), не размяжоўваюцца розныя па гучанні, але аднолька-
выя па сэнсу словы-плеаназмы тыпу "памятныя сувеніры", "перадавы аван-
гард", "свая аўтабіяграфія", "другая альтэрнатыва" і падобныя, міжмоўныя
словы-аманімы, як, напрыклад, "іграць на гітары", але "гуляць у футбол",
"адкрыць сход", але "адчыніць дзверы". Маюцца заўвагі да афармлення і
зместу лозунгаў, заклікаў, большасць з якіх вызначаецца дэкларатыўнасцю
зместу, іх сэнсу, значэння. Сустрэкаюцца заклікі мясцовага ўжытку тыпу
лозунга-зварота "Бульбаводы, будзьце пільнымі!". Шмат надуманага ў та-
панімічных абазначэннях, назвах населеных пунктаў, вуліц, плошчаў, у
найменнях дзяржаўных, культурных устаноў, арганізацый, прадпрыемст-
ваў, гаспадарак, вытворчых комплексаў. І тым не менш у апошні час з
дэмакратызацыяй структуры, саміх асноў грамадскага жыцця назіраецца
разняволенне мовы і стылю прэсы, з'яўляецца жывое, трапнае слова ў
газете, радыё, тэлеперадачах, вяртаецца забытае роднае слова. Гэта зна-
ходзіць адлюстраванне ў вяртанні да жыцця многіх гістарычных назваў,
з'яўленні слоў-неалагізмаў. Працэс абнаўлення, узбагачэння мовы будзе
працягвацца, натуральна, і далей, што і знаходзіць праяўленне ў моўнай
практыцы нашых дзён.

М.М. КАЛЬЧЭЎСКАЯ, А.П. СМАНЦАР

ПРАБЛЕМА ДЫФЕРЭНЦЫРАВАНАГА НАВУЧАННЯ МАТЭМАТЫЦЫ І ФІЗІЦЫ Ё СЯРЭДНЯЙ ШКОЛЕ

У наш час у пераважнай большасці школ дыферэнцыяцыя ажыццяўляецца ў выглядзе раздзялення вучняў на тры класы (групы, напрамкі і г.д.). Гэта прыродазнаўча-навуковы (фізіка-матэматычны) напрамак, гуманітарны (літаратурна-гістарычны) і політэхнічны (працоўны). Курс выкладання матэматыкі падраздзяляецца на наступныя тры ўзроўні: 1) паглыбленае вывучэнне матэматыкі і фізікі (звычайна з канчатковай мэтай паступлення вучняў у тэхнічныя ўніверсітэты і іншыя ВНУ); 2) базавы ўзровень вывучэння матэматыкі і фізікі (мае на ўвазе працяг адукацыі вучняў, але не па фізіка-матэматычных напрамках); 3) працоўны (політэхнічны) ўзровень, таксама базавы вывучэнне матэматыкі і фізікі, але ў канцэпцыі "практычна-бытавога выкарыстання" (складаюць тыя вучні, якія пасля заканчэння школы будуць працаваць у вытворчасці ці працягваць адукацыю ў ПТВ).

Выходзячы з дадзенага падзелу вучняў на тры ўзроўні (профілі) павінен планавацца і ўрок матэматыкі.

У класе з паглыбленым вывучэннем выкладанне матэрыялу павінна быць строга навуковым, дакладным, доказным. Тут недапушчальны недаказаныя тэарэмы ці галаслоўныя сцвярджэнні. Вучні павінны ўмець правільна матэматычна думаць і выказваць свае думкі, рашаць як канкрэтныя, так і больш агульныя задачы.

У класе другога ўзроўня навучання не ўсе доказы з'яўляюцца неабходнымі. Многія з іх зручна і апраўдана апусціць, вызваліўшы час для рашэння канкрэтных задач. А тыя доказы, што засталіся, не патрабуючы такой строгасці выкладання, як у класах з паглыбленым вывучэннем матэматыкі. Настаўнік павінен толькі патрабаваць ад вучняў поўнага разумення фармулёвак усіх сцвярджэнняў і тэарэм, умення хутка і правільна іх выкарыстоўваць.

У класе трэцяга ўзроўня пры выкладанні базавага аб'ёму матэрыялу асноўную ўвагу настаўнік павінен звяртаць на тое, каб кожны вучань мог рашыць канкрэтную задачу, выкарыстоўваючы атрыманыя веды і, галоўнае, выкарыстоўваючы іх свядома. На ўроках у такіх класах будзе апраўданым апусціць доказы многіх тэарэм і сцвярджэнняў. Настаўнік павінен толькі праводзіць асобныя доказы каля дошкі, не патрабуючы ў вучняў паўтарэння іх з мэтай паглыбіць разуменне сэнсу матэматычнага доказу.

Калі для класаў першага напрамку толькі абстрактнае выкладанне матэрыялу з'яўляецца дапушчальным, то ў класах другога і трэцяга напрамку выкладанне павінна быць як мага больш наглядным і даступным. Пад нагляднасцю тут трэба разумець усё, што можа дапамагчы дзіцяці лягчэй і хутчэй зразумець новыя паняцці і сувязі паміж імі.

Напрыклад, у 9-м класе ў раздзеле матэматыкі "Плошчы фігур" пры вывучэнні тэмы "Плошча паралелаграма" зручна, як паказала практыка, праводзіць тлумачэнне новай тэмы наступным чынам.

У класе з паглыбленым вывучэннем матэматыкі фармулюецца асноўнае сцвярджэнне тэмы і праводзіцца яго поўны доказ. Сцвярджэнне: "Плошча

паралелаграма роўна здабытку яго стараны на вышыню, праведзеную да гэтай стараны". У пачатку доказу па адпаведных правілах апускаецца перпендыкуляр на адну са старон паралелаграма і на яе працяг. На аснове прыпамінання аксіёмы паралельных прамых і прызнакаў роўнасці прамавугольных трохвугольнікаў даказваецца, што плошчы атрыманых прамавугольнікаў роўныя, а значыць, плошча паралелаграма роўная плошчы адпаведнага прамавугольніка. Доказ праводзіцца дэталёва, з падрабязнымі каментарыямі на чарцяжы. Пасля гэтага рашаюцца задачы на замацаванне новага матэрыялу.

У класе з базавым другім узроўнем выкладання матэматыкі дастаткова сфармуляваць сцвярджэнне-правіла знаходжання плошчы паралелаграма вусна, на словах, і даць каментарыі да яго на чарцяжы, не праводзячы паслядоўнага доказу. Напрыклад, на малюнку на дошцы апусціць перпендыкуляр на адну са старон. Відавочна, што атрыманыя трохвугольнікі роўныя і маюць роўныя плошчы, таму дадзены паралелаграм мае плошчу, роўную плошчы атрыманага адпаведнага прамавугольніка.

У політэхнічным (працоўным) класе гэтае ж сцвярджэнне можна ілюструваць так. Настаўнік прыносіць у клас паралелаграм, выразаны з паперы. Сфармуляваўшы сцвярджэнне, дастаткова адрэзаць прамавугольны трохвугольнік з адной стараны паралелаграма і прыставіць да другой. Гэта і будзе доказам сцвярджэння. Пры гэтым вучань назаўсёды запомніць правіла вылічэння плошчы паралелаграма. У гэтым класе будзе правільным звярнуць найбольшую ўвагу на рашэнне задач на замацаванне вывучанага сцвярджэння.

Такім жа спосабам у класах трэцяга (а часам і другога) напрамку можна наглядна і запамінальна прадэманстраваць доказы многіх іншых геаметрычных тэарэм. Напрыклад, тэарэму аб уласцівасці медыяны раўнабедронага трохвугольніка пасля фармулёўкі сцвярджэння, што "у раўнабедраным трохвугольніку медыяна, праведзеная да асновы, з'яўляецца бісектрысай і вышыняй", дастаткова разрэзаць па лініі вышыні такі трохвугольнік з паперы. Або прынесці ў клас паралелаграмы з кардону, даць вучням разрэзаць іх па дыяганалях і прапанаваць ім самім зрабіць вывады. Самыя слабыя вучні з лёгкасцю сфармулююць уласцівасць дыяганалей паралелаграма.

Каб дапамагчы вучню зразумець той ці іншы матэрыял і запомніць неабходныя фармулёўкі і формулы, карысна даць яму магчымасць адчуць сябе першаадкрывальнікам. Асабліва важна гэта для класаў трэцяга напрамку. Заўважым, што пры выкладанні фізічных тэм "Паслядоўнае злучэнне праваднікоў" і "Паралельнае злучэнне праваднікоў" у класе першага ўзроўню дастаткова растлумачыць матэрыял, выкарыстоўваючы начэрчаную на дошцы схему паслядоўнага і паралельнага злучэння праваднікоў: вучні добра ўсё разумеюць, хутка запамінаюць формулы і паспяхова рашаюць задачы на разлік сілы току, напружання, ці супраціўлення праваднікоў. Але гэтыя ж вучні без усялякай ахвоты бяруцца за выкананне лабараторных работ па практычнаму паслядоўнаму і паралельнаму злучэнню праваднікоў. Гэта адбываецца таму, што вучні ўжо маюць такія тэарэтычныя веды, што ўпэўнены ў выніках гэтых лабараторных работ і таму ім не цікава іх праводзіць.

А вось у класах другога і трэцяга напрамкаў вельмі ўдала спачатку правесці гэтыя лабараторныя работы, сабраць электрычныя ланцугі з паралельным і паслядоўным злучэннямі, замерыць і вылічыць сілу току, напружанне і супраціўленне гэтых праваднікоў і зрабіць адпаведныя вывады. Тут вучні самастойна, на практыцы атрымваюць тэарэтычныя веды.

Часта перад настаўнікамі матэматыкі ў дачыненні да якой-небудзь тэарэмы ці сцвярджэння пры выкладанні ў дыферэнцыраваных класах стаіць пытанне: "даказваць ці не даказваць?" Калі была адзіная праграма, то ўсё было адназначна: гэтае даказваць, тое — не". Пры дыферэнцыраваным навучанні гэта пытанне больш складанае. Па вопыту аднаго з аўтараў артыкула вядома, што вучняў, якія паглыблена вывучаюць матэматыку, цікавяць доказы нават відавочных сцвярджэнняў, і такія доказы настаўніку патрэбна праводзіць: яны дазваляюць вучням адчуць прыгажосць матэматычнага доказу з новага боку. А вось у класах базавага ўзроўню здараецца так, калі даказаць тэарэму горш, чым не даказваць яе. Напрыклад, пры

выкладанні тэмы "Уласцівасць руху" у сучасным падручніку геаметрыі¹ фармулюецца тэарэма: "Пункты, якія ляжаць на прамой, пры руху пераходзяць у пункты, якія ляжаць на прамой, і захоўваецца парадак іх узаемнага разлічэння". Пасля доказу гэтай тэарэмы, як вывад з яе, даказваецца сцвярдженне аб тым, што фігуры, якія сумяшчаюцца, роўныя. Калі настаўнік праводзіць гэтыя доказы, то часта толькі заблытвае дзяцей. Ім і так зразумела, што калі падручнік з адной парты пакласці на парту суседа, то гэта будзе той самы падручнік. Часта пасля доказу вучні значна з большымі цяжкасцямі рашаюць задачы па гэтай тэме, чым да яго. Таму такія тэарэмы ў класах другога і трэцяга напрамкаў лепш не даказваць, а больш часу і ўвагі ўдзяліць рашэнню задач.

Такі дыферэнцыраваны падыход, што пацвярджаецца педагогічным вопытам работы, дае вельмі добрыя вынікі. І гэта зразумела. У дыферэнцыраваных класах і першага, і другога, і трэцяга ўзроўняў звычайна адводзіцца прыкладна аднолькавая колькасць гадзін (акрамя тэм, уключаных у праграму толькі фізіка-матэматычных класаў) на вывучэнне асобных тэм курса, напрыклад тых жа "плашчаў фігур". За кошт спрашчэння ці апускання строгага доказу ў класах другога і трэцяга ўзроўняў напрацоўваецца вопыт практычнага рашэння канкрэтных задач.

Цікава, што калі пасля заканчэння вывучэння тэмы праводзіцца кантрольная работа, часта сярэдні бал ва ўсіх трох узроўнях ці дыферэнцыраваных класах аказваецца амаль аднолькавым (зразумела, узровень складанасці кантрольных работ у розных класах не супадае).

Усё сказанае не павінна прыводзіць да думкі, што доказы тэарэм з'яўляюцца зусім неістотнымі для большасці вучняў. Але галоўнае ў разуменні той ці іншай тэарэмы ў разнастайнасці прымянення яе ў розных задачах. Як піша Мішчанка, "чым больш будзе рэшана розных задач, у якіх дадзенае паняцце ці тэарэма ўсебакова выкарыстоўваецца, тым лепш і глыбей гэта паняцце ці тэарэма будзе зразумета"². Гэтую думку трэба памятаць пры выкладанні ў класах любога ўзроўню, але дыферэнцыраваны падыход тым і добры, што дае магчымасць рухаць стрэлку "абстрактнасць—канкрэтнасць" у розныя бакі ў залежнасці ад таго, на які ўзровень арыентавана тлумачэнне кожнай канкрэтнай тэмы.

¹ Пагарэлаў А. В. Геаметрыя 7–11. Мн., 1991. С.139.

² Мищенко А. С. // Методологические проблемы преподавания математики. М., 1987. С.82.

В.В. БЕСПРАЗВАННЫ

АБ НАДЗЁННЫХ ПРАБЛЕМАХ ПЕДАГАГІЧНАЙ САМААДУКАЦЫІ ВЫКЛАДЧЫКА ВАЕННАЙ КАФЕДРЫ ВНУ

Працэс рэфармавання арміі Рэспублікі Беларусь, вайсковая практыка прад'яўляюць высокія патрабаванні да ведаў і прафесійнага майстэрства афіцэра-выкладчыка вышэйшай школы. Вырашэнню праблемы павышэння педагогічнага майстэрства выкладчыкаў ваенных кафедраў вышэйшых навучальных устаноў садзейнічае комплекс мерапрыемстваў, прадугледжаных кіруючымі дакументамі па арганізацыі ваеннай падрыхтоўкі студэнтаў у адпаведнасці з канцэпцыяй стварэння нацыянальнай сістэмы непараручнай ваеннай адукацыі.

Вырашальнае значэнне для ліквідацыі некаторага разрыву паміж павялічанымі патрабаваннямі да выкладчыцкага саставу і іх педагогічным майстэрствам мае мэтанакіраваная самастойная педагогічная і псіхалагічная падрыхтоўка.

Задача педагогічнай самаадукацыі выкладчыка — не толькі атрымаць нейкую суму ведаў па асновах педагогікі і псіхалогіі вышэйшай школы, але і выпрацаваць педагогічныя перакананні, матывацыю ўдасканалвання ведаў, якія потым рэалізуюцца ў творчай дзейнасці. У гэтым працэсе самаадукацыі і самаўдасканалвання фарміруюцца каштоўнасныя арыентацыі, матывы паводзін, цікавасць да педагогічнай працы.

Практыка паказвае, што многія выкладчыкі ваенных кафедраў займаюцца педагогічнай самаадукацыяй, не выкарыстоўваючы навучальныя дапа-

можнікі па асновах ваеннай педагогікі і псіхалогіі для падрыхтоўкі афіцэраў запасу з ліку студэнтаў, выдадзеныя ўпраўленнем выхаваўчай работы і інфармацыі Міністэрства абароны Рэспублікі Беларусь пры ўдзеле прафесарска-выкладчыцкага саставу ваеннай акадэміі і гістарычнага факультэта Белдзяржуніверсітэта.

Павышэнню эфектыўнасці самастойнага вывучэння асноў ваеннай педагогікі і псіхалогіі, дзяржаўна-прававой падрыхтоўкі з улікам асаблівасцей дзейнасці ваенных кафедраў і ўдасканаленню педагогічнага майстэрства афіцэраў-выкладчыкаў закліканы садзейнічаць спецыяльныя праграмы.

З улікам дыферэнцыраванага падыходу да выкладчыцкага саставу распрацаваны два тыпы праграм педагогічнай самаадукацыі: 1) для афіцэраў, якія не маюць вопыту педагогічнай дзейнасці на ваеннай кафедре і 2) для выкладчыкаў са стажам педагогічнай працы не менш года, якія ўжо засвоілі праграму пачатковай педагогічнай самаадукацыі. Яна разлічана на два гады самастойнага вывучэння.

Педагогічная самаадукацыя афіцэра з'яўляецца часткай мер па павышэнню прафесійнай кваліфікацыі выкладчыцкага саставу ваенных кафедраў і павінна быць арганічнай часткай структуры камандзірскай і педагогічнай падрыхтоўкі.

Сёння выкладчык вышэйшай школы павінен мець такія асобасныя якасці, як: высокая культура і духоўнасць, прафесійная падрыхтоўка, мэтанакіраванасць, кампетэнтнасць. Усе гэтыя рысы маюць непасрэдныя адносіны да характарыстыкі якасцей асобы афіцэра-выкладчыка.

Паспяхова вырашаць задачы навучання і выхавання воінаў можа толькі афіцэр, які валодае скарбамі агульнай і педагогічнай культуры. У псіхалагічным плане педагогічная культура — гэта сінтэз педагогічных перакананняў і майстэрства, педагогічнай этыкі і прафесійна-педагогічных якасцей, стылю працы і адносін афіцэра-выкладчыка да навучання і выхавання падначаленых.

Аснову педагогічнай культуры выкладчыка складае агульная культура. Сувязь паміж імі настолькі непасрэдная, што можна сцвярджаць: педагогічная культура ёсць спецыфічнае праяўленне агульнай культуры ва ўмовах педагогічнай працы. Але педагогічная культура мае і свае спецыфічныя характарыстыкі. Яе фундаментам з'яўляецца склад ведаў, навыкаў, перакананняў і практычных дзеянняў.

Педагогічная культура афіцэра-выкладчыка грунтуецца на дасканалых ведах ваеннай справы і ўменні эфектыўна іх выкарыстоўваць у інтарэсах павышэння якасці вучэбна-выхаваўчага працэсу. Педагогічная культура выяўляе сябе праз педагогічнае майстэрства. Асноўнымі крытэрыямі педагогічнага майстэрства афіцэра-выкладчыка з'яўляюцца: паспяховае выкананне службовых абавязкаў выпускнікамі ваенных кафедраў, высокі ўзровень навукова-метадычнай забяспечанасці вучэбна-выхаваўчага працэсу ва ўсіх відах заняткаў, стабільныя вынікі ў засваенні вучэбнай праграмы студэнтамі, прызнанне аўтарытэта выкладчыка студэнтамі і педагогічным калектывам ваеннай кафедры.

У структуры педагогічнага майстэрства можна вылучыць элементы, уласцівыя вопытным выкладчыкам ваенных кафедраў:

- дакладнае разуменне мэт і задач ваеннай падрыхтоўкі студэнтаў, магчымасцей іх рэалізацыі ва ўмовах ВНУ;

- веданне асноў педагогікі, псіхалогіі, філасофіі, гісторыі, сацыялогіі і іншых гуманітарных навук;

- забеспячэнне адзінства ведаў, перакананняў і дзеянняў;

- высокая асобасная адказнасць за якасць падрыхтоўкі афіцэра запасу з ліку студэнтаў, пастаянны пошук шляхоў павышэння эфектыўнасці мерапрыемстваў, якія праводзяцца, праяўленне шчырай павагі да студэнтаў, актыўныя намаганні перадаць ім свае веды і вопыт;

- фундаментальнае веданне матэрыялу сваёй навучальнай дысцыпліны;

- навуковая арганізацыя працы на ваеннай кафедре, пастаяннае выкананне прынцыпаў навучання і выхавання ў вышэйшай школе і заснаванне на іх сваёй практычнай дзейнасці;

- ўменне выбіраць методыку выкладання, што найбольш адпавядае мэтам і задачам навучання і выхавання, аптымальна планаваць правядзенне

кожнага занятка і падрыхтоўку да яго з улікам якаснага саставу навучальнага ўзвода;

- займальнае і дасціпнае выкладанне навучальнага матэрыялу, рацыянальнае кіраванне працэсам навучання і выхавання;

- умелае выкарыстанне класна-лабараторнай работы, матэрыяльна-тэхнічнай і палявой базы, трэнажораў і тэхнічных сродкаў навучання і выхавання, электронна-вылічальнай і камп'ютэрнай тэхнікі;

- спалучэнне мэтанакіраванай працы з аналізам складаных пытанняў паўсядзённага жыцця;

- падтрымка педагогічнай накіраванасці зносін і паводзін;

- пастаянная педагогічная самаадукацыя, падмацаванне здароўя;

- педагогічны такт і педагогічная тэхніка, высокая патрабавальнасць і выключна дакладнае выкананне палажэнняў статута пры правядзенні заняткаў, высокая агульная і вайсковая культура паводзін;

- самакрытычны аналіз праведзеных заняткаў, выяўленне і аператыўная ліквідацыя памылак і недахопаў.

Пэралічаныя і іншыя якасці афіцэра-выкладчыка фарміруюцца і ўзмацняюцца ў працэсе навучання і выхавання студэнтаў на ваеннай кафедры ВНУ. Але фундамент педагогічнага майстэрства закладваецца галоўным чынам пры падрыхтоўцы выкладчыка да паўсядзённых заняткаў.

Педагогічнае майстэрства нельга разумець як нейкую нязменную еднасць якасцей выкладчыка. Ацэнка яго працы і патрабаванні да яго ўвесь час змяняюцца. У сувязі з гэтым адной з прымет высокага педагогічнага майстэрства трэба лічыць здольнасць выкладчыка гібка рэагаваць на ўсялякія змены, і ў першую чаргу у навучальных праграмах, арганізацыі навучальна-выхаваўчага працэсу, методыцы і інш.

Станаўленне пачынаючага выкладчыка лічыцца завершаным, калі ён за-своіў змест і методыку выкладання навучальнай дысцыпліны, умее праводзіць усе віды заняткаў, набыў неабходныя навыкі і ўменні ў распрацоўцы навукова-метадычных матэрыялаў. Валодаючы асновамі педагогічнага майстэрства, кожны выкладчык павінен яго развіваць і ўдасканальваць на працягу ўсёй педагогічнай дзейнасці.

У перыяд падрыхтоўкі выкладчык абавязан самастойна вывучыць праграму пачатковай і агульнай самаадукацыі, а напрыканцы, па жаданню, падрыхтаваць і абараніць дысертацыю кандыдата педагогічных (філасофскіх) навук па адной з актуальных праблем тэорыі і методыкі ваеннай падрыхтоўкі, ваенна-патрыятычнага выхавання студэнтаў.

Выкладчык ваеннай кафедры ВНУ ўзбройвае студэнтаў не толькі ведамі і практычнымі навыкамі, неабходнымі сучаснаму афіцэру, ён уплывае на іх сваім абліччам, чалавечымі і прафесійнымі якасцямі. Яго інтэлект, высокая вайсковая і педагогічная культура, статутная патрабавальнасць, справядлівасць, яго душэўныя якасці ўспрымаюцца студэнтамі як пэўны ўзор.

Эфектыўнасць дзейнасці ваеннай кафедры ў агульнай структуры грамадзянскай ВНУ залежыць ад калектыўных намаганняў усіх выкладчыкаў кафедры – як афіцэраў запasu, так і страявых афіцэраў, ад умення кожнага з іх мабілізавацца для дасягнення агульнай мэты – сучаснай падрыхтоўкі афіцэраў запasu са студэнтаў. Таму падчас падбору кандыдатаў для педагогічнай працы на ваеннай кафедры неабходна ўлічваць акрамя маральных якасцей, здольнасцей да вайскова-педагогічнай, вынаходніцкай працы, вопыту службы ў войску таксама іх шчырае жаданне працаваць са студэнцкай моладдзю.

У. П. САЎКО

МЕТАДЫЧНАЯ СІСТЭМА МАЎЛЕНЧАГА РАЗВІЦЦА ПРЫ ВІВУЧЭННІ МАРФАЛОГІІ

Сістэма практыкаванняў па развіцці маўлення “характарызуецца наяўнасцю адзінай галоўнай ідэі, ахопам усіх асноўных тыпаў практыкаванняў,

усіх уманняў, што неабходна сфарміраваць, паслядоўнасцю, пераемнасцю і перспектываўнасцю, паступовым павышэннем самастойнасці вучняў¹.

Сістэмай работы па развіцці маўлення школьнікаў пры вывучэнні марфалогіі мы лічым такую арганізацыю працы, пры якой засваенне тэарэтычнага моўнага матэрыялу і ўся разнастайнасць практыкаванняў накіроўваецца на вырашэнне найважнейшай задачы — развіццё маўлення вучняў.

На нашу думку, поспех работы па развіцці маўлення школьнікаў у многім вызначаецца метадыкай вывучэння граматыкі і тымі відамі практыкаванняў, якія выконваюць вучні ў школе і дома. Пры гэтым метадыка вывучэння граматычных паняццяў павінна будавацца так, каб большасць работ вырашалі граматыка-арфаграфічныя задачы і забяспечвалі адначасова маўленчае развіццё школьнікаў.

Ўзбагачэнне слоўніка вучняў — першы накірунак у рабоце па развіцці маўлення, ажыццяўленне якога патрабуе ўключэння ў практыкаванні па граматыцы заданняў на:

- тлумачэнне лексічнага значэння незразумелых слоў;
- удакладненне і пашырэнне значэння ўжо вядомых слоў і выразаў;
- падбор сінонімаў і антонімаў;
- размежаванне амонімаў і паронімаў;
- тэматычнае і лексіка-семантычнае групуванне слоў і выразаў;
- вызначэнне мнагазначных слоў, выяўленне слоў, якія ўжываюцца ў пераносным сэнсе.

Акрамя гэтага, для ўзбагачэння слоўніка вучняў пры вывучэнні граматычных тэм неабходна выкарыстоўваць лексіка-лагічныя і лексіка-стылістычныя практыкаванні. У аснову гэтых практыкаванняў пакладзены спецыяльны адбор слоў па тэматычных групах, напрыклад: дом і памяшканне (пакой), адзенне, расліны і жывёльны свет, садавіна, гародніна, дарога і транспарт, школа, спорт, музыка, прафесіі, навука, мастацтва, сельскагаспадарчая праца, пачуцці, геаграфічныя паняцці, грамадска-палітычная лексіка.

Лексіка-лагічныя практыкаванні садзейнічаюць усведамленню семантыкі слова, авалоданню такімі прыёмамі, як абагульненне, класіфікацыя, параўнанне, супастаўленне і інш. Заданні да такіх практыкаванняў пры вывучэнні, напрыклад, назоўніка, могуць быць наступныя:

- запісаць словы, якія абазначаюць: а) адзенне: ...; б) абутак: ...; в) посуд: ... і інш.;
- запісаць словы, якія можна абагульніць словазлучэннем: а) сельскагаспадарчы інвентар: ...; б) музычныя інструменты: ...;
- якім словам ці словазлучэннем можна абагульніць наступны рад слоў: *снег, дождж, град, шэрань, мороз?*
- выпісаць з літаратурнага твора (пажадана з таго, які школьнікі вывучалі на ўроках літаратуры) назоўнікі, што абазначаюць назвы: а) звяроў; б) з'яў прыроды;

- запісаць словы, якія абазначаюць сродкі перамяшчэння.

Лексіка-стылістычныя практыкаванні садзейнічаюць актывізацыі слоўніка вучняў і фарміраванню навыка правільнага выкарыстання слоў у актыўнай моўнай дзейнасці. Такія практыкаванні могуць мець наступныя тыпы заданняў:

- вызначыць лексічнае значэнне слова;
- скласці словазлучэнні, сказы з пэўнымі словамі;
- скласці сказы, ужываючы пэўныя спалучэнні слоў;
- скласці сінанімічны рад да прапанаванага слова;
- абгрунтаваць ужыванне ў сказе пэўнага слова з сінанімічнага рада;
- вызначыць моўныя сродкі, з дапамогай якіх аўтар выражае свае адносіны да выказанага;
- вызначыць у тэксце апорныя словы;
- вызначыць, якія словы паказваюць на прыналежнасць тэксту да пэўнага стылю маўлення;
- знайсці сярод названых груп слоў рады стылістычных сінонімаў; вызначыць, у тэкстах якога стылю ўжываецца кожны з сінонімаў;
- падабраць стылістычныя сінонімы да слова;

— падабраць да слоў сінонімы, якія могуць ужывацца ў любым стылі маўлення;

— уключыць у тэкст словы з дужак, якія падыходзяць да стылю ўрыўка;

— растлумачыць стылістычную ролю пэўных слоў у тэксце;

— выправіць у тэксце (сказе) моўныя недахопы.

Развіццё маўлення вучняў прадугледжвае засваенне нормаў беларускай літаратурнай мовы. Авалоданне марфалагічнымі нормамі ажыццяўляецца пры дапамозе аналітычных і сінтэтычных марфалагічных і граматыка-арфаграфічных практыкаванняў. Аналітычныя марфалагічныя практыкаванні патрабуюць вызначэння часціны мовы, роду, ліку, склону, скланення (для слоў, якія скланяюцца), часу, асобы, спражэння (для слоў, якія спрагаюцца) і інш. Сінтэтычныя марфалагічныя практыкаванні накіраваны на ўтварэнне марфалагічных форм слоў: іх змяненне па ліках, родах, склонах і інш.; састаўленне табліц скланенняў і інш.; утварэнне ад пэўнага слова ўсіх магчымых форм; ужыванне слоў (словаформ) у словазлучэннях, сказах, тэкстах; знаходжанне памылак пры ўтварэнні ці ўжыванні марфалагічных форм і выпраўленне гэтых памылак.

Граматыка-арфаграфічныя практыкаванні патрабуюць вырашэння арфаграфічных задач на граматычнай аснове. Да ліку такіх практыкаванняў адносяцца розныя віды спісвання з граматычнымі заданнямі (напрыклад: уставіць патрэбныя канчаткі), каменціраванае пісьмо, некаторыя віды дыктантаў і г.д.

Авалоданне арфаэпічнымі нормамі беларускай літаратурнай мовы адбываецца ў асноўным на ўроках фанетыкі. Таму “задача настаўніка ў працэсе вывучэння школьнікамі марфалогіі ў 4–6 класах заключаецца ў асноўным у карэкцыйным вымаўленні”².

Карэкцыйнае вымаўленне пры вывучэнні марфалогіі патрабуе выкарыстання наступных метадычных прыёмаў:

— чытання слоў, словазлучэнняў, сказаў у адпаведнасці з арфаэпічнымі нормамі;

— чытання слоў, якія маюць неадпаведнасць вымаўлення і напісання;

— супастаўлення слоў у беларускай і рускай артыкуляцыі;

— чытання з правільнай артыкуляцыяй слоў, якія адрозніваюцца вымаўленнем у беларускай і рускай мовах;

— перакладу слоў, словазлучэнняў з рускай мовы на беларускую;

— выпраўлення памылак у вымаўленні.

Для авалодання нормамі літаратурнага вымаўлення неабходна праводзіць работу, накіраваную на фарміраванне акцэнтацыйных навыкаў. Фарміраванне акцэнтацыйных навыкаў патрабуе выкарыстання наступных відаў работ:

— практыкаванняў на пастаноўку націску: паставіць націск, падкрэсліць націскны галосны, падкрэсліць націскны склад, паставіць націскі ў розных формах аднаго і таго ж слова;

— супастаўлення слоў з аднолькавым літарным напісаннем, але з розным націскам;

— запісу і чытання спецыяльна падобраных слоў;

— складання сказаў па апорных словах са зменай іх формы і месца пастаноўкі націску;

— складання арфаэпічных слоўнічкаў.

Адным з метадычных прыёмаў удасканалення акцэнтацыйных навыкаў з’яўляецца беларуска-рускае супастаўленне, на аснове якога вучням прапануюцца практыкаванні з наступнымі заданнямі:

— знайсці ў сказах (тэксце) словы, у якіх націск у беларускай і рускай мовах не супадае;

— супаставіць вымаўленне слоў у пэўнай форме ў беларускай і рускай мовах;

— выпісаць у адну групу словы, у якіх націск у беларускай і рускай мовах не супадае, у другую — у якіх супадае;

— прачытаць словы, вызначыць месца націску (словы падбіраюцца такія, якія маюць у беларускай і рускай мовах падабенства ў гучанні, але адрозніваюцца месцам націску: *нянавісьць, крапіва* і г.д.).

Фарміраванне навыкаў словаўжывання — галоўная задача ўрокаў лексікі. Аднак засваенне лексічных нормаў павінна адбывацца і пры вывучэнні граматыкі, для чаго можна рэкамендаваць наступныя тыпы заданняў:

— знайсці ў сказах словы, якія ўжываюцца ў нехарактэрным для іх значэнні;

— знайсці ў пераказе (сачыненні) сказы, дзе ёсць недакладнае ўжыванне слоў, выправіць памылкі;

— прыдумаць і запісаць сказы, выкарыстоўваючы пэўныя словы і выразы;

— замяніць у тэксце (сказе) русізмы, дыялектызмы словамі беларускай літаратурнай мовы;

— выпісаць з тэксту сінонімы;

— падабраць антонімы да слоў;

— пададзеныя ў алфавітным парадку сінонімы размясціць у градацыі;

— з сінанімічнага рада выбраць і ўставіць у сказы тыя словы, што найбольш падыходзяць па сэнсу;

— знайсці ў сказах моўныя недахопы (плеаназм, таўталогія і інш.) і выправіць іх.

Знаёмства са словаўтваральнымі нормамі беларускай літаратурнай мовы адбываецца на ўроках вывучэння словаўтварэння і граматыкі. А работа па ўдасканаленні словаўтваральных уменняў і навыкаў павінна праводзіцца і пры вывучэнні марфалогіі. Пры гэтым асабліваю карысць прыносяць такія практыкаванні, якія садзейнічаюць засваенню словаўтваральных нормаў і разам з тым узбагачаюць слоўнік школьнікаў. Напрыклад, пры вывучэнні назоўніка заданні да практыкаванняў могуць быць наступныя:

— ад прапанаваных слоў з дапамогай суфіксаў *-чык-* і *-шчык-* утварыць назоўнікі, якія абазначаюць назвы прафесій: *грузіць, камень* і г.д.;

— з дапамогай суфіксаў *-ат-*, *-ын-*, *-осць-*, *-асць-*, *-ізн-* ад прыметнікаў утварыць назоўнікі, якія абазначаюць якасці (уласцівасці): *сляпы, высокі, малады* і інш.;

— ад назоўнікаў мужчынскага роду ўтварыць назоўнікі жаночага роду;

— класіфікацыю, ужываючы наступныя словы (*урач, лайфрэт* і г.д.) у спалучэнні з назоўнікамі жаночага роду;

— знайсці ў сказах назоўнікі, утвораныя шляхам пераходу адной часціны мовы ў другую, выпісаць іх у наступным парадку: а) назвы асоб; б) назвы памяшканняў; в) назвы страў.

Развіццё звязнага маўлення — найважнейшы накірунак у рабоце па развіцці маўлення школьнікаў, ажыццяўленне якога патрабуе спецыяльнай сістэмы практыкаванняў. Сістэма практыкаванняў, якая прапануецца нам, асноўваецца на класіфікацыі заданняў на развіццё звязнага маўлення, што прапанавала Т.А. Ладыжанская³:

— практыкаванні аналітычнага характару, у аснове якіх ляжыць гатовы тэкст: вызначэнне тыпу, стылю, асноўнай думкі, тэмы тэксту; падбор загалоўкаў да тэксту і яго частак; тлумачэнне залежнасці ўжывання пэўных моўных сродкаў ад задач вызначвання;

— практыкаванні па перапрацоўцы пэўнага тэксту: удакладненне напісанага, знаходжанне і ліквідацыя моўных памылак і недахопаў у змесце;

— практыкаванні па стварэнні новага тэксту на аснове зыходнага: творчае спісванне, творчы дыктант, вольны дыктант, састаўленне плана, сказаў па апорных словах і словазлучэннях, тэзісаў; пераказ, перабудова кампазіцыі, развіццё таго ці іншага эпізоду, пераклад;

— практыкаванні па стварэнні вучнямі ўласных тэкстаў: разгорнутыя адказы па граматыцы, рэцэнзіі на вусныя адказы па граматыцы; напісанне заматак у газету, нарысаў, сачыненняў і г.д.

Усе віды работ па развіцці звязнага маўлення неабходна праводзіць з улікам стылістычных рэсурсаў пэўных часцін мовы.

Такім чынам, пры вывучэнні марфалогіі павінна выкарыстоўвацца спецыяльная сістэма работы, накіраваная на фарміраванне ў вучню ўменняў і навыкаў правільнага ўжывання часцін мовы.

¹ Львов М. Р. Словарь-справочник по методике русского языка. М., 1988. С.186.

² Яленскі М. Г. Развіццё вуснай мовы вучняў: 4–6 класы. Мн., 1985. С.40.

³ Гл.: Ладыжанская Т. А. // Методика преподавания русского языка / Под ред. М.Т. Баранова. М., 1990. С.282–283.

ПІСЬМЕННІК – МОВА – СТЫЛЬ

Тры вераснёўскія дні (з 17 па 19-е) на філалагічным факультэце Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта панавала атмосфера творчасці і асаблівага хвалявання: тут праходзіла міжнародная навуковая канферэнцыя "Пісьменнік – мова – стыль", прысвечаная 70-годдзю з дня нараджэння доктара філалагічных навук, прафесара, лаўрэата Дзяржаўнай прэміі Беларусі Льва Міхайлавіча Шакуна.

На пленарным пасяджэнні, якое сабрала шматлікіх вучняў, калег і сяброў слыннага сына беларускага народа, з прывітальным словам ад рэктарата да юбіляра выступіў першы прарэктар БДУ праф. П.І.Брыгадзін. Ён высока ацаніў больш чым паўвекавую самаадданую і плённую працу таленавітага вучонага, які так многа зрабіў дзеля беларускай навукі, умацавання яе аўтарытэту, узвышэння роднага слова, развіцця нацыянальнай адукацыі і культуры.

З жыццёвым і творчым шляхам, шматграннай грамадскай і навуковай дзейнасцю Льва Міхайлавіча Шакуна пазнаёміў удзельнікаў і гасцей канферэнцыі старшыня аргкамітэта праф. Б.А.Плотнікаў.

Шчырае слова ўдзячнасці за нястомную працу на карысць Бацькаўшчыны, за шчодры навуковы плён, за нязменнае служэнне беларускай навуцы і культуры выказаў юбіляру старшыня Таварыства беларускай мовы народны паэт Беларусі праф. Н.С.Гілевіч.

Віншавальныя тэлеграмы Германа Бідэра (Аўстрыя), Карла Гудшміта (Германія), Станіслава Гайды і Аляксандра Баршчэўскага (Польшча), Золтана Андраша (Венгрыя) зачытаў дац. М.Р.Прыгодзіч.

З грунтоўным навуковым дакладам "Мастацкае маўленне ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы" выступіў Л.М.Шакун, які з уласцівай яму глыбіней і аргументацыяй асвятліў праблему ўзаемаадносін мовы мастацкай літаратуры (мастацкага маўлення) як адной з падсістэм літаратурнай мовы з іншымі яе падсістэмамі на розных гістарычных этапах ад старажытнасці да нашых дзён.

Праф. Вроцлаўскага ўніверсітэта (Польшча) Ларыса Пісарэк на матэрыяле п'ес Янкі Купалы "Паўлінка", "Раскіданае гняздо", "Прымакі" выявіла спецыфіку некаторых адрасных форм у беларускай мове пачатку XX ст. Паэзія Янкі Купалы паслужыла крыніцай для даклада праф. А.А.Лойкі "Мадэліраванне жанрава-стылёвых структураў лірыкі" пры траістым падзеле на групы ў залежнасці ад анталогічных, рэалістычных, рамантычных і іншых традыцый. Некаторыя пытанні параўнальнай стылістыкі на прыкладах дзеяслоўнага кіравання ў рускай і беларускай мовах раскрыў у дакладзе "Параўнальная сінтаксічная стылістыка ўсходнеславянскіх моў" праф. У.В.Анічэнка.

Далейшая праца канферэнцыі праходзіла па секцыях. На секцыі "Стыль пісьменніка і літаратурная мова" размова ішла пра розныя аспекты мастацкага маўлення і некаторыя тэндэнцыі развіцця беларускай літаратурнай мовы. Праф. А.Я.Супрун у дакладзе "Лексіка верша Я.Купалы "З асенніх напеваў" шляхам усебаковага аналізу паўназначных і непаўназначных слоў (частотнасць ужывання, адмоўная і дадатная канатацыя, тэматычная характарыстыка і інш.) раскрыў некаторыя асаблівасці паэтычнай мовы Янкі Купалы. Мастацка-выяўленчыя функцыі дзеясловаў у творах Цёткі

паказала ў дакладзе "Дзеяслоўная стыхія" Цёткі" дац. З.І.Бадзевіч. Адметныя моўна-стылістычныя сродкі (паўторы, метафары, параўнанні, пераўвасабленні) у паэзіі Цёткі асвятліла ў дакладзе "Моўна-стылістычныя асаблівасці паэзіі Цёткі" кандыдат філалагічных навук В.М.Ляшук. Дац. А.І.Бельскі ў дакладзе "Пейзаж у сістэме мастацкіх сродкаў беларускай паэзіі" раскрыў ідэйна-стылёвую функцыянальнасць, выяўленчы поліфанізм пейзажу ў мастацка-эстэтычным пазнанні жыцця і свету. "Раманная навацыя" чэшскага пісьменніка Мілана Кундэры — тэма даклада А.В.Вострыкавай "Художественное своеобразие романов Милана Кундэры "Шутка" и "Невыносимая легкость бытия"; пытанні ўзаемадзеяння літаратурнай мовы і дыялектаў, лексікаграфічная спадчына М.Гарэцкага — тэма даклада І.І.Савіцкай "М.Гарэцкі і асноўныя тэндэнцыі развіцця беларускай літаратурнай мовы"; аказіянальныя новаўтварэнні — даклада Н.У.Чарнаброўкінай "Аказіянальныя назоўнікі ў мове твораў В.Зуёнка".

Разнастайная тэматыка дакладаў, прачытаных на секцыі "Моўна-выяўленчыя сродкі як кампанент стылявой арганізацыі тэксту". Праф. В.П.Красней у дакладзе "Тэрмін як мастацкае слова" спыніўся на некаторых прыёмах эстэтызацыі тэрміна ў мастацкім маўленні. Структуру, семантыку і стылістычныя функцыі аказіянальных найменняў асоб раскрыла ў дакладзе "Індывідуальна-аўтарская назва асобы як кампазіцыйны кампанент мастацкага твора" дац. Г.І.Басава. Мастацка-выяўленчую ролю лексічных варыянтаў, іх здольнасць выступаць у якасці гатовых стылістычных адзінак паказала ў дакладзе "Стылістычнае функцыянараванне варыянтнай лексікі" дац. І.Р.Шкраба. Паэтычную мадэль "прасторы" ў творах Якуба Коласа з пункту гледжання іх лексіка-граматычнай і вобразна-стылістычнай актуалізацыі асвятліла ў дакладзе "Моўнае адлюстраванне "прасторы" ў вершах Я.Коласа" дац. Л.І.Сямешка. Аналіз пластычнай прыроды метафарычных выказванняў даў дац. У.А.Дудко ў дакладзе "Аб ролі метафары ў мастацкім маўленні". Канструкцыі тыпу "назоўнік + імя", іх характарыстычную функцыю прааналізавалі ў дакладзе "Прэдыкатывныя канструкцыі ў рамане У.Караткевіча "Каласы пад сярпом тваім" праф. Б.А.Плотнікаў і Т.П.Бугай. Прыёмы індывідуальна-вобразнага пераасэнсавання дзеясловаў і іх уласна мастацкія функцыі акрэсліла ў дакладзе "Індывідуальна-вобразнае пераасэнсаванне дзеяслова ў прозе У.Караткевіча" кандыдат філалагічных навук І.Ф.Лысенка. Дакладнасць словаўжывання, нарматыўнасць і чысціня маўлення, адносіны да іншамоўнай лексікі асвятліла дац. Г.І.Кулеш у дакладзе "Пытанні культуры мовы ва "Узвышшы". "Сінанімічныя прадметныя якасці, уласцівасці і прыналежнасць" — тэма даклада Р.У.Серыкава; "Моўна-стылявыя асаблівасці твораў В.Быкава" — даклада Т.І.Тарасенкавай; "Паранамастычны каламбур як сродак стварэння сатыры і гумару ў п'есах беларускіх драматургаў" — даклада А.М.Шубадзёравай; "Стылістычныя функцыі эліптычных сказаў" — даклада Н.У.Чайкі.

На секцыі "Тэндэнцыі развіцця стылістычнай сістэмы беларускай мовы" праф. У.А.Карпаў у дакладзе "Дыферэнцыяльна-частотны стылёвы слоўнік беларускай мовы" з пазіцыі агульнай тэорыі сістэм у прымяненні да лексікі асвятліў праблему выдзялення стыляў. Праф. Н.Б.Мячкоўская ў дакладзе "Моўная самаідэнтыфікацыя ў шэрагу асноўных вымярэнняў чалавека і чалавечых супольнасцей" раскрыла сутнасць моўнага самавызначэння, заснаванага на прыярытэтнасці асабовага суб'ектыўнага меркавання інфарманта. "Словаскладанне ў гісторыі беларускай мовы" — тэма даклада дац. М.Р.Прыгодзіча; "Тэндэнцыя пашыранага ўжывання дыялектнага слова ў мастацкім тэксце" — даклада дац. В.П.Трайкоўскай; "Спроба дыялектнай лакалізацыі мовы перакладу "Евангелля" В.Цялінскага" — даклада І.П.Клімава; "Словаўтваральныя асаблівасці прыметнікаў са значэннем колеру" — даклада М.У.Разладавай.

Разнастайнасць праблематыкі навуковых дакладаў вучняў і калег Л.М.Шакуна з'явілася пераканаўчым сведчаннем маштабнасці яго навуковых інтарэсаў, яго таленту бачыць перспектывы і заканамернасці развіцця беларускай мовы ў гістарычнай прасторы, яго педагагічнага ўмення далучаць да вырашэння актуальных пытанняў беларусістыкі маладых навукоўцаў. Школа Л.М.Шакуна — школа арыгінальных навуковых поглядаў і адметнага стылю — адчувалася ва ўсіх выступленнях яго вучняў і паслядоўнікаў. Школа жыве і будзе жыць!

В.П.Красней

ПАМЯЦІ ВУЧОНАГА

ЛЕЎ МІХАЙЛАВІЧ ШАКУН

У гэтым нумары "Весніка БДУ" павінен быў быць артыкул да 70-годдзя з дня нараджэння прафесара Л.М.Шакуна. Аднак юбіляр, ён жа і адказны рэдактар чацвёртай серыі "Весніка", ніяк не мог дапусціць, каб пра яго тут спявалі дыфірамбы. Прыроджаная сціпласць і тактоўнасць, выключная памяркоўнасць і прыстойнасць гэтага чалавека аказаліся вышэй настойлівых прапаноў і меркаванняў членаў рэдакцыйнай калегіі. Зараз пра Льва Міхайлавіча Шакуна прыходзіцца гаварыць у прошлым часе. 6 лістапада ў сонечны восеньскі дзень у сталіцы братняй Украіны залатакупальным Кіеве назаўсёды спынілася сэрца славяна беларускага вучонага, нястомнага русліца на ніве роднага слова, Настаўніка, Патрыёта і Грамадзяніна.

Скупыя і лаканічныя радкі біяграфіі сведчаць, што Леў Міхайлавіч Шакун нарадзіўся 14 верасня 1926 г. у вёсцы Браткава паблізу Цімкавічаў. У сям'і вясковых настаўнікаў з малых год у дзяцей імкнуліся выхоўваць пачушчэ шчырага захаплення і павагі да роднага краю, яго жыхароў, мовы і звычаяў беларускага народа. Менавіта жывая беларуская гаворка і стала невычэрпнай крыніцай творчага натхнення будучага лінгвіста. Рана страціўшы бацьку, хлопчык быў акружаны клопатамі і любоўю старэйшай сястры і маці Марыі Хрысціянаўны – выключна таленавітага педагога-філолага, якая пазней стане Заслужанай настаўніцай Беларусі і ў ліку першых атрымае вышэйшую дзяржаўную ўзнагароду былога СССР – ордэн Леніна.

...Чэрвень 1941-га перакрэсліў надзеі на мірнае жыццё, пачалася вайна. Думаць пра вучобу чатырнаццацігадоваму падлетку не было калі, сям'я вымушана была зарабляць на хлеб працай у заможных гаспадароў вёскі Лешня і ваколіцах. А як толькі ў раёне зарадзіўся партызанскі рух, адразу ж была ўстаноўлена сувязь з партызанскім атрадам імя Чапаева. У хуткім часе немцы сталі падазраваць сям'ю настаўнікаў. Літаральна ў апошні момант Льву і старэйшай сястры ўдалося пазбегнуць арышту. Больш двух гадоў суролага партызанскага жыцця загартавалі юнака, змаглі выявіць лепшыя рысы яго характару. Толькі цяжкае раненне не дазволіла камандзіру аддзялення штаба партызанскай брыгады імя Чапаева Мінскай вобласці Льву Шакуну ўліцца ў рэгулярную армію ў 1944 г. І ён прыйшоў у школу. Праз год, пасляхова скончыўшы Капыльскую сярэднюю школу і папрацаваўшы колькі часу адказным рэдактарам мясцовага раённага радыёвяшчання, юнак быў прыняты на першы курс філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Гэта быў верасень векапомнага 1945-га.

З таго часу біяграфія вучонага непарыўна звязана з БДУ. Неаднойчы пад час сустрэч з калегамі на кафедрах ўспамінаў Леў Міхайлавіч пра тыя гады. Калі і студэнцкіх аўдыторый амаль не было, вучыліся і адначасова адбудоўвалі ўніверсітэт, калі ў інтэрнацкім пакоі жыло па 10–15 чалавек, перабіваліся з хлеба на чай, працавалі, кахалі... Відаць, ужо тады ў яго душы пасялілася неадольная прага да вучобы, вабіла мінулае беларускага краю, незвычайны лёс яго кніжнасці. Зрэшты, не абыйшлося тут і без уплыву маці, якая бачыла ў сыне прадаўжальніка сямейнай прафесіі. Марыя Хрысціянаўна не памылілася. У 1950 г. Леў Міхайлавіч з адзнакай канчае Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, а ў верасні становіцца аспірантам.

Шчодро надзелены ад прыроды выдатнымі здольнасцямі, Л.М.Шакун адразу ж уключае ў навукова-даследчую працу. Выключная працавітасць, строгае і патрабавальнасць да вынікаў даследавання дазволілі маладому навукоўцу дзятэрмінова абараніць кандыдацкую дысертацию "Ужыванне іменных і займенных прыметнікаў" (1953). Менавіта яна стала першым крокам на больш чым саракагадовым творчым шляху вучонага, заклала падмурак яго будучых дасягненняў. Дысертатыйнае даследаванне раз і назаўсёды прадвызначыла кола навуковых інтарэсаў Льва Міхайлавіча ў рэчышчы гісторыі беларускай мовы.

Ужо ў другой палове 50-х гадоў, выкладаючы ў БДУ курс сучаснай беларускай мовы, малады вучоны і педагог адначасова падрыхтаваў курс гісторыі беларускай літаратурнай мовы і ўпершыню ў беларускім мовазнаўстве і ў практыцы вышэйшай школы пачаў чытаць лекцыі па новай вучэбнай дысцыпліне для студэнтаў філалагічных спецыяльнасцей Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта і тагачаснага Мінскага педагогічнага інстытута імя Максіма Горкага. У гэты ж час вучоны выступае ў друку са шматлікімі навуковымі артыкуламі, з дакладам "Значэнне царкоўнаславянскай мовы ў развіцці беларускай літаратурнай мовы" (1958) на IV Міжнародным з'ездзе славістаў, на ўсесаюзнай нарадзе ў Маскве па праблемах утварэння рускай нацыянальнай мовы ў сувязі з утварэннем іншых славянскіх нацыянальных моў і інш. Такія фундаментальныя працы вучонага, як "Станаўленне і развіццё беларускай літаратурнай мовы" (1959), "Нарысы гісторыі беларускай літаратурнай мовы" (1960), "Гісторыя беларускай літаратурнай мовы" (1963) сталі зыходнай асновай пры рас-

працоўцы многіх курсаў беларускага мовазнаўства ў ВНУ рэспублікі, падрыхтоўцы дапаможнікаў, школьных падручнікаў.

У 1965 г. Л.М.Шакун паспяхова абараняе доктарскую дысертцыю на тэму "Развіццё беларускай літаратурнай мовы". Гэтае даследаванне, ухваленае і падтрыманае акадэмікам АН СССР В.І.Баркоўскім, з'явілася першай грунтоўнай навуковай распрацоўкай новага ў беларусістыцы напрамку – гісторыі беларускай літаратурнай мовы. Нельга сказаць, што да Л.М.Шакуна не займаліся гісторыяй беларускай літаратурнай мовы. Але менавіта ён творча перапрацаваў дасягнутае, сістэматызаваў і класіфікаваў наасобныя факты і з'явы, раскрыў характар і сутнасць гістарычных змен, акрэсліў шляхі і перспектывы далейшага развіцця і ўзбагачэння нацыянальнай мовы беларусаў. З лёгкай рукі прафесара Л.М.Шакуна пачынаецца цэлая плыя доктарскіх дысертаций, прысвечаных гісторыі беларускай мовы. Гэта даследаванні А.І.Жураўскага, У.В.Анічэнка, М.Г.Булахавы, А.М.Булыкі, Н.Т.Вайтовіч, А.І.Наркевіча, А.П.Груцы і інш.

Вучоны не спыняецца на дасягнутым. Ён працягвае вывучаць пытанні, звязаныя з сацыяльным статусам беларускай мовы ў XX стагоддзі. Вынікам гэтага сталі "Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы" (1978; другое выданне – 1986), падрыхтаваны ў сааўтарстве з прафесарам В.П.Краснеем, і цалкам перапрацаванае і істотна абноўленае выданне "Гісторыі беларускай літаратурнай мовы" (1984). У апошняй кнізе ў поўнай меры праявіліся яго навуковая эрудыцыя, шырыня лінгвістычных поглядаў, глыбіня пранікнення ў сутнасць моўных з'яў, вялікая ўвага і павага да навуковай і культурнай спадчыны беларускага народа, да вынікаў навуковых пошукаў і тэарэтычных высноў іншых даследчыкаў. І не выпадкова гэтая праца ў 1986 г. была адзначана Дзяржаўнай прэміяй Беларусі.

Даследаванне гісторыі беларускай літаратурнай мовы і стварэнне адпаведных вучэбных дапаможнікаў натхнілі Льва Міхайлавіча ўзяцца за напісанне гісторыі беларускага мовазнаўства. Асновай гэтай працы стала буйнейшая і, бадай, самая кампетэнтная і поўная ў Беларусі картатэка навуковых прац па беларускаму мовазнаўству, якую Л.М.Шакун ствараў на працягу ўсяго жыцця. Выдатнае веданне бібліяграфічнага матэрыялу, глыбокая арыентацыя вучонага ў самых разнастайных накірунках мовазнаўства, шматгадовая апрабаваная пакрысе рыхтуемых раздзелаў будучай кнігі пад час чытання адпаведнага спецкурса – усё гэта дазволіла стварыць "Гісторыю беларускага мовазнаўства" (1995) – першы ў беларусістыцы поўны летапіс станаўлення і развіцця беларускага мовазнаўства як навукі.

Амаль 26 гадоў узначальваў Л.М.Шакун кафедру беларускай мовы, якая пры ім стала сапраўдным каардынатарам і прапагандыстам усяго новага і перадавага ў беларусказнаўстве. Менавіта пад кіраўніцтвам Л.М.Шакуна тут быў распрацаваны і выдадзены першы ў Беларусі цыкл навучальных дапаможнікаў па ўсіх універсітэцкіх курсах беларускага мовазнаўства, якімі і сёння карыстаюцца не толькі навукоўцы, студэнты і выкладчыкі вышэйшых і сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў, але і настаўнікі агульнаадукацыйных школ, вучні старэйшых класаў. Для апошніх ім у сааўтарстве з прафесарам А.М.Барловічам падрыхтаваны капітальны "Марфемны слоўнік беларускай мовы" (1975; другое выданне – 1989), дзе прыводзіцца каля 75 тысяч лексем з члененнем іх на структурна-сэнсавыя часткі. У гэты ж час Л.М.Шакун стварае і спецыяльны навучальны дапаможнік "Словаўтварэнне" (1978), у якім апісваюцца словаўтваральныя сродкі беларускай мовы і ўсе важнейшыя спосабы беларускага словаўтварэння, прыводзяцца звесткі аб распрацоўцы тэорыі словаўтварэння.

У апошнія гады жыцця Л.М.Шакун актыўна вывучаў пытанні, звязаныя з вызначэннем месца і ролі пісьменнікаў і грамадскіх дзеячаў ў фарміраванні і развіцці беларускай літаратурнай мовы (у прыватнасці, Францыска Скарыны, Івана Насовіча, Браніслава Тарашкевіча, Якуба Коласа, Кандрата Крапівы), беларуска-польскія і беларуска-рускія міжмоўныя кантакты і інш. 80–90-я гады азнаменаваліся выходам многіх грунтоўных прац вучонага ў замежным друку, найперш у польскіх, нямецкіх, рускіх лінгвістычных часопісах і тэматычных зборніках. З 1995 г. Л.М.Шакун разам са сваімі вучнямі і калегамі па працы В.П.Краснеем, Л.І.Сямешка, М.Р.Прыгодзічам працаваў над беларускай часткай міжнароднага праекта "Змены ў сучасных славянскіх мовах. 1945–1995", які рыхтуецца пад кіраўніцтвам Польскай акадэміі навук і прымеркаваны да чарговага Міжнароднага з'езда славістаў. Літаральна ў апошнія дні вучонаму прыйшлі запрашэнні на ўдзел у міжнародных канферэнцыях у Кракаве, Аполі, Будапешце і Берліне. Не змог Л.М.Шакун убачыць надрукаваным і вялікі артыкул "Беларусазнаўства", што падае "Беларуская энцыклапедыя" (1996, т.2).

Адным з важнейшых накірункаў дзейнасці вучонага стала падрыхтоўка філолагаў вышэйшай кваліфікацыі. Працуючы са студэнтамі ў спецсемінарах, прывіваючы ім любоў да таямніц роднага слова праз умела падобраныя тэмы дакладаў і паведамленняў, курсавых і дыпломных работ, Л.М.Шакун спакваля прыводзіў лепшых і найбольш падрыхтаваных у вялікую навуку. Амаль два дзесяткі яго выхаванцаў сталі кандыдатамі і дактарамі навук, некаторыя заглаваюць новастворанымі кафедрамі не толькі ў БДУ, але і ў іншых ВНУ, нават за мяжой. А колькі кандыдатаў і дактароў навук узяцця Льву Міхайлавічу як апаненту, рэцэнзенту, нарэшце як старшыні спецыялізаванага Савета па абароне дысертаций!

Выключная навуковая эрудыцыя, шырокі філалагічны круггляд, бліскаўчае аратарскае майстэрства забяспечылі нязменны поспех вучонаму пад час яго шматлікіх камандзіровак у Аўстрыю, Балгарыю, Германію, Польшчу, Югаславію і іншыя краіны, дзе ён не толькі чытаў лекцыі, але і прыводзіў грунтоўныя навуковыя кансультацыі па актуальных праблемах беларускага мовазнаўства.

Плённая навукова-педагагічная дзейнасць вучонага непарыўна была звязана з грамадскай: амаль дваццаць гадоў Л.М.Шакун быў старшынёй двух спецыялізаваных саветаў па абароне кандыдацкіх і доктарскіх дысертацый пры БДУ і членам аналагічных саветаў у Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа АН Беларусі; больш 10 гадоў узначальваў секцыю мовы і літаратуры пры навукова-тэхнічным савеце МінВНУ Беларусі, быў намеснікам старшыні секцыі роднай мовы і літаратуры навукова-тэхнічнага савета па вышэйшай філалагічнай адукацыі пры МінВНУ СССР, адказным рэдактарам філалагічнай серыі "Весніка БДУ", уваходзіў у склад многіх іншых рэдакцыйных калегій і саветаў, з'яўляўся адным з аўтараў і навуковым кансультантам усіх буйнейшых энцыклапедычных выданняў, у тым ліку і апошняй шматтомнай "Беларускай энцыклапедыі". На філалагічным факультэце Л.М.Шакуна ведалі як надзвычай прынцыповага і бескампраміснага члена вучонага савета, шматовытнага метадыста і педагога, думка якога становілася вызначальнай пры вырашэнні тых ці іншых праблем факультэцкага жыцця.

Шматгранная плённая навуковая, педагагічная і грамадская дзейнасць Л.М.Шакуна адзначана ордэнам Айчыннай вайны 2 ступені, медалём імя Францыска Скарыны, медалём "Партызану Вялікай Айчыннай вайны 2 ступені", шасцю іншымі медалямі, Ганаровымі граматамі Прэзідыума Вярхоўнага Савета Беларусі, Ганаровымі граматамі і знакамі розных міністэрстваў, рэктарата. Яму было нададзена ганаровае званне Заслужанага работніка вышэйшай школы рэспублікі.

Прыйшоўшы ў БДУ 16-гадовым юнаком пасля двухгадовага змагання з нямецка-фашысцкімі захопнікамі ў партызанскім атрадзе, Леў Міхайлавіч Шакун на працягу ўсяго свайго жыцця быў для нас прыкладам сапраўднага вучонага і педагога, які на ўсіх накірунках сваёй шматстайнай дзейнасці праяўляў высокія прафесійныя веды і ўменні, невычэрпную працавітасць, дысцыплінаванасць і патрабавальнасць, чым заслужыў шырокае прызнанне і выключную павагу ў вучоных нашай краіны і далёка за яе межамі, педагагічнай грамадскасці Беларусі, сваіх вучняў і выхаванцаў. Шчыры суразмоўца, цікавы апавядальнік, удумлівы даследчык-філолаг, клапатлівы бацька і сын, мяккі і тактоўны выхавачель, урэшце — бескампрамісны спартыўны балельшчык, з тонкім густам меляман, душа любой сяброўскай кампаніі — такім ён застанецца ў нашай памяці. Калегі, сябры і блізкія, усе, хто яго ведаў, будуць жыць і працаваць пад неаслабным уражаннем яго самабытнай і яркай асобы, яго плённага самаахвярнага жыцця, імкнення рабіць дабро дзеля дабра.

М.Р.Прыгодзіч

Simeon Polockij. **Vertograd mnogo-cvetnyj**. Vol. I. Edited by Anthony Hippisley and Lydia I. Sazonova [Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Reihe B: Editionen/ Neue Folge Band 10/1]. Köln; Weimar; Wien: Bohlau Verlag, 1996. LX + 359 + V p.

Сімеон Полоцкі. **Вертоград многцветны**. Т. I: "Аарон" – "Дытем благословение". Подготовка текста, статьи и комментарии А. Хипписли и Л. И. Сазоновой. Предисловие Д. С. Лихачева.

Вядомае гуманітарнае выдавецтва Бёлаў у Германіі і Аўстрыі ў серыі "Будаўнічыя каменні да славянскай філалогіі і гісторыі культуры", якую вядуць такія выдатныя нямецкія славісты, як Ганс Ротэ, Карл Гутшмідт ды Ганс-Бэрд Гардэр, пачало трохтомнае выданне аднаго з галоўных твораў нашага выдатнага земляка Сімяона Полацкага – зборніка "Вертаград мнагакветны".

Самуіл Сітняновіч (па айчыму Пятроўскі) з Полацка атрымаў адукацыю ў Кіева-Магілянскай калегіі, потым, верагодна, пэўны час вучыўся ў Віленскай езуіцкай акадэміі, прыняў манаства пад імем Сімяона і стаў выкладчыкам брацкай школы пры Полацкім Багдухаўскім манастыры. У свабодны час Сімяон склаў вершы на лацінскай, польскай і беларускай мовах. Разам са сваімі вучнямі ён выступіў перад рускім царом Аляксеем Міхайлавічам, калі той у 1656 г. быў у сувязі з пачаткам руска-шведскай вайны ў Віцебску і Полацку. Цару-рэформатару спадабаліся новамодныя вершы маладога настаўніка. У 1660 г. Сімяон разам з вучнямі арганізаваў дэкламацыю ў Маскве, а ў 1664 г. эміграваў сюды з Полацка, што зноў трапіў пад Польшчу. Дзякуючы таленту і працаздольнасці, а таксама выдатнай для ўсходняга славяніна адукаванасці Сімяон Полацкі стаў першым маскоўскім асветнікам еўрапейскага тыпу.

Сімяон Полацкі выдаў свой вершаваны пераклад Псалтыры, напісаў некаторыя драматычныя і публіцыстычныя творы, падрыхтаваў таксама дзве вялікія рукапісныя кнігі: зборнік вершаў для прыдворных цырымоній "Рыфмалагіён" і "Вертаград". Да нас дайшлі

тры рукапісы "Вертаграду": аўтограф (рукапіс А), копія, зробленая паводле яго ўказанняў пісцом і выпраўленая аўтарам (В), і парадная пісцовая копія (С), паднесеная ўжо пасля ранняй смерці аўтара (ва ўзросце 51 года) цару Фёдору Аляксеевічу. Змест вершаў, аб'яднаных у "Вертаградзе", надзвычай разнастайны. Складальнік імкнуўся да стварэння своеасаблівай вершаванай духоўна-этналагічнай энцыклапедыі. Магчыма, першапачаткова мелася на ўвазе пэўная тэматычная групоўка вершаў. Ва ўсякім разе алфавітнае упарадкаванне зроблена перапісчыкамі паводле рээстра, складзенага Сімяонам. Частка вершаў, напісаных пасля складання рээстра, у яго не папала, хаця ў "Вертаград" была ўключана. Тэматычная групоўка вершаў, звязаная з метафарай сада, што адбілася і ў назве (*вертаград* – "райскі сад"), адлюстроўваецца ў аўтографе. Аднак ідэя сада, добра вядомая сярэдневековай еўрапейскай, а пазней і польскай літаратурам, была звязаная з ідэяй пэўнай упарадкаванасці. Для славеснай творчасці такой упарадкаванасцю з'явілася алфавітная.

Тэкст "Вертаграду" ніколі поўнасцю не выдаваўся. Пасля смерці Сімяона Полацкага яго рукапісы былі канфіскаваны і змешчаны ў спецыяльны сундук патрыярха Ісакія. Дастаткова было таго, што праваслаўны манах Сімяон ведаў лацінскую мову і чытаў лацінамоўныя крыніцы, каб на ўсякі выпадак схаваць ад людскога вока ягоныя тэксты. Спатрэбілася два з паловай стагоддзі, каб стала магчымым хаця б частковае выданне "Вертаграду", і толькі праз тры стагоддзі "Вертаград" пачаў выдавацца поўнасцю.

Падрыхтаванае лепшымі сучаснымі знаўцамі творчасці Сімяона Полацкага – Л. І. Сазонавай і А. Гіпіслі – выданне ўключае ўвесь корпус грандыёзнага зборніка. Выданне ажыццяўляецца па рукапісу С, а ў падрадкавых заўвагах прыводзяцца варыянты з рукапісаў А і В. Такім чынам чытач атрымлівае практычна ўвесь тэкст "Вертаграду" з варыянтамі. Апрача таго, у выданні змешчаны каментарыі А. Гіпіслі з указаннем крыніц шматлікіх вершаў Сімяона Полацкага. У асноўным – гэта тэксты Мацея Фабера, Мефрэта і некаторыя іншыя. У каментарыях прыводзяцца таксама тэксты папярэдніх на-

вуковых выданняў вершаў Сімяона Полацкага. лепшае з іх – “Выбраныя творы” Сімяона Полацкага – падрыхтаванае Г.П.Яроміным (1953). Сярод іншых выданняў і выпушчаныя ў Беларусі В.К.Былініным “Вершы” Сімяона Полацкага (1990). Даюцца спасылкі на асноўную літаратуру прадмета – даследаванні А.А.Бялецкага, Г.П.Яроміна, М.А.Рабінсона, А.М.Панчанкі і інш. Гэта ўжо складае добры папярэдні даведачны фундамент для філалагічнага прачытання і даследавання помніка. Выданне мае характар крытычна-філалагічны. яно арыентуецца, праўда, не на гісторыкаў, фанетыка-фаналагічнай і арфаграфічнай сістэм, таму што не адлюстроўвае спецыфічнага выкарыстання літар; а між тым было б цікава, напрыклад, вывучыць размеркаванне двух спосабаў абазначэння “я” ў помніку. Але зразумела, што гэта прадстаўляе цікавасць

толькі для невялікай часткі чытачоў. Тым больш, што агульнае ўяўленне пра напісанні аўтографа і спіска В магчыма атрымаць са змешчаных у томе фотаздымкаў асобных старонак названых рукапісаў. Але і ў тым выглядзе, у якім выдаецца, кніга будзе карыснай для моваведаў, якія цікавяцца паглыбленым аналізам складанага феномена мовы Сімяона Полацкага з яе “славянскімі” і ўсходнеславянскімі элементамі.

Хочацца пажадаць выдаўцам здароўя і сіл для завяршэння гэтага карыснага і важнага выдання, а, можа, яшчэ і для падрыхтоўкі выдання іншых твораў Сімяона Полацкага. Такое выданне вельмі патрэбнае не толькі для гісторыкаў рускай мовы і літаратуры, але таксама для беларусістаў і даследчыкаў міжславянскіх культурных сувязей.

А.Я.Супрун

Нашы юбіляры

НІНА БАРЫСАЎНА МЯЧКОЎСКАЯ

Споўнілася 50 гадоў віднаму беларускаму лінгвісту і педагогу, доктору філалагічных навук, прафесару Ніне Барысаўне Мячкоўскай.

Нарадзілася Ніна Барысаўна ў г. Брэсце. Пасля заканчэння філалагічнага факультэта БДУ працягвае вучобу ў аспірантуры на кафедры рускай мовы, дзе пад кіраўніцтвам прафесара М.Г.Булахава рыхтуе, а затым абараняе кандыдацкую дысертацыю "Морфолого-синтаксический очерк русской лингвистической терминологии".

Талент Ніны Барысаўны Мячкоўскай як сур'ёзнага навукоўца і педагога раскрыўся на кафедры тэарэтычнага і славянскага мовазнаўства БДУ, дзе яна працуе вось ужо больш за 20 год. Яе яскравыя, надзвычай цікавыя лекцыі па агульнаму мовазнаўству і стараславянскай мове заўсёды спалучаюць глыбокую навуковасць і захапляльнасць, вызначаюцца нетрывіяльным падходам да вырашэння пастаўленых пытанняў, прымуюць думаш, разважаць. Шматлікія вучні Ніны Барысаўны працуюць зараз у розных навуковых і вучэбных установах рэспублікі і за яе межамі.

Кола навуковых інтарэсаў прафесара Н.Б.Мячкоўскай вельмі шырокае, але найбольшую цікавасць праяўляе яна да праблем дыяхранічнай лінгвістыкі, гісторыі мовазнаўства, функцыянавання мовы ў грамадстве. Яе доктарская дысертацыя "Концепции и методы грамматик XVI–XVII веков как элемента книжно-письменной культуры восточного славянства", якую бліскуча абараніла Ніна Барысаўна ў 1986 г., прысвечана даследаванню не толькі ўласналінгвістычных фактаў, але змяшчае і асэнсаванне багатага агульнафілалагічнага і культуралагічнага матэрыялу.

Н.Б.Мячкоўская – аўтар звыш 120 навуковых і навукова-метадычных прац. Вялікае месца сярод іх займаюць публікацыі па славістычнай праблематыцы. Найбольш значныя з іх – манаграфія "Ранние восточнославянские грамматики" (1984 г.), даклад на XI з'ездзе славістаў "Риторика у культурах заходніх і ўсходніх славян. Тэндэнцыі развіцця ў XV–XVII стагоддзях" (1993 г.). Як адзін з вядомых у краінах СНД спецыялістаў па славенскай мове Н.Б.Мячкоўская падрыхтавала першы ў нашай рэспубліцы вучэбны дапаможнік "Словенский язык", які выйшаў з друку ў 1991 г. Цікавымі, грунтоўнымі і заўсёды наватарскімі можна назваць усе публікацыі Н.Б.Мячкоўскай вучэбна-метадычнага характару. Гэта ў першую чаргу вучэбны дапаможнік "Общее языкознание", створаны ў сааўтарстве з Б.Ю.Норманам, Б.А.Плотнікавым, А.Я.Супруном, першае выданне якога ўбачыла свет у 1983 г., а другое выйшла ў двухтомным варыянце ў 1993, 1995 гг. Без перабольшвання можна сказаць, што на сённяшні дзень гэта адзін з лепшых падручнікаў па агульным мовазнаўстве. Замётнай з'явілася кніга Н.Б.Мячкоўскай "Социальная лингвистика", што выйшла ў маскоўскім выдавецтве "Аспект пресс" і вытрымала ўжо два выданні (у 1994 і 1996 гг.). Гэты дапаможнік разлічаны не толькі на студэнтаў ВНУ, але і на слухачоў гуманітарных ліцэяў.

Сведчаннем вялікага аўтарытэту прафесара Н.Б.Мячкоўскай як вучонага і педагога служыць тое, што яна неаднаразова была ўдзельнікам міжнародных канферэнцый, сімпозіумаў, семінараў. З гонарам прадстаўляла Ніна Барысаўна беларускую лінгвістыку ў ЗША, Швецыі, Англіі, Германіі, Славеніі, Расіі і іншых краінах.

Вялікую работу праводзіць Ніна Барысаўна Мячкоўская як арганізатар навукі. Яна ўваходзіць у склад некалькіх спецыялізаваных саветаў па абароне доктарскіх дысертацый, з'яўляецца членам Экспертнага савета Беларускай ВАК, актыўна супрацоўнічае з Беларускім фондам Сораса.

У завяршэнне юбілейнага віншавання нястомнага працаўніка на ніве філалагічнай навукі, добразычлівага і ўважлівага чалавека Ніны Барысаўны Мячкоўскай пажадаем ёй шчыра добрага здароўя, асабістага шчасця, новых кніг і таленавітых вучняў.

У.Б.Журавель

УКАЗАЛЬНИК
артыкулаў, апублікаваных у “Весніку Беларускага дзяржаўнага
універсітэта, серыя 4 (філалогія, журналістыка,
педагагіка, псіхалогія) у 1996 г.

ДА 75-годдзя БЕЛАРУСКАГА ДЗЯРЖАЎНАГА УНІВЕРСІТЭТА

<i>Мурына Л.А.</i> Рэформа філалагічнай адукацыі ў Белдзяржуніверсітэце	2	25
<i>Рагойша В.П.</i> З гісторыі літаратуразнаўства ў БДУ	2	3
<i>Слука О.Г.</i> Творчая лабараторыя (слова аб факультэце журналістыкі)	2	19
<i>Сманцар А.П.</i> Стан і праблемы педагагічнай навукі ва універсітэце	2	22
<i>Шакун Л.М.</i> Мовазнаўства ў БДУ	2	11
<i>Шуба П.П.</i> Даследаванні па рускай мове ў БДУ	2	17

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

<i>Ауэрсвальд Г. (Германія), Лойка А.А.</i> На кампаратыўных палетках (Да пера- кладу балады Ф. Шылера “Нырэй”)	1	7
<i>Бутырчык Г.М.</i> Архетып у літаратурным творы	3	20
<i>Зарэмба Л.І.</i> “Плач Яраслаўны” М.Сяднёва (паэтыка пералажэння)	3	3
<i>Іваной К.І.</i> Палеміка з багаміламі ў слове св. Казьмы-прэсвітэра	2	36
<i>Кавалёва Р.М.</i> Тыпалогія інтэлектуальна-паэтычнага напаўнення мастацкага свету валачобных песняў	1	10
<i>Каладзінскі В.В.</i> Матывы і вобразы беларускай сямейна-бытавой пазабрада- вай лірыкі	3	16
<i>Касько У.К.</i> У вянок народнай мовы (да пытання збірання, вывучэння і сістэматызацыі выслоўяў)	1	21
<i>Літвіновіч А.Ф.</i> Беларускі фальклор і этнаграфія ў польскім штогодніку “Materiały antropologiczne-archeologiczne i etnograficzne” (1896–1919)	1	19
<i>Лойка А.А.</i> У параметрах канцэптуальнага пераасэнсавання	2	27
<i>Мячыкава І.І.</i> Дынаміка фармавання міфалагічнай сістэмы	3	6
<i>Некрашэвіч Ж.В.</i> Траянскі міф у творчасці Я.Кахановіча і У.Ф.Радзівіл	2	38
<i>Пугачова Т.Л.</i> Асаблівасці паэтыкі постмодэрнізму ў паэме В.Ерафеева “Масква–Петушкі”	3	14
<i>Сінькова Л.Д.</i> Дынаміка жанравых структур у беларускай прозе ХХ ст.	1	3
<i>Сцяпунін І.Р.</i> Бескарыслівы паклоннік Пушкіна	2	42
<i>Хоціна А.І.</i> Роля скамарохаў у фарміраванні святочных традыцый беларусаў (да ХVІІІ ст.)	1	15
<i>Шаблюйскай І.В.</i> “Словы незразуметыя” у раманах Мілана Кундэры	2	31
<i>Шпакоўскі І.І.</i> Сюжэтна-кампазіцыйная структура “жыццёвага” апавядання ...	3	10

МОВАЗНАЎСТВА

<i>Аксянчук Г.Я.</i> Чалавечая душа ў люстэрку рускай фразеалогіі	1	33
<i>Базыль Сегень (Польшча)</i> Да характарыстыкі гаворак беларуска-ўкраінскага моўнага пагранічча	2	62
<i>Бугай Т.П.</i> Эксплікацыя семантычных уласцівасцей уласных імёнаў у мастац- кіх творах	3	41
<i>Германовіч І.К.</i> С.М.Грабчыкаў як мовазнавец	3	49
<i>Германовіч І.К.</i> Н.Т.Вайтовіч як мовазнавец	1	53
<i>Дарафеева Ю.Б.</i> Характар сінаніміі і варыянтнасці пры тэрміналагічнай намі- нацыі лінгвістычных паняццяў (на матэрыяле беларускай мовазнаўчай літаратуры 20-х гг.)	1	31
<i>Зінкевіч А.В.</i> Сістэма прыналежных займеннікаў сучаснай балгарскай мовы ў лагічным аспекце	3	44
<i>Івашына Н.В.</i> Славянскія назвы Плеяд	1	41
<i>Кіклевіч А.К.</i> Аб формах сістэматыкі ў мовазнаўстве	2	50
<i>Кісялёва Н.Б.</i> Беларускі-славацкі лексічны сувязі ў арэалагічным аспекце ..	2	68
<i>Кожынава А.А.</i> Ідэя крыжа ў старажытным славянскім тэксе	1	37
<i>Лапкоўская А.М.</i> З’явы сінаніміі, дублетнасці і варыянтнасці ў беларускай батанічнай тэрміналогіі	2	59
<i>Лукашанец А.А.</i> Граматыка-словаўтваральны аспект семантыкі словаўтва- ральных сродкаў	3	53
<i>Марозава Л.П.</i> Асвятленне індывідуальнага вар’іравання пры аналізе моўнай варыяцыйнасці	1	45

Маслава В.А. Міф і яго адлюстраванне у семантыцы фразеалагічных адзінак ..	2	65
Міхайлава А.У. Вертыкальныя сінтаксічныя палі дзеясловаў <i>смяцца</i> і <i>пла- каць</i> у рускай і беларускай паэзіі ..	3	32
Новікава В.М. Канататыўныя назоўнікі з агульнай семантычнай прыметай “брудны” у рускіх гаворках Беларусі ..	3	37
Пацехіна А.А. Вымаўленне пачатковага звонкага выбухнога заднеязычнага гука ў сучаснай беларускай мове ..	1	29
Пісарэк Ларыса (Польшча) Прагмалінгвістычная характарыстыка адрасат- ных форм у драматычных творах Янкі Купалы ..	3	27
Пісецкая А.У. Лінгвістычны аналіз цыкла вершаў І.Аненскага “Трылістнікі” ..	3	57
Рудэнка А.М. ‘Ведаць’ і ‘разумець’: узаемаадносіны і спосабы матывацыі.....	1	50
Скікевіч Т.І. Да гісторыі фарміравання заалагічнай тэрміналогіі ў рускай мове ..	3	34
Супрун А.Я. Лексічная структура верша У.Караткевіча “Дзяўчына пад даж- джом” ..	2	46
Фан Чонг Зунг. Рэалізацыя стылістычных і эмацыянальна-экспрэсіўных па- тэнцый медыцыйскіх тэрмінаў у мастацкіх тэкстах Амосава М.М.....	1	61
Харчанка А.М. Тэксталагічны навіранні над дзеясловамі ў розных рэдакцыйх апаўднання Кузьмы Чорнага “Срэбра жыцця” ..	2	55
Чарнаброўкіна Н.У. Лексіка-семантычная група аказіянальных назваў адцяг- неных паняццяў ..	3	24
Шкраба І.Р. Варыянты ў беларускай лексікаграфічнай практыцы ..	1	26
Эдельман Д.І. (Масква) Да пытання даследавання славяна-іранскіх ізаглас ..	1	56

ПЕДАГОГІКА, ПСІХАЛОГІЯ

Беспразванні В.В. Аб надзённых праблемах педагагічнай самаадукацыі вы- кладчыка ваеннай кафедры ВНУ ..	3	66
Ветрава В.Ц. Комплекс дыдактычных сродкаў індывідуалізацыі навучання фізіцы студэнтаў малодшых курсаў ..	1	69
Іваноў К.І. Лінгвакраіназнаўчы аспект курса “Культура Балгарыі” ..	1	64
Кальчэўская М.М., Сманцар А.П. Праблема дыферэнцыраванага навучання матэматыцы і фізіцы ў сярэдняй школе ..	3	64
Кірысь В.Н. Ад слухання да гаварэння на базе аўдытыўнага іншамоўнага тэксту ..	2	76
Лебядзінскі С.І., Лю Фуся (КНР). Формы і метады аптымізацыі рэзервовых магчымасцей памяці ў замежных навучэнцаў пры вывучэнні рускай мовы.....	1	66
Навумчык В.М. Выхаванне творчай асобы як педагагічная задача ..	2	72
Саўко У.П. Метадычная сістэма маўленчага развіцця пры вывучэнні марфа- логіі ..	3	68

ЖУРНАЛІСТЫКА

Наркевіч А.І. Стылістыка тэксту: моўныя штампы, клішэ (на матэрыяле прэсы) ..	3	62
Саянкова Л.П. СМІ як від масавай культуры.....	1	75
Свораб А.К. Некаторыя тэндэнцыі ў афармленні сучасных газет ..	1	74
Стральцоў Б.В. Метад публіцыстыкі ў мастацкай творчасці.....	1	73

РЭЦЭНЗІІ

Плотнікаў Б.А. Manual lexicografie ..	1	76
Супрун А.Я. Симеон Полоцкий. Вертоград многшвѣтный ..	3	77
Чарота І.А. Руска эміграцыя ў српскай культуры XX века: Зборник радова	1	77

НАШЫ ЮБІЛЯРЫ

Віктар Пятровіч Красней ..	2	80
Ларыса Аляксандраўна Мурына ..	1	78
Ніна Барысайна Мячкоўская ..	3	79
Барыс Васільевіч Стральцоў ..	1	79

ХРОНІКА

Красней В.П. Пісьменнік – мова – стыль ..	3	72
---	---	----

ПАМЯЦІ ВУЧОНАГА

Леў Міхайлавіч Шакуні ..	3	74
--------------------------	---	----

Компьютерная фирма "Скай Системс"

Широкий выбор современных компьютеров, устройств мультимедиа, периферии и программного обеспечения по доступным ценам.

Тел./факс: (017) 2-321-390.